

Szigeti Péter: Tisztelet a filozófusnak. <i>Mészáros István (1930–2017)</i>	6
--	---

Mészáros István magyarul megjelent írásainak listája	28
---	----

Dokumentum

Joel Kovel: Mészáros István: A tőkén túl (Recenzió a <i>Monthly Review</i> 1997. márciusi számában)	30
--	----

Asztal körül

Az *Eszmélet* szerkesztősége 2017. július 10-én a Gólya szövetkezeti presszóban kerekasztal-beszélgetést (vitát) rendezett Böröcz József: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig* című tanulmánykötetéről (Eszmélet Könyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017). A vitát Melegh Attila vezette, a résztvevők Artner Annamária, Böröcz József, Földes György és Geröcs Tamás voltak. E számunkban Artner Annamária és Geröcs Tamás hozzászólásának egybeszerkesztett és kiegészített változatát közöljük. Földes György szövegét és a kötet szerzőjének választát következő (117.) számunkban publikáljuk.

Artner Annamária: Kelet-Európa helye a világrendszerben 1989 előtt	42
---	----

Geröcs Tamás: A kelet-európai átalakulás globális összefüggései	51
--	----

Analízis

Mahua Sarkar: **Létfizonytalanság-termelés:** *A bangladesi transznacionális vándormunkások látszatszabadságának intézményesülése*

A tanulmány a Bangladesből elvándorló férfimunkaerő példáján keresztül az ún. *cirkuláris munkásvándorlás* (*circular migration*), azaz a szerződéses külföldi munkavállalás és egy olyan nemzetközi munkaszervezési rendszer jelenségét mutatja be, amely vándormunkások millióit a világ szegényebb részeiből a gazdagabb országok gazdaságaiba csábítja, majd onnan rendszeresen – a dolgozók szempontjait figyelmen kívül hagyva – továbbvándorlásra, többnyire hazatérésre kényszeríti.....

Eleonore Kofman: **Gondozás, társadalmi reprodukció és a világméretű migráció**

A tanulmány – amelyet rövidítve adunk közre – a globális háztartási munka (*global householding*) fogalmát járja körül, amely nagyban hozzájárul a társadalmi reprodukció nemileg meghatározott szerepének megértéséhez az intézményi struktúrákban és az egyes háztartások életében egyaránt. A szerző szerint, jobban megérthetjük a gondozásnak a társadalmi újratermelésben betöltött szerepét (legyen szó egyénekről, családokról vagy akár közösségekről), ha tekintetbe vesszük a munkaerő-vándorlás különféle módozatait..... 88

Göran Thorborn: **Az egyenlőtlenség dinamikája**

A szerző az egyenlőtlenségeket történeti, jövedelmi és vagyoni szempontból, illetve az emberi fejlettségi index (HDI) és a termelő eszközök tulajdona alapján mutatja be, midőn áttekinti és kommentálja a kérdés kutatási eredményeit. Milanović globális egyenlőtlenségeket vizsgáló módszere alkalmas arra, hogy az országokon belüli és közötti egyenlőtlenségeket egyazon keretben értelmezze és vesse össze az 1988–2011 közötti, történelmileg izgalmas időszakban. Thorbornnak az egyenlőtlenségekkel szembeni küzdelem stratégiáiról is van mondanivalója: a kizsákmányolás ellen az újraelosztás, az államosítás és a kisajátítás, míg a hatalmi hierarchiákkal szemben a demokratizálás és a rendszer bomlasztása lehet a megfelelő, hatékony stratégia..... 101

Susan Zimmermann: **Gender, feminizmus, antifeminizmus és imperializmus**

A *gender*, azaz a társadalmi nemek kérdése a XIX. századtól napjainkig világszerte kiemelkedő szerepet játszik a fehér és nem-fehér népek közötti aszimmetrikus viszonyok alakításában. A cikk bemutatja, hogyan szabadulhat meg a feminizmus imperialista és rasszista kötődéseitől..... 125

Asszociációk

Rod Tweedy: **Örült világ: a kapitalizmus és a mentális betegségek terjedése**

Vajon a modern tőkés társadalmakban univerzálisan elterjedt neurózis, illetve a különböző, ennél még súlyosabb mentális problémák futótűzszerű terjedése alapján nem kézenfekvő-e, hogy a tőkés társadalom alapstruktúrája maga patológikus? Az elidegenedés fogalmából kiindulva, a szerző rámutat, hogy a bér munka-társadalom alapvetően ellentmond az ember mint biológiai és szociális lény alapszükségleteinek, s ezáltal szükségszerűn tömeges méretekben termeli ki a különböző mentális megbetegedéseket..... 143

Tényről tényre

Chris Hann: **Eurázsia ma: kínai biciklik, német autók és vidéki magyar közösségek**

A szerző a Bács-Kiskun megyei Tázlárán és környékén végzett, több évtizedes, antropológiai terepmunkája alapján elemzi, milyen ipari munkaformák alakultak ki történetileg, és milyen ipari viszonyok figyelhetők meg a térségben. A szociográfiai leírás sorra veszi a helyi szocialista ipar fejlődésének és összeomlásának főbb elemeit, és bemutatja az azt követő kísérleteket, egészen a Mercedes-gyár idetelepedéséig, a

kínai beszállításra termelő helyi vállalkozás megjelenéséig és a közmunka kiépüléséig. Külön elemzi, hogy e különböző módokon elidegenedett munkaviszonyok és munkafarmák, hogyan épültek és épülnek be a globális gazdasági újratermelésbe, valamint sorra veszi azt is, milyen reakciók figyelhetők meg a migrációs diskurzusok és a közmunka kapcsán, s milyen önreflexióra lenne szükség a tudományos kutatók körében..... 151

Történelem

Marco Gabbas: **Kollektivizálás, éhínség és emlékezetpolitika**

A Szovjet-Ukrajnát az 1930-as években sújtó éhínség, a *holodomor*, az ukrán történelem egyik legfájdalmasabb momentuma, ma pedig a nemzeti tudat meghatározó összetevője. Vajon a tömeges éhhalál valóban Sztálin által kitervelt genocídium volt? A cikk a kérdést a Szovjetunióban végrehajtott kollektivizálás általános összefüggéseiben, Ukrajnában szolgált olasz diplomaták által ránk hagyott, elsődleges dokumentumok alapján vizsgálja, s a holodomor emlékezetének alakulását az ukrán emlékezetpolitika és nemzeti kérdés keretében értelmezi 167

Olvasójel

Bartha Eszter: **Férfiak játékok**. Szvetlana Alekszijejics: *Fiúk cinkkoporsóban*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2017 185

Arcok

Erőss Gábor: **Lakatos László, Hajnal István, az IQ és az összeesküvések...** 190

Lakatos László: **Az eredeti felhalmozás**

A fiatalon elhunyt, jeles szociológus két kiváló magyar társadalomkutató – Bibó István és Hajnal István – egymással rokon elméletét hasonlítja össze az európai modernitás eredetéről. Bibó szellemtörténeti jellegű koncepciójával szemben, amely a nyugat-európai fejlődés különösségét a keresztény egyháznak a hatalmat humanizáló szerepéből vezeti le, Hajnal érvelése strukturális-materialista. Szerinte, a kora középkori decentralizáltságból kialakuló, széleskörű kisközösségi autonómia, technikai jártasság és innovációs készség jelentette a kulcsot Nyugat-Európa későbbi gazdasági-társadalmi fölényéhez 196

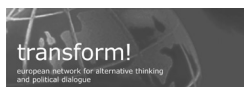
Következő számunk tartalmából

- Centenárium visszhang az orosz forradalomról és a szovjet korszakról
- Karl Marx – 200
- Marx a modern mezőgazdaságról és ökológiai kihívásokról
- A munkaérték-elméletéről – kritikusan
- Fejlesztő állam és nemzeti fejlődés
- Vita Böröcz József „Hasított fa...” c. könyvéről – II.

Meghalt Szerdahelyi István (1934) marxista irodalomtörténész, esztéta, az MTA doktora, a *Kritika* és az *Új Fórum* egykori szerkesztője. Távozásával eredeti társadalomkritikai gondolkodót, jelentős és független értelmiségit veszítettünk el. Az utóbbi két évtizedben elsősorban az *Ezredvég* folyóiratban megjelent tanulmányaival és korunkat jellemző szarkasztikus morfondírozásaival hívta föl magára a figyelmet, amelyeket éles szemű megfigyeléséből kiindulva írt. Élete végéig hű maradt nemcsak önmagához, hanem a társadalmi progresszió és az emberi felszabadulás nagy ügyéhez is.

E számunk megjelenését támogatta:

Lukács György Alapítvány,

transform! europe is partially financed through a subsidy from the European Parliament

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Kedves Olvasónk, Barátunk!

Bizonyára többükhöz/többetekhez eljutott folyóiratunk szerkesztőségének felhívása 2017 őszén, amelyben olvasóink támogatását kértük, hogy Magyarország egyetlen, következetesen antikapitalista, elméleti-tudományos kiadványa a továbbiakban is rendszeresen megjelenhessen. Miután lapunk évek óta semmiféle állami juttatásban nem részesül, s egyéb pályázati lehetőségeink is rendkívül korlátozottak, támogatóink, barátaink nagylelkű hozzájárulása nélkül tartalékainkat lennénk kénytelenek felélni.

Ezúton szeretnénk mindenkinek köszönetet mondani, aki egyszeri vagy rendszeres felajánlást tett az *Eszmélet* számára, s természetesen azoknak a hűséges olvasóinknak is, akik a lap előfizetésével vagy megvásárlásával segítik működésünket.

Jó hír, hogy jelen számunk lezárásáig (2017. december 15.) közel félmillió forint támogatás érkezett, amit teljes egészében lapunk megjelentetésének költségeire fogunk fordítani.

Köszönjük szolidaritásukat/szolidaritásotokat.

A szerkesztőség

Tisztelet a filozófusnak

Mészáros István (1930–2017)

Mészáros István magyar marxista filozófus, *A tőkén túl* írója, az első *Eszmélet* folyóirat (1956–57) alapítója, Kossuth-, Isaac Deutscher-, Simon Bolívar-, József Attila- és Lukács György-díjas gondolkodó, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, a kubai Tudományos, Technológiai és Környezetvédelmi Minisztérium érdemes kutatója, a *Sussexi Egyetem* emeritus professzora, 87. életévében, 2017. október 1-jén, az angliai Ramsgate-ben elhunyt.

Szubjektív előhang

Elevenen él bennem egy gyermekkori kép (hogyan évek lehettem, nem tudom, de semmiképpen sem több ötnél): filozófus apám* barátja, a szálfatermetű Mészáros „Pista” bejön hozzánk a gyerekszobába, és könnyedén olvassa a maguknak a szekrény tetején is helyet szorító könyvek gerincén a művek szerzőit és címeit, majd így szól apámhoz: „Látom Jóska, neked még a Ferguson is megvan.”¹

Amikor Mészáros István vagy fél évszázaddal később nálunk, Csillaghegyen látogatott meg, fölidézttem neki ezt az emlékem, s hogy milyen hatalmasnak tűnt fel ő nekem, a 4-5 éves gyermek perspektívájából, alulról felfelé tekintve. Nevetve válaszolta, hogy a látszat nem csalt: fiatalon mindig stoppert, középhátvédet játszott a focicsapatban, mivel természetével könnyedén fejelgette vissza az előre ívelt labdákat. „Afféle helyi Lóránt voltam” – mondta, az *Aranycsapat* hátsó oszlopára, Lóránt Gyulára utalva. (De azt is tudta, hogy az a

* Szigeti József (1921–2012), a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. (A szerk.)

csapat éppen hogy nem a „rúgd és fuss” beívelgető játékát játszotta, hanem sokkal inkább a rövid passzos, kombinatív támadásszöveget). Nos, Mészáros Istvánt „fejjátéka” nem a futballpályán, hanem a progresszív filozófiában nyújtott teljesítményével tette világhírűvé.

Amikor Lukács György tanársegédet keresett magának, apám és talán Király István voltak, akik őt ajánlották a Lukács szeminárium-ból:² „Lukács elvtárs, vegye maga mellé ezt a csepeli munkásfiút, nála tehetségesebb, ambiciózusabb tanársegédet aligha találhatnánk.”

Így is lett: Mészáros a felszabadulás után – egészen 1956-os emigrációjáig – ebben természetes közegben maradt, amely a marxista filozófiát komoly tudományként művelte. Eltérően a mai viszonyoktól, e miliőben mindenki tudta, mi a filozófia, nem úgy, mint manapság, midőn a filozófusok nincsenek tisztában a filozófia saját, a szaktudományokétól eltérő ismerettárgyával (vagy egyenesen azzal érvelnek, hogy ilyen nem is létezik). Jobb esetben a szakfilozófiák felé, azaz a jog-, nyelv-, művészet-, tudományfilozófia stb. felé menekülnek, ami, persze, lehet dicséretes is, de semmi esetre sem zárhatja ki vagy helyettesítheti a filozófia mint olyan létezését, s azt nem is alapozza meg. Rosszabb esetben valaminő „posztmodern” álláspontról – túl kapitalizmuson, szocializmuson, modernitáson – utasítják el még a kérdésfeltevést is. Ami, persze, megválaszolható és megválaszolandó. Eltérően a szaktudományoktól, amelyek az egész világot akarják birtokba venni, minél kisebb területek és részrendszerek megismerése útján (Bertrand Russel definíciójával szólva, „egyre kevesebbéről és kevesebbéről egyre többet és többet” akarnak megtudni) – és ebben érnek is el komoly eredményeket –, a filozófia tárgya nem az egész világ, extenzív, terjedelmi teljességében, hanem a „világegész”, a maga intenzív totalitásában, strukturáltságával, funkcióival, értékrendjeivel, valóságos problémáinak és ellentmondásainak bemutatásával. Ahogy Hegel mondta: „A filozófia: saját kora gondolatokban megragadva”, amelyet csak az nem ért meg, vagy az értelmezi félre, akit nem érdekel az emberiség útja, az, hogy honnan jött, hol áll és merre tarthat.

Ott és akkor tudták, hogy az utóbbi, a „tarthat” tekintetében 1956 tragédiája és sorskérdése – a gyakorlati materializmus szempontjából – vízváltástonak bizonyult az „Öreg” (Lukács), apám és Mészáros István³ vonatkozásában: az államszocialista kísérlet és a világkapitalizmus állásával kapcsolatban különböző pozíciókat foglaltak el. Annak ellenére, tegyük gyorsan hozzá, hogy intencióik szerint,

mindhárman, életük végéig a marxista filozófia és filozófiai kultúra kimunkálásán és megújításán fáradoztak, keresve a világ megértésének és a cselekvés vezérfonalának szánt elmélet adekvát útjait. Érdekes megemlíteni, hogy mindegyikük mentes tudott maradni az afféle idézési kényszerpályától, amely – a nekem is továbbadott anekdota szerint – Mannheim Károlyra, a „tudásszociológia atyjára” nehezedett, még Németországban. Lukács és Mannheim találkozik Bécsben, beszélgetnek. „Mondja Mannheim, hogy van az, hogy maga annyi mindent átvesz tőlünk, de nem hivatkozik ránk. Hogy engem nem idéz, az még hagyján, de hogy Marxot sem? Miért van ez?” „Jaj, Lukács elvtárs – így Mannheim – ezek között a német egyetemi viszonyok között ahhoz, hogy az ember előre juthasson, rengeteg ma élő professzort kell olvasnom és idéznem, hogy elfogadjanak. Emiatt nem jut időm arra, hogy Marxot szövegszerűen visszakeressem. Elnézést kérek érte.”⁴

Nos, Mészárosnak nem voltak kötelező idézési penzumai, viszont képes volt filozófushoz méltó tömörséggel is átfogó képet adni a világállapotról, például a *Szocializmus vagy barbárság* előszavában, ekként:

Épp csak elhagytuk a XX. századot, amelyet a tőke legharsányabb apologétái „amerikai évszázadként” jellemeznek. Úgy hangoztatják ezt a nézetet, mintha az 1917-es októberi forradalom vagy a rá következő évtizedekben a kínai és a kubai forradalom, valamint a gyarmati felszabadító háborúk meg sem történtek volna, nem is szólva arról a megalázó vereségről, amelyet a hatalmas Amerikai Egyesült Államok közvetlenül szenvedett el Vietnámban. A fennálló rend kritikátlan védelmezői bizakodva, valóban arra számítanak, hogy nem csak az előttünk álló évszázad, de az egész következő évezred arra rendeltetett, hogy a *Pax Americana* megfellebbezhetetlen szabályai szerint teljék el. Csakhogy, függetlenül attól, mennyire a tőke javára alakultak az erőviszonyok az utolsó évtizedben, a XX. század fent említett nagy társadalmi földindulásainak – amelyekhez akadna még jó néhány hozzátenivalónk, pozitív és negatív egyaránt, beleértve a két világháborút – mélyen fekvő okaira nem hoztak megoldást a bekövetkezett fejlemények. Ellenkezőleg, az erőszakos elodázás minden újabb szakasza csakis súlyosbíthatja a tőkerendszer ellentmondásait, mind nagyobb veszélybe sodorva ezáltal az emberiség pusztá fennmaradását.

Társadalmi antagonizmusaink megoldhatatlansága, a tőke ellenőrizhetetlenségével párosulva, egy ideig még bízást gerjeszthet diadalittas légkört, s a maradandóság megtévesztő illúzióit keltheti, amiként a közelmúltban is. De előbb vagy utóbb szembe kell néznünk a halmozódó és pusztító módon fölérősödő problémákkal. Ha a következő évszázad valóban a tőke diadalmas „amerikai évszázada” lesz, az emberiségnek nem lesz több évszázada, nemhogy egész évezrede. Ennek semmi köze az „Amerika-ellenességhez”. 1992-ben annak a meggyőződésnek adtam hangot, hogy:

„[...] a szocializmus jövője az Egyesült Államokban dől el, bármily borúlátóan hangzik is ez. Erre próbáltam utalni a *Power of Ideology* utolsó szakaszában, ahol az egyetemesség problémáját taglaltam.* A szocializmus vagy egyetemesen érvényre jut, és ily módon minden térségre kiterjed, beleértve a világ legfejlettebb tőkés térségeit is, vagy nem következik el.”**

A súlyosan összefonódott, tartós megoldásért kiáltó problémákkal terhes, jelenlegi fejlődési fokot tekintve, csakis egyetemes módon közelíthetünk a kérdéshez. Ámde a tőke menthetetlenül igaztalan rendszere, erőltetett „globalizációja” ellenére *szervezetileg összeférhetetlen az egyetemességgel*, a szónak bárminő értelmében.⁵

Tehát a tőkés globalizáció nem fér össze a humanisztikus egyetemességgel, miközben a szocializmus jövője az Egyesült Államokban dől el. Nesze neked egyenlőtlen fejlődés: a *legerősebb láncszemben* dől el az emberiség útja, miközben ez az amerikai minta egyáltalán nem terjeszthető ki az emberiség egészére. Fenntarthatatlan volna. Miért? A válasz:

* István Mészáros: *The Power of Ideology*. New York, New York University Press, 1989, 462–470.

** *Marxism Today*, interjú a *Radical Philosophy* 62. számában (1992. ősz); újraközölve a *Beyond Capital* IV. részében (London, Merlin Press, 1995), idézet: 995–996.

Bolygónk emberi és anyagi tartalékainak rablógazdálkodó kiaknázása csekély számú tőkés ország javára éppenséggel *nem általánosítható* állapot, ... még ha át is lehetne írni az imperializmus történetét a valósággal szögesen ellentétesre, megfejelve a létező uralmi és függőségi erőviszonyok képzelt megfordításával *a fejletlen országok javára*, ha így általánosítanánk bolygónk korlátozott erőforrásainak rablógazdálkodással folyó hasznosítását – ami máris óriási károkat okozott, holott jelenleg csupán a privilegizált kisebbség gyakorolja –, ez az egész rendszer azonnali összeomlását idézné elő.⁶

Mészáros nagy ívű munkásságáról

Ha az egyszerűbb oldalával, szellemi termelésének mennyiségi bemutatásával kezdjük munkássága rendkívüli értékeinek számbavételét, Mészáros mutatói akkor is impozánsak – noha evvel közel sincs még kész a leltár. Az biztos, hogy 1964 és 2014 között 18 eredeti monográfiája jelent meg, amelyekre 14 000 hivatkozást közöl a *Google Scholar* alapján a *Wikipedia*. Ezek között van hat olyan monográfia, amelyeket eredeti írott nyelvén, angolul legalább 25-ször adtak ki. Munkái tucatnyi idegen nyelven, így németül, spanyolul, portugálul, olaszul, kínaiul, sőt, párszi és hindi nyelven is számtalan kiadást értek meg. Csak az utolsó tizenöt évben több mint hatvan művel gyarapította publikációit. Amikor utoljára találkoztunk – családilag látogattuk meg őt 2015 májusában Ramsgate-ben – meggyőződhettem, hogy egy párját ritkítóan szorgalmas ember hozta létre ezt az impozáns életművet. Éppen a modern állam elméleti kérdéseivel foglalkozott („az állam a tőkerendszer politikai vezénylő struktúrája” – definiálja egy helyütt), s mutatta hatalmas mennyiségű, de rendezetten tagolt jegyzeteit, amelyeket kalligrafikusan is szép kézírásával, A/4-es nagyságú papírokon vagy füzetekben írt egykor. A szövegszerkesztő korában pedig nem egy munkáját maga tördelte be – azt is megtanulta. Igazán meglepett, hogy olyan munka is szerepelt jegyzeteiben, amit (vagy aminek előzményét) még egyetemista koromban tanultam államelméletből, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán.⁷ Nem tudom könyvének kéziratát mennyire fejlesztette ki vagy fejezte be, ezt már csak a hagyaték gondozói tudják megválaszolni. Ugyanis hosszabb tartamú látogatásomat – 2016. november 12-én és 14-én váltottunk utoljára levelet – éppen a marxista államelmélet megvitatására for-

dítandó perspektívával terveztük. Fontos körülmény, hogy István pontos napi életrend és beosztás mellett – reggeli, korai és délelőtti munka, sajtó, ebéd, délutáni munka, séta – egy „remete szorgalmával” (saját kifejezése) dolgozott, legalább napi 12 órát. 85 éves volt ekkor, kissé el is szegyltem magam: én fénykoromban sem bírtam naponta ennyit dolgozni.

Mészáros Lukács György azon kevés tanítványa és munkatársa közé tartozott, akik egész életükben és életük egészében marxisták maradtak: keresték a tökefelhalmozáson és az értéktöbblet magánelsajátításán nyugvó, polgári társadalmi berendezkedés humanista alternatíváját. Impozáns szellemi teljesítménye a magyar irodalmi és filozófiai kultúrát is gazdagította, a *Szatíra és valóság* című, 1955-ben megjelent esztétikai elemzésétől,⁸ az 1956-os emigrációját követően olaszul írt és 2004-ben végre magyarul is megjelent *József Attila és a modern művészet* c. művéig.⁹ Ebben nemcsak a költő indulását és fejlődését vázolta fel, hanem a nagy forradalmi költészet rangját és a modern művészet disszonanciáját is, amely igaz mértékeit a mindenségben keresi.

Az egyes művészek eredetisége, amely műveik specifikus jellegeből rajzolódik ki, alapjában véve nem más, mint az illető különös művész eredeti helyzetéhez illő disszonancia... a különös műnek ez a disszonanciája egyfelől a konkrét történelmi-társadalmi helyzet közvetlen impulzusaiból és ösztönzéseiből ered, másfelől pedig a „művészi személyiségből”. Így a dialektikus egységben az előbbinél az állandó („történelem”, „kor”, „társadalom”) és a *változó* (egyes történések, a folyton módosuló, adott nemzeti helyzethez történő közvetlen és nyilvánvaló vonatkozásaikkal) tényezők közül a hangsúly szükségképpen az *utóbbiakon* van.¹⁰

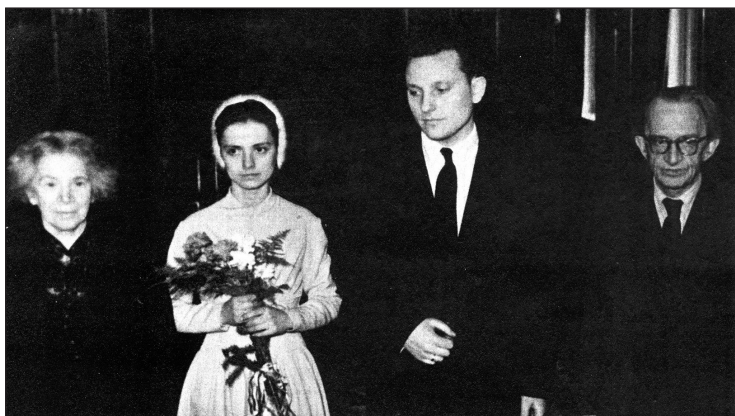
A műalkotás hangnemének különössége, avagy hangvételének eredetisége a tényezők dialektikus korrelációjának az eredménye a történelmi-társadalmi oldal és a művészi személyiség között, ahol a művész mentális struktúrája nemcsak a helyzet, körülmények készleteiből, hanem magából az alkotási folyamatból is erőt merít, ha valóban érzékeny, jelentékeny alkotóról van szó. József Attila költészetének pedig szembe kellett néznie az ellenforradalmi, Horthy korszakbeli helyzettel, ahol és amikor a kor objektív követelményei konfliktusban álltak, konfliktust provokáltak művészi személyisége,

belső hajlamai, késztetései között, amelyet éppen „a derű utáni erős vágyakozása, a megnyugvás pillanataira való áhítozás, a játékoság és zavartalan tűnődés nyugalma iránti vissza-visszatérő nosztalgia jellemzett, (és) durva összeütközésbe került mindezek vehemens tagadásával a kor tendenciái részéről.”¹¹

Ennek ellenére, egyfajta „muszáj-Herkulesként” jut el grandiózus műveiig, problémaföltevéseinek egyetemességéig, amelyek az alkotási folyamatban az egyedi, egyszeri ihletettségtől kapták meg esztétikai értéküket, minőségüket. Nem lehet nem idéznünk – Mészáros esztétikai esszéjével együtt – magát a költőt, a LEVEGŐT!-ből (1935):

*Oh, én nem így képzeltem el a rendet.
Lelkem nem ily honos.
Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.
Sem népet, amely retteg, hogyha választ,
szemét lesütve fontol sanda választ
és vidul, ha toroz.
[...]
Az én vezérem bensőmből vezérel!
Emberek, nem vadak –
elmék vagyunk! Szívünk mig vágyat érlel,
nem kartoték-adat.
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!*

Mészáros a legkomolyabb klasszikus filozófiai témák – a marxi elidegenedés-elmélet bemutatása (*Marx's Theory of Alienation*),¹² a Hegel–Marx–Lukács viszony tisztázása, Lukács dialektikafogalma, a társadalmi struktúra és a tudatformák összefüggéseinek elemzése – mellett számos jelenkori témakört vett szellemi birtokába. Így J. P. Sartre munkásságának jelentőségét (*The Work of Sartre: Search for Freedom*),¹³ az ideológia hatalmának jellemzését (*The Power of Ideology*)¹⁴ a *single issue* társadalmi mozgalmak „röghöz kötöttségét”, a Szocializmus, vagy barbárság mint történelmi alternatíva (Napvilág Kiadó, 2005) kérdését, vagy éppen a polgári ökonomikusok (Jevons, Hayek, Marshal, Friedman) kritikáját. *Opus Magnum*a, a *Beyond Capital* első ízben 1995-ben jelent meg Londonban,¹⁵ és mint más, számtalan kiadást megért műveit is, tucatnyi nyelvre fordították le.

Mészáros István és Donatella Morisi esküvője (1956), háttérben a két tanú: Lukács György és felesége, Bortstieber Gertrúd.

Felfogásában a jelenkori kapitalizmust strukturális válság jellemzi, amelynek társadalmilag ellenőrizhetetlenné vált viszonyai teszik indokolttá a szocializmus felé való átmenet elméleti lehetőségeinek kutatását, beleértve a szocialista kritika és a szocialisztikus kísérletek történelmi örökségének feldolgozását. Mészáros a klasszikus hagyomány szisztematikus továbbépítőjeként a filozófiai szintű és igényű kapitalizmuskutatás egyik, sőt, talán legnagyobb jelenkori alakja. Nézzük meg közelebbről is ezt a teljesítményét.

Milyen a tőkerendszer és mi lehet a tőkén túl?

Nem hagyható magyarázat nélkül, hogy Mészáros – mint már érintettük – több tematikai irányban is kiterjeszkedő életművének vázlatos bemutatása és értékelése kapcsán miért *filozófiai* igényű és szintű kapitalizmuselemzésről beszélünk? Nos, azért, mert itt lényeges szempont a *Si duo faciunt ideam non est ideam*¹⁶ belátása. Elképzelhetetlen áradata és műfaja van a kapitalizmus történetével, nemzeti és regionális változataival és jelenkori állapotával, válságai-val foglalkozó műveknek, vagy éppen ökonómiai vagy szociológiai elemzéseknek. Egyik megközelítésem szerint, a határmegvonásokat a gondolati-módszertani alapok felől lehet elvégezni. „A létezőnek még részleges tagadását is csupán az általános társadalmi komplexumról kialakított, összefüggő stratégiai nézet alapján lehet elfogadhatónak és jogosultnak tekinteni”¹⁷ – idézhetjük módszertani belátását, amely egyben egyik fontos elhatároló ismérv nemcsak a kapitalizmuskutatás

polgári, apologetikus módozataitól, hanem a nemesebb szándékú reformer kísérleteiktől is. Két értelemben is. Egyfelől, Mészáros, amikor a tőkerendszerről mint a „társadalmi anyagcsere-újratermelés tőkés módjára”-ról beszél, elemzése a berendezkedés egészére irányul, azaz *rendszerkritikai* természetű. Jelentős közgazdászok jelentős művei – így a főként Franciaországban és az USA-ban honos *szabályozási elmélet* képviselői (M. Aglietta, R. Boyer, David Kotz)¹⁸ – vitték el vagy egészítették ki a marxi megközelítéseket egyfajta keynesiánus problémavilág felé, fenntartva azt az elgondolást, hogy a rendszer politikai, gazdaságpolitikai és jogi szabályozó eszközökkel jobbítható. 1945-től 1973-ig több-kevesebb indokkal valóban gondolhatták, hogy az efféle törekvéseknek a centrumban voltak eredményei, hiszen kétségtelen, hogy a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti államai érték el sikereket a viszonyrendszer stabilizálásában, s az uralmuknak alávetett osztályok életszínvonalának és életminőségének emelésében. Az elmúlt 25-40 évben – szimptomatikusan 1979–1980 után azonban – a Thatcherrel és Reagannel beállt politikátörténeti fordulat és az 1989/1991-es összeomlás, továbbá a 2008-as válságok után (az európai neoliberális, az USA-ban neokonzervatív ihletettséggű globalizációs fordulat következtében) a kapitalizmus valódi alaptermészete sokkalta jobban előtérbe került, mint a némiképp már a vegyes gazdaságok felé tartó és az államszocializmusok által kihívások elé állított, letűnt korszakban volt. Mészáros munkásságának ma különleges aktualitást ad – a szerző személyes tudásán, impozáns anyagismeretén és műveltségén túl is –, hogy a tőkerendszer „tisztá formái” empirikusan, a jelenségvilágban újra kivirultak. „A tőke” immanens mozgási törvényei lépnek elé, de azokat immáron nem a XIX. században, a legfejlettebb mintaországon kell tanulmányoznunk, mert a „világ kis zugától” a „tőke globális emelkedésének” tetőzéséig jutottunk – Mészáros (a tetőzést illetően, szerintünk), persze, nem vitathatatlan álláspontja szerint.

Mészáros radikalizmusa nem sokra becsüli a „tőke keynesiánus szociáldemokratizálásának” és a jóléti államnak a teljesítményeit, és nem osztja a kapitalizmus összeférhetőségét sem az igazi, *lényegi* demokráciával (ahogyan az államszocialista kísérleteket is – a többlet politikai elsajátításának okából – az általa kidolgozott tőkerendszer koncepció részének tekinti). Számára a demokrácia nem a vezetők kiválasztásának *módjára* vonatkozó fogalom, hanem a társadalmi demokráciáé, az öngazgatásé, ahol a kategória nem veszti el történelmi, eredeti – a szocialista és munkásmozgalmak számára mérvadó – tar-

talmát. Nála a demokrácia megmarad az anyagi és szellemi javakhoz történő valóságos hozzáférés fogalmának, annak, amit a társadalmi egyenlőség osztályszintű, marxi értelme jelentett. Anélkül, hogy ezt a rendszert jellemző átfogó kritériumot el lehetne tüntetni az esélyegyenlőség eredendően talán weberi ihletettségu, a valószínűséget mérték nélkül hagyva nem sok mindenre, vagy éppen semmire sem kötelező fogalmával, (amely mára széleskörűen elterjedt, politikai dilettánsok által használt fogalommal vált). Ez a kíváncsú fejlemény pedig csak a tagolt egész mozgásának következménye lehet, ami nem állhat be a tőkerendszer alapján: *nem fér össze vele*, azaz meg kell tudni haladni. Kizsákmányolás, elidegenedés, állam, fegyverkezés, háborúk (például a terrorizmus elleni fellépésre hivatkozva; Afganisztán és Irak); az emberiség szervetlen teste, az ökoszisztéma lepusztítása nem a szabályozási formákból és tartalmukból, hanem döntően a társadalmi újratermelés struktúrájából fakadó jelenségek. A tőkerendszer ezen a problémaszinten nem ellenőrizhető, nem uralkodhatunk rajta. Másutt kell keresni a nagyon is létező és fájó problémák kulcsát. A társadalmi anyagcsere újratermelés egészében.

Mészárosnál ez a program módszertanilag a marxi alapokon teljesíthető. Nem szaktudományos elemzések, hanem a filozófiai általánosítás terepén kell mozognunk hozzá. Itt említendő meg, hogy Mészáros nemcsak Marx, hanem Lukács György tanítványa is. Szemben azonban a budapesti iskola tagjaival – ami felfuttatott és

Mészáros István és Ágárdi Péter a Lukács Archívumban, a Lukács György-díj átadásakor (2006. január)

Mészáros István és Szigeti Péter (2015. május)

hatásos politikai funkciója miatt roppant sikeres megnevezés! –, ő nem a polgári liberalizmusnál kikötő, prokapitalista tanítvány, hanem a mester baloldali morálját és antikapitalista elkötelezettségét magas intellektuális nivón őrző és továbbfejlesztő tudós. Szereti Lukácsot, elemzi az ifjú Lukács híres, reprezentatív művét, *A történelem és osztálytudat*ot, de mesterénél is jobban szereti az igazságot. Mai távlatból véve, az egyenlőtlen fejlődés és a leggyengébb láncszem

lenini koncepciójának legmagasabb szintű filozófiai általánosítását egykor (1923) Lukács György adta. Fontos azonban az a gondolati ív is (Hegel–Lukács–Marx), ahogyan ez a téma nála terítékre kerül. Kompozíciós értéke van ugyanis. Magam azt gondolom, hogy a komoly marxista filozófia valóban Hegel – a klasszikus német filozófia betetőzője – megszüntetve-megőrzését, tehát meghaladását, egy materialista lételmélet és társadalom-felfogás kidolgozását jelentette és jelenti. Vannak másféle marxi alapozású filozófiák, de a filozófia lényegét illetően – tehát az alapvető ontológiai, ismeretelméleti és logikai kérdések természetét, az itt meglévő problémákat illetően – a hegeli dialektika kritikai elsajátítása ma is megkerülhetetlen feladat. Így van ez más fontos princípiumokkal is, például a történetiség-felfogással. E vonatkozásban bizvást oszthatjuk Mészáros Hegel-kritikáját. Egyszóval: úgy kell marxistának lenni, hogy nem megkerüljük, hanem meghaladjuk Hegel – Marx felől.

Mészárosnál is ez történik. Rámutat, hogy a hegeli történelem-felfogás az első, amely az emberiség történelmét önteremtő folyamatként, s az egymással érintkezésben lévő nemzetek történelmét *világtörténelemként* fogta fel, noha ezt az eszme önfejlődésének objektív idealista misztifikációja formájában tette, s ezt lezárulni látta a polgári társadalom létrejöttével, amennyiben az „általános, maradandó tőkét” Hegel olyan tökéletes közvetítési formának fogta

fel az egyes individuumok önző partikularitása és az elvont általánosság ésszerűsége között, amely a történelem végét jelenti. Egy olyan állapotot, amelyben az eszme továbbhaladásának szükségszerűsége a világ immanens végcéljához ér, s ezt a végcélzt kell megvalósítania. Az ésszerű belátása e megtett útnak pedig végállomás: „megbékélés a valósággal”. Nos, Mészáros nem az öregkori Hegelt követi. Érett filozófusként nagyon is „ifjúhegeliánus”: nem kriticista, hanem a megalapozott radikális filozófiai kritika nevében jár el. Rámutat, hogy az egyedi és az általános hamis közvetítése Hegelnél azért és annyiban hamis, mert: 1. az igaz ugyan, hogy minden társadalmi alakulatban lejátszódik az újratermelés kölcsönös függésében valóminő közvetítés – a káoszként összeütközők között szükségképpen valamiféle összhang jön létre –, de éppen „a közvetítés specifikuma szabja meg a történelmileg ellentétes társadalmi érintkezési módok alapvető jellegét”.¹⁹ A tőkeviszony a „társadalmi anyagcsere-ellenőrzés történelmileg sajátos módja”, ahol az egyének egyik osztálya termeli meg a nemzet gazdagságát, a végrehajtás azon alárendelt funkciójában, amelyet a tőkét megszemélyesítő polgári osztály tagjai parancsnokolnak: a közvetlen termelőktől elidegenített termelési eszközöket és működtetőjüket irányítják, ellenőrzik és szabják meg az elosztás módjait, formáit. Akár nagyon furcsa kölcsönviszonyként, „Hogy egy jellemző példát vegyünk, a »bóvlikötvények« kitalálója (egy Wall Street-i »pénzügyi varázsló«, név szerint, Michael Milken) egy év alatt akkora összeget zsebelt be, amennyi megfelel 78 000 amerikai munkás bérének”.²⁰ Ez is emberek közötti társadalmi kölcsönviszony tehát – kötvény formájában élősködő közvetítéssel.

Ily módon, az áru gazdaságban lejátszódó közvetítés, a különös munkák eredményének piac által közvetített elvont kölcsönviszonya „strukturálisan védett kizsákmányoló hierarchiát” takar. Úgy is mondhatnánk, hogy az áruviszony *mint értékviszony* csak közvetítési formája az áruviszonynak, mint történelmileg fennálló, tehát korántsem örök magán *elsajátítási viszony*nak.

A *Történelem és osztálytudat* elemzése már az Első részben terítékre kerül, noha a későbbiekben, a Második részben is folytatódni fog. Mi a jelentősége? Az, hogy Mészáros, akárcsak a későbbi lukácsi önkritika, tudja, hogy a mester itt „hegelibb” akart lenni magánál Hegelnél is. Mészáros ebből fontos dolgokat vezet le. Az első világháborút követő forradalmi hullámok elmúltá után is el kellett kerülni a „romantikus pesszimizmus” kelepcéit, s történetfilozófiai nívón fenntartani az intellektüelek számára a szocialista perspektívát. Kellő lelkiezővel

kiállni a haladás mellett, amely minden ellentmondásossága dacára végül is győzni fog, még ha ez „erkölcsi szférában lejátszódó tragédiát jelentett” is akkortájt.²¹ Hozzátehetjük: ma is ez a helyzet. Éppen ezért okkal és joggal hivatkozott ebben a tekintetben Hugo Chavez Mészárosra, és tegyük hozzá: egyben szabatosan kijelölte munkássága eszmetörténeti helyét.

Mészáros István olyan ember, aki megvilágítja az utat. Annak az elgondolásnak a velejét ragadja meg, amelyet azért kell magunkévá tennünk, hogy túljussunk azon a defenzív magatartáson, amelyben a világ népei és forradalmi mozgalmi leledzenek, és a világon mindenütt átváltsanak az offenzívába, a szocializmus felé törő mozgásba.²²

Mészáros Lukács-kritikája elsősorban annak szólt, hogy műve azért és annyiban reprezentatív, mert egyfelől a leggyengébb láncszem és az egyenlőtlen fejlődés problematikájából – azaz szükségből – *erényt* csinál, másfelől osztja a kívülről bevitt osztálytudat lenini (tegyük hozzá: Karl Kautskytól átvett) elgondolását. Ebben Hegelhez való csatlakozást lát, amennyiben Hegel *szupraindividuális* szubjektuma Lukácsnál *transzindividuális*, kollektív szubjektumként lép elénk a műben, mégpedig erkölcsi imperatívusz hordozójaként hiposztázált nagybetűs *Párt*-ként.²³

Nos, igaz, hogy a lenini pártelmélet, amit Lukács filozófiailag általánosított, valóban túlterhelte az élcsapat típusú, egykor valóban új és történelmileg akkor roppant hatásos képződményt. Ma már valóban tudjuk, hogy nem volt és nem is lehetett a „Párt” a valós társadalmi demokratizmus pótléka, s nem lehetett az az *organon* sem, amellyel a viszonylagos elmaradottság problematikáját történelmileg *ad acta* lehetett volna tenni Közép-Kelet-Európában, *mást csinálva* utolérni-lehagyni a centrumkapitalizmust. Legalábbis ez a saját álláspontom. Az is igaz, hogy Lukács e művében eszményített képet festett a folyamatban lévő fejlődés inherens lehetőségéről. Valóban, olvasható munkája a messianisztikus marxizmus reprezentatív műveként,²⁴ ahol a „Párt” helyettesíti a fejlett munkásosztályt – annak oroszországi, *de facto* hiányában. Abban azonban nem vagyok bizonyos, hogy ennek a problémának alapvetően a túláltalánosított hegelianus kiindulópont lenne az oka. A szubsztitucionalizmus, azaz a behelyettesítés mögött inkább valóságos problémákat látok, amit a munkásosztály posztulált idealizálása a „Párt”-tal szemben – nem vált ki egyenértékűen.

Továbbá, ha az ember Gramsci szervesértelmiség-felfogására gondol – s ezt jó okkal teheti, mert az is lenini alapú elgondolás, ugyanazon időszakból –, akkor az osztály „szerves értelmiségének” Gramsci féle fogalma, amely – a barbárságot felváltó egykori kereszténységhez hasonlóan – az új hegemonia potenciális hordozója, ahol a hegemonia per definitionem = „intellektuális és morális meggyőző fölény”, akkor a társadalmi anyagcsere-ellenőrzés vezénylő struktúrájának a „Párt”-tól elvonatkoztatva is meg kellene legyen az új rendet legitimáló funkciója. Ennyiben tehát a kívülről bevitt (vagy hozzárendelt) osztálytudat kérdésén nemigen lehet túllépni.²⁵

Tehát: vissza Marxhoz, de úgy, hogy a ma álláspontjáról vegyük szemügyre annak föltáratlan, alternatív jövőképét: mégpedig a tőke globális emelkedésének tetőzésekor, mert hogy Mészáros szerint *itt vagyunk*: a globálisan telített monopoltőke korában, annak emelkedésének végén. Az egyenlő fejlődés nem problémátlan aktualitásával,

amikor a termelőerők általános kifejlődése a tőke uralma alatt nem csupán az „egyetemes érintkezést” hozza magával a világpiac keretében, hanem [...] *valamennyi népben egyidejűleg létrehozza a „tulajdon nélküli tömeg jelenségét (általános konkurencia)”* is. Másodszor pedig, az előbbi folyományaként, azt hangsúlyozta, hogy „a kommunizmus empirikusan csak az *uralkodó népek* tet-

Mészáros István és brácsaművész lánya, Susie az *Eszmélet* rendezvényén, a Kossuth Klubban, *A tőkén túl* bemutatóján (2010. október)

teként »egyszerre« és egyidejűleg lehetséges”. Az a terület, ahol az „uralkodó népek” várhatóan egyidejűleg fognak cselekedni, Marx szemében Európa volt.²⁶

Egykor az egyenlőtlen fejlődés bonyodalmai nélkül, ami viszont azóta határozottan előállt, a tőke (nemzetek közötti verseny; imperialista terjeszkedés; államközi rivalizálási szint, két világháborúval) és a *munka* oldalán (extraprofit és következményei) is. Az egyenlőtlen fejlődés abszolút törvényének azonban minden társadalmi forma alá van vetve, ami a tőkerendszerben roppant destruktív módon érvényesül, mert belső struktúrájának antagonisztikus jellege van. Ez pedig mindenben áttör, a *termelés* és az *ellenőrzés*, a *termelés* és a *fogyasztás*, a *termelés* és a *forgalom* ellentmondásos mikrokozmoszaiban. Az állami szabályozás felszínes és időleges sikerei – például a II. világháború utáni szervezett kapitalizmus integrációjaként – csak múltó fejlemények, az alapstruktúra önromboló, antagonisztikus természetéhez képest. Ez áll Mészáros érdeklődésének kitüntetett figyelmében. A tőkerendszer feletti társadalmi kontrollt tartósan nem lehetséges teljesíteni, sem nemzetállami keretben, sem a globális kapitalizmus keretei között, valaminő „világkormány” – erkölcsileg akár javallatos – ellentéteket harmonizáló, beavatkozó ügyködésével. Az agreszív neoimperializmus mai megnyilvánulásaként pedig az USA és szövetségeseinek „új világrendjét” látjuk – számukra, de nem az emberiség számára kívánatos – kínált megoldásként. A tőkerendszer önpusztító erői félelmetesek és kezelhetetlenek, sem az éhezés, sem a környezet fenntarthatósága, sem a háborúk elkerülésére, sem az emberi és a nőemancipáció megoldására nem adnak objektíve tartós teret. A társadalmi ellenőrizhetetlenség csap át eldologiasodásba és elidegenedésbe, abba, hogy a munka társadalmi felszabadítása nélkül a külsővé és idegenné vált tőkeviszony önmozgása maga alá rendel minden emberi tevékenységi területet: szabadidőt, művészetet, sportot, tudományt, nemek közötti viszonyokat. A tőkeviszony totalizálja a társadalmi élet összes területét, és pusztít. A prekapitalista viszonyokat még nagyfokú önellátás jellemezte az anyagi termelés és ellenőrzés tekintetében. Ugyanakkor a tőkeviszony a termelő erőket soha nem látott mértékben és egyetemesen fejlesztette ki. Közben az önellátás és az ellenőrzés összeomlott, s fokozatosan táguuló újratermelési kapcsolatoknak és meghatározottságoknak engedett utat, ami azután magával hozza az elidegenedés és az eldologiasodás általános elterjedését is.

Mészáros István az *Eszmélet* folyóirat rendezvényén, a Kossuth Klubban, *A tőkén túl* bemutatóján (2010. október)

Ami kiváltképpen fontos itt most számunkra: tengernyi változást hozott az átváltás a „*nulle terre sans maître*” (nincs föld hűbérúr nélkül) középkori közmondásban kifejeződött föltételekről a „*l'argent n'a pas de maître*” (a pénznek nincs ura) mondásban kifejezettekre. Ez ugyanis egy radikális irányváltás folyamatát jelzi, ami a teljesen kifejlett tőkerendszerben jut el a végső betetőzésig.²⁷ Ahol már globális tőkerendszerről beszélhetünk, aminek *alárendelődik az emberiség teljes munkaereje*.

A női emancipációnak a formális jogegyenlőség és az esélyegyenlőség gyakran apologetikus megközelítésével szemben, éppen a *lényegi* (materiális) feltételrendszer átalakítását kellene jelentenie. A „természetes beállítódások” – nevezzük így a férfiuralom női reflexeit – ugyanis az újratermelési folyamat fennálló rendszerének elidegenítő parancsolatait képezik le, azokkal ekvivalensek.

[A tőkerendszerbeli] „reproduktív mikrokozmoszoknak” képeseknek kell lenniük beilleszkedni az átfogó egészbe, amelyről elképzelhetetlen, hogy lényegi egyenlőség alapján működjék. A legkisebb reproduktív *mikrokozmoszok* is kötelesek hibátlanul kivenni a részüket az általános társadalmi anyagcsere-funkciók gyakorlásából, amibe nem csupán a faj biológiai újratermelése és az egyik nemzedékből a másikba való rendezett tulajdonátvitel tartozik bele. Nem kevésbé fontos e tekintetben az a kulcsszerep, amelyet a fennálló társadalmi újratermelési rend értékrendszerének reprodukálásában játszanak.”²⁸

A hierarchikus, tekintélyelvű, internalizált szolgálatteljesítés „tudom, hol a helyem a társadalomban” konzervativizmusa csak akkor lenne meghaladható, ha a nőmozgalmak nem a felszínes következmény-problémákat, hanem a rendszer egészét, annak strukturális konzekvenciáit céloznák meg átalakítani. Igen, egyetérthetünk Mészáros okfejtésével, amiből következik számomra: az egyoldalúan torzító, extrém feminizmusokkal szemben – például „a gyermeknemzés pusztán a férfitársadalom csele a nők elnyomására” (például a radikális feministánál, Catharine A. MacKinnon-nál) – maradjunk „a nő emancipációja, a társadalmi emancipáció fokmérője” August Bebel megértette helyes szemléleténél.

Az államszocializmusok történelmi jelenségként való értékelésében,²⁹ vagy a kapitalizmus teljesítőképessége határainak és mai arculatának problémái tekintetében a világszisztéma-kutató iskolához csatlakozva (Marxot nemcsak elrontani lehet!),³⁰ nem mindenben osztjuk a Mészáros István okadatolásait, polémiáit, megoldásait. A döntő problémát illetően azonban teljes mértékben egyetértünk. Mészáros ugyanis tartja magát az eredeti marxi intenciókhoz: *a munka társadalmi felszabadítása nélkül nem képzelhető el az ember emancipációja*. Ezért keresni kell a társadalmi anyagszere-termelés azon módozatát, ahol meghaladható az önpusztítónak jellemezett, antagonisztikus

Mészáros István brazil kiadója, a Boitempo Editorial munkatársainak társaságában

alapstruktúra, amely sem a fetisiszta kapitalista árucserre különböző alakzataiban, sem „a szovjet típusú posztkapitalista tőkerendszerben” nem történt meg. Miért nem? És mi lehet a tőkén túl?

A társadalmi anyagcsere rendjében az ember és a természet közötti elsődleges közvetítést nem bízhatjuk rá azokra a másodrendű, ördögi és végső elemzésben destruktív közvetítési körökre, amelyekkel a termelés és az ellenőrzés, a termelés, a forgalom a fogyasztás közötti antagonizmusok a tőkerendszerben mozognak, szerveződnek. A tőke szerves, körkörösön önfenntartó rendszerének megszüntetése nem lehet egyetlen politikai, az államot megdöntő, forradalmi aktus. A tőke és benne a teljes piaci mechanizmus kiiktatása szükséges a társadalmi anyagcsere folyamatból, amelyet a társult termelők öngazgatásának kellene/kellett volna felváltania a kapitalizmus megdöntése után, a bővített újratermelés mellett. „A szocialista rend pozitív önmeghatározó ellenőrzési módját” csak folytonos önkorrekciókkal, permanens forradalomban lehet kifejlesztenie a munkának, a termelés igazi szubjektumának.³¹ Milyen célból? Idézzünk az Első rész előszavából:

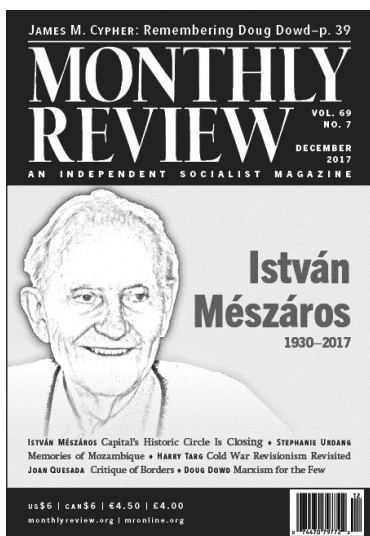
A munkafolyamatot minőségorientáltan szabályozni a társult termelők által, ahelyett, hogy előre meghatározott és gépiesen mennyiségben megszabott termelési és fogyasztási célokat kényszerítenének rájuk politikai vagy gazdasági eszközökkel; szocialista számvitelt és valódi tervezést kialakítani *alulról*, ahelyett, hogy koholt átlterveket erőszakolnának a társadalomra *felülről*, amelyek szükségképpen végrehajthatatlanok maradnak az ilyen rendszer meghaladhatatlanul *ellenségeskedő* jellege miatt; a társadalom tagjai között *tervszerű tevékenységcsere* révén közvetíteni, ahelyett, hogy önkényes politikai irányítással osztanak el mind a munkaerőt, mind a javakat, ahogy a szovjet típusú posztkapitalista tőkerendszerben, vagy fetisiszta árucserével, ahogy a kapitalizmusban; [...] lehetővé tenni a társadalom tagjainak felelősségvállalását döntéshozatali hatalmuk gyakorlásán keresztül, ahelyett az *intézményesített felelőtlenség* helyett, ami jellemzi és mételyezi a tőkerendszer minden változatát: ezek a szocialista alternatíva fő működési elvei.³²

Így értékel a filozófus.³³

A filozófia tehát saját általánosítási szintjén és benne a marxista filozófia saját különösségével, – eltérően a szaktudományoktól, de még a gazdaság- és társadalomkutatásból építkező társadalomelmélettől is különbözve – jó százötven éve létező, kifinomult tematikai és módszertani álláspontokról keresi a megoldásokat az e társadalmi formáció által felvetett problémákra, amelyeket Mészáros munkássága nyomán jelzésszerűen, közel sem kimerítőn tárgyaltunk. Mészáros is csatlakozott a másfélszáz éves hagyományhoz és azt építően továbbvitte. A marxizmus „nagy öregjei” – Ernst Mandel, Samir Amin, Mészáros István – hajlamosak arra, hogy belülről építkezzenek, azzal az előnnyel, hogy ez a szellemi magatartás koherens, átgondolt életműveket eredményezett. Azt azonban sajnálhatjuk, hogy egymás munkáit nem igazán tanulmányozták, nem építették be gondolatrendszerükbe. Nem mentek túl egymásra vonatkozóan alkalmoszerű reflexiókon.

Örömteli, hogy Mészáros István könyveivel végre hazaérkezett, értékelték többen is, helyesen (az Agárdi–Andor szerzőpár,³⁴ Tamás Gáspár Miklós). Vele a marxizmus erősödött, akkor is, ha a retrográd, hazai szellemi légkörben nem érhet el olyan elismerést, mint „azokban a régiókban, ahol a legérdekesebb változások zajlanak: Latin-Amerikában és Dél-Ázsiában. Latin Amerikában állam- és kormányfők, pártkongresszusok és a civil társadalom »új szociális mozgalmak« tömegrendezvényeinek szónokai beszélnek Mészáros elméleteiről” – állapította meg Tamás Gáspár Miklós.³⁵ Műveinek hatástörténete óriási, további kutatást igénylő feladat.³⁶

Mi – a 28 éve (újra)indított s azóta folyamatosan megjelentetett *Eszmélet* folyóirat szerkesztői és olvasói – nemcsak a nagy marxista filozófus társadalmi és politikai gyakorlatot ösztönző teljesítménye előtt tisztelgünk, és nemcsak abban jártunk az élen, hogy fő művét és számtalan tanulmányát tettük közzé. Hanem vállaljuk azt a hagyományt, azt a progresszív szellemiséget is, amelyet az *Eszmélet* egykori életre hívása is képviselt. „Szerkesztőbizottságát – először lehettünk tanúi Magyarországon ilyen széles s valóban eszmei összefogásnak – Bernáth Aurél, Déry Tibor, Illyés Gyula, Kodály Zoltán és Lukács György alkották. A szerkesztőbizottság 1956 nyarán kezdte meg működését és Mészáros Istvánt választotta a folyóirat felelős szerkesztőjéül. Több hónapos huzavona és hadakozás után a legfelső hatalmi szervek végül is engedélyezték az ESZMÉLET megjelenését” – írta

1989-ben, a „második” *Eszmélet* 1. számában a folyóirat szerkesztőségé.³⁷

Mészáros István szorgalmas élete, rendíthetetlen munkamorálja is példaértékű, amelyet a nemzetközi mozgalom életéhez kapcsolódó jelenléte szervesen kísért. Meggyőződésünk: emléket a nagy ívű gondolati-filozófiai munkásságához kapcsolódás nemcsak fenntartja, hanem szellemi örökségét alkotóan tovább is fogja vinni.

Jegyzetek

- ¹ Adam Ferguson: *An Essay on the History of Civil Society*. A new edition. Basil, 1789
- ² Sokan (például Rezső Margit, Révész Éva, Vitányi Iván, Heller Ágnes, Hermann István, Almási Miklós) vettek ezen részt 1946 és 1949 között, „akikből később hosszabb-rövidebb időre a formálódó magyar szocialista kultúra hasznos munkása lett” – írja Szigeti József: *Intellektuális önéletrajzom*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2000, 369.
- ³ Mészáros helyzetértékeléséről lásd a Chris Arturnak és Joseph McCartney-nek adott interjút a *Radical Philosophy* 1992. évi 62. (őszi) számában, amelyet magyarul a *Magyar Filozófiai Szemle* közölt „A marxizmus ma” címmel, Keresztes György fordításában (1998/4–5–6. összevont szám), 680–681. <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00002/9846mesz.html#1>. Az interjút rövidítve újraközölte a *Monthly Review* (44. évfolyam, 11. sz., 1993. április). Ez a változat került be, Csala Károly fordításában, *A tőkén túl* Negyedik részébe (A tárgyalat témákhoz kapcsolódó tanulmányok), Budapest, L’Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010, 162–173.
- ⁴ Mészáros egyik recenziójában, ahol mitológiának tekinti azt az álláspontot, amely szerint a *Vasárnapi Kör* tagjai között a háború után is fennmaradt volna a „közös vitaalap” és a „kommunikációs háttér”, így adja vissza a fenti történetet. „Lukács egyszer azt mondta nekem, hogy röviddel Mannheim: *Ideológia és utópia* című művének megjelenése (1929 – Sz. P.) után összefutott a szerzővel, és azt mondta neki: »Mannheim, igazán szégyellhetné magát. Az még hagyján, hogy kiforgatod a nézeteimet, de legalább saját Marx-idézetekre hivatkoznál.« Mannheim azzal mentegette magát, hogy nincs ideje Marxot tanulmányozni, mert a német kollégái által írt »sok ostobaságot« kell olvasnia” – írja Mészáros (*Journal of the History of Philosophy*, Volume XXVI, Number 2, ápril 1988, 336.). A sztorinak ez a változata

- lényegében megegyezik a fentebbivel; a szájhagyomány útján terjedő mondatok variábilisak, még ha a fő gondolat magja meg is őrződik.
- ⁵ Mészáros István: *Szocializmus vagy barbárság mint történelmi alternatíva*. Budapest, Napvilág Kiadó, 9–10.
- ⁶ Mészáros István: *A tőkén túl*. Első rész. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2008, 14.
- ⁷ Samu Mihály munkájáról van szó: *A hatalom és az állam*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
- ⁸ Mészáros István: *Szatíra és valóság*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.
- ⁹ Mészáros István: *József Attila és a modern művészet*. Budapest, Argumentum Kiadó–Lukács Archivum, 2004
- ¹⁰ Uo. 77.
- ¹¹ Uo. 81.
- ¹² London, Merlin Press, 1986
- ¹³ *The Work of Sartre: Search for Freedom and the Challenge of History*. New York, New York University Press, 2012 (a monográfia első része – a „Search for Freedom” – a Humanities Press-nél jelent meg 1979-ben).
- ¹⁴ New York, New York University Press, 1990.
- ¹⁵ István Mészáros: *Beyond Capital. Towards a Theory of Transition*. London, The Merlin Press, 1995. A mű magyarul az Eszmélet Könyvtár sorozatában jelent meg négy kötetben. Mészáros István: *A tőkén túl Közelítések az átmenet elméletéhez*; Első rész, *Az ellenőrizhetetlenség árnya*, 2008; Második rész, *A szocialista kritika történelmi öröksége*, 2009; Harmadik rész, *A tőkerendszer strukturális válsága*, 2010; Negyedik rész, *A tárgyalt témákhoz kapcsolódó tanulmányok*, 2010; Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány. A mű – csakúgy, mint Mészáros másik két fent idézett magyar nyelvű munkája (*Szocializmus vagy barbárság... ; József Attila és a modern művészet*) Csala Károly impozáns fordítói teljesítménye, amely képes visszaadni Mészáros differenciált gondolkodásmódját, hatásos érveléseit és csipős, szarkasztikus stílusát.
- ¹⁶ „Ha kettő ugyanazt teszi, az még nem ugyanaz.”
- ¹⁷ *A tőkén túl*. Első rész. I. m. 17.
- ¹⁸ Lásd erről: David M. Kotz: A szabályozás elmélete és a felhalmozás társadalmi struktúrájának elmélete. Összehasonlító elemzés. *Eszmélet*, 22. sz. (1994. nyár), 211–235.
- ¹⁹ *A tőkén túl*. Első rész. I. m. 48.
- ²⁰ Uo. 49.
- ²¹ Uo. 62.
- ²² The Editors: István Mészáros (1930–2017). *Monthly Review*, Volume 69, Number 7, 2017. december.
- ²³ Uo. 64.
- ²⁴ „A Párt a proletariátus látható lelket öltött osztálytudata” – Lukácsnál ez a legplauzibilisebb megfogalmazás.
- ²⁵ Mészáros szellemi nyitottságának bizonyítékát, és nem baráti/családi kapcsolatunk következményét látom abban, hogy ezt írta 2008. októberi levelében, ezen még megjelenése előtt elküldött, hasonló gondolatokat tartalmazó recenziómról: „Kedves Peti, sok köszönet a szép és gondolatgazdag recenzióért. Nagyon örülök, hogy ez jelenik meg az Ezredvég-ben. Holnap majd Rochesterből küldök egy »attachment«-et, néhány szemelvénnel a »Tőkén túl« külföldi recenzióiból. Talán használható valamilyen formában az október 14-i Kossuth Klub-i rendezvényen. Öllelek, Pista.” Álljon itt a küldeményből egy részlet, amely a *The Nation* c.

híres amerikai hetilapban jelent meg: „A berlini fal leomlása és a Szovjetunió összeomlása után a baloldalon rengetegen elfogadták, hogy a kapitalizmus alternatíva nélküli. Íme egy erőteljes könyv, éppen az ellenkező üzenettel [...] Mészáros műve nagyon is a jövőnek szól, mert harci eszköz az előttünk álló küzdelmekben. Mindez pedig egy olyan történelmi pillanatban született, amikor a szakadék hatalmasra nyílt az elméleti és politikai irányt vesztett baloldal és a korunk kihívásaiban rejlő tényleges veszélyek közt. Ilyenkor egy olyan könyv, amely nem csak mély elemzést nyújt, de azt az elnyomottak küzdelmeivel való szimpátia is áthatja, az annak jele is lehet, hogy a szocialista feléledés közelebb van, mint azt sokan gondolnánk.” Daniel Singer: *After Alienation, The Nation*, 1999. február 24.

Lásd továbbá Joel Kovel ebben a számunkban magyarul először közölt, eredetileg 1997-es recenzióját Mészáros koncepciójáról.

²⁶ *A tőkén túl*. Első rész. I. m. 74.

²⁷ Uo. 90.

²⁸ Uo. 306.

²⁹ Lásd két tanulmányom: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok, illetve Reflexiók az államszocializmus vitáról. In Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2007, 13–52, 256–273.

³⁰ *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó, 288.

³¹ *A tőkén túl*. Harmadik rész. I. m. 396–402.

³² *A tőkén túl*. Első rész. I. m. 27–28.

³³ Éppen ez, a tőkerendszer fokozatosan meghaladó, offenzív magatartás maradt el a posztkapitalista szocializmusoknál, ami miatt benne ragadtak a tőkerendszerben. A politikai forradalom önmagában nem lehet a társadalmi forradalom/átalakulás pótléka, mondhatjuk. Persze hetven és negyven év tucatnyi országban lejátszódó kísérleteinek a tapasztalatokat konkrétan elemző feldolgozása nélkül az alulról jövő tervezés és öniszervezés elve aligha tekinthető a kihívással egyenértékű megoldásnak.

³⁴ Agárdi Péter – Andor László: *Megérkeztek. Népszava, Szép szó* (melléklet), 2004. április 14.

³⁵ *Népszabadság*, 2006. január 13.

2017. október 3-án, a brazil szövetségi parlament plenáris ülésén Edmilson Rodrigues a Szocializmus és Szabadság Párja parlamenti képviselője, Belém (Pará szövetségi állam fővárosának) korábbi polgármestere, az Universidade Federal Rural da Amazônia professzora emlékezett meg Mészáros eszméinek jelentőségéről.

³⁶ Szalai Miklós igényes, elsősorban komoly ökonomiai kérdéseket előtérbe állító kritikát írt *A tőkén túl*-ról (*A trónörökös visszatér? BUKSZ*, 23. évf., 2011/2.), szerintem, némiképpen el is vetve a filozófiai szintű megközelítés érvényességét. Szerinte, Mészáros minden Lukács-kritikája ellenére belül ragadt a hegelianizmusban; továbbá: a társadalmi-gazdasági tevékenységek piaci közvetítése helyettesíthetetlen. Kiss Viktor nekrológja sem érdektelen (*Új Egyenlőség*, 2017. október 6.), bár azzal, hogy konklúzióként Mészároshoz „politikai tudatalattink kitörölhetetlen részének” nyilvánítja, várható volt még – a királyi többszámot és az elsiertett helymeghatározást illetően is... Mészáros méltó helye: *elméleti* (és nem politikai) *tudatunk* (nem pedig tudatalattink).

³⁷ *Eszmélet*, 1. szám, (1989), 6.

Mészáros István magyarul megjelent műveinek listája

Könyvek

- A tőkén túl. Közelitések az átmenet elméletéhez* IV. A tárgyalt témákhoz kapcsolódó tanulmányok. Budapest, L'Harmattan Kiadó–Eszmélet Alapítvány, 2010.
- A tőkén túl. Közelitések az átmenet elméletéhez* III. A tőkerendszer strukturális válsága. Budapest, L'Harmattan Kiadó–Eszmélet Alapítvány, 2010.
- A tőkén túl. Közelitések az átmenet elméletéhez* II. A szocialista kritika történelmi öröksége. Budapest, L'Harmattan Kiadó–Eszmélet Alapítvány, 2009.
- A tőkén túl. Közelitések az átmenet elméletéhez* I. Az ellenőrizhetetlenség árnya. Budapest, L'Harmattan Kiadó–Eszmélet Alapítvány, 2008.
- Szocializmus vagy barbárság mint történelmi alternatíva*. Budapest, Napvilág, 2005.
- József Attila és a modern művészet*. Budapest, Argumentum Kiadó–Lukács Archívum, 2004.
- Szatíra és valóság. Adalékok a satíra elméletéhez*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.

Könyvrészlet

- A társult termelők öntevékenysége. A társult termelők szerepe a társadalmi reprodukciós folyamatban. In: Krausz Tamás–Márkus Péter (szerk.): *Önkormányzás vagy az éliték uralma* Budapest, Liberter Kiadó, 1995, 64–80.

Folyóiratcikkek

- A kezdetitől a lényegi egyenlőségig – a rabszolgaságon át, *Eszmélet*, 115. szám (2017. ősz), 125–152.
- Lényegi egyenlőség és lényegi demokrácia, *Eszmélet*, 107. szám (2015. ősz), 5–11.
- Gondolatok az Új Internacionáléről, *Eszmélet*, 101. szám (2014. tavasz), 17–36.
- A „szabad szellemi termelés” történelmi föltételei és korlátai, *Eszmélet*, 99. szám (2013. ősz), 17–38.
- Sartre munkássága, *Eszmélet*, 98. szám (2013. nyár), 5–35.
- Előszó a bővített kiadáshoz (Sartre műve: a szabadság keresése és a történelem kihívása), *Ezredvég*, XXIII. évfolyam, 2013/2. március–április, 113–116.
- A szerkezeti válság szerkezetváltást követel, *Eszmélet*, 93. szám (2012. tavasz), 8–24.
- A tőke jelentése a marx-i fölfogásban, *Ezredvég*, XXII. évfolyam, 2012/2. március–április, 69–94.
- A tőke a történelem ellenségévé válik, *Ezredvég*, XXI. évfolyam 6–7. szám, 2011. június–július, 119–131.
- Társadalomszerkezet és tudatformák, *Eszmélet*, 88. szám (2010. tél), 5–24.
- Bolívar és Chávez – A radikális eltökéltség szelleme, *Eszmélet*, 83. szám (2009. ősz), 54–81.
- Az előttünk álló föladatok – Válaszok a Debate socialista (Brazília) kérdéseire, *Eszmélet*, 84. szám (2009. tél), 95–116.
- A válság kibontakozása és Marx érvényessége, *Ezredvég*, XIX. évfolyam 4. szám, 2009. április, 99–111.
- A jelenlegi válság – Részlet a szerző „A tőkén túl” c. művének IV. részéből, *Eszmélet*, 81. szám (2009. tavasz), 4–29.

- A közösségi rendszer és az önkritika elve, *Eszmélet* 79. szám (2008. ősz), 95–116.
- Minőségi növekedés a hasznosításban: a gazdálkodás egyedüli útja, *Ezredvég*, XVII. évfolyam, 4. szám, 2007. április, 57–74.
- A politika strukturális válsága, *Eszmélet*, 75. szám (2007. ősz), 71–89.
- Bolívar és Chávez: a radikális elszántság szelleme, *Ezredvég*, XVII. évfolyam, 10. szám, 2007. október, 93–116.
- Búcsú Harray Magdofftól, *Eszmélet*, 69. szám (2006. tavasz) 28–36.
- Kortársunk, Marx – és globalizációs koncepciója, *Ezredvég*, XV. évfolyam, 11. szám, 2005. november, 81–92.
- A világirodalom nagy forradalmi költője [József Attila], *Ezredvég* XV. évfolyam 4. szám, 2005. április, 109–118.
- Szocializmus vagy barbárság (III.): Az „amerikai évszázadtól” a válaszütig, *Ezredvég*, XIV. évfolyam, 8–9. szám, 2004. augusztus–szeptember, 89–104.
- Szocializmus vagy barbárság (II.): Az „amerikai évszázadtól” a válaszütig, *Ezredvég*, XIV. évfolyam 6–7. szám, 2004. június–július, 65–90.
- Szocializmus vagy barbárság (I.): Az „amerikai évszázadtól” a válaszütig, *Ezredvég* XIV. évfolyam, 5. szám, 2004. május, 75–83.
- A militarizmus és a jövő háború, *Eszmélet*, 59. szám (2003. ősz), 57–63.
- A militarizmus és az eljövő háború, *Ezredvég*, XII. évfolyam 11. szám, 2002. november, 57–62.
- József Attila és a modern művészet: Részlet az olaszul 1964-ben megjelent műből, *Ezredvég*, X. évfolyam 4. szám, 2000. április, 17–29.
- A radikális alternatíva szükségessége, *Ezredvég*, X. évfolyam 2–3. szám, 2000. február–március, 61–69.
- Munkanélküliség és okozatiság, *Eszmélet* 48. szám (2000. tél), 25–52.
- A világhelyzet marxista értékelése (Tudományos interjú), *Ezredvég*, IX. évfolyam 6. szám, 1999. június, 63–81.
- A marxizmus ma. Interjú, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1998. 4–5–6. szám, 679–694.
- Filozófia és politika – történelmi távlatban, *Magyar Tudomány*, 1997. 1. szám, 56–71.
- Lukács tragédiája és az alternatívák kérdése, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1996. 4–6. szám, 610–640.
- Kapitalizmus és környezetrombolás, *Eszmélet*, 31. szám (1996. ősz) 4–7.
- A közösségi gazdálkodás rendszere és az értéktörvény szerepe Marxnál és Lukácsnál, *Eszmélet*, 26. szám (1995. nyár) 195–228.
- A hasznosítás csökkenő rátája és a kapitalista állam, *Eszmélet* 11–12. szám (1991. szeptember), 116–137.
- Nemzeti hagyományok és a sztálinista önkény, *Új látóhatár*, I. évfolyam, 2–3. szám, 1958. szeptember–december, 131–143.
- Levél Közép-Amerikából, *Látóhatár*, 3. szám, 1957. május, 160.
- Lukács György hetven éves, *Irodalomtörténeti közlemények*, 1955. 2. szám, 141–154.
- Nexő emlékezete, *Társadalmi szemle*, 1954. 6. szám, 134–145.
- Regényirodalmunk néhány kérdéséhez (Enczi Endre: Földalatti aratás c. regényéről), *Csillag*, 1951. július, IV. évfolyam, 7. szám. 917–926.
- A fekete lobogó, *Társadalmi szemle*, 1951. 7–8. szám, 614–621.
- Juhász Ferenc: Apám, *Csillag*, 1951. február, IV. évfolyam, 2. szám, 253–256.
- Vörösmarty és a Csongor és Tünde. *Csillag*, 1950. október, III. évfolyam, 35–36. szám, 78–86. és 104–111.

Mészáros István: A tőkén túl

A tőkén túl,* Mészáros István magyar-brit filozófus *chef d'oeuvre*-je afféle egyenetlen gerincű hegyóriáshoz hasonlatos, amely a huszonegyedik század határán magasodik. Igazi kihívás fölkapaszkodni a csúcsára. Félmillió szó, ádáz, leginkább prófétikus-dialektikusnak nevezhető stílusban, nem ígér könnyed időtöltést. De megéri megtenni az utat. *A tőkén túl* a maga nagyságában, átfogó minőségében és szenvedélyes erőteljességében meghatározó marxista szintézisként áll a jelenkor előtt, amelyet Mészáros a tőke *szerkezeti válsága* szakaszaként nevez meg. A létező rendszernek „nincs alternatívája” szörnyű súlykolása alatt élünk. Mészáros nekilát e mítosz lerombolásának, és tételét – lehet és kell az alternatíva, a neve: szocializmus – olyan tág skálán és olyan erővel fejt ki, ami csak tőle telik. Egy kicsit még elidőzve metaforánknál: a mészárosi gondolat csúcsáról letekintve ismét az ígéret földjére láthatunk.

Az, hogy a szocialista átalakulás kilátásai sosem látszottak gyérbbe, mint a jelenben, tragikus és ironikus dimenziót kölcsönöz Mészáros érvelésének, ám a legcsekélyebb fokban sem gyöngíti erejét. Még nem helyezték hatályon kívül a logika törvényeit. Ha igaz, hogy a tőke tevékeny előidézője a világ bajainak, s hogy kiterjedt szerkezeti válságban leledzik, akkor a tőke leküzdésén múlik a jövőendő. Az antikapitalizmus – marxizmus – érvrendszerét tovább kell fejleszteni, hogy pontosan megfeleljen a jelen követelményeinek; és annak megértése, hogy mi is legyen az átmenet ahhoz, ami „a tőkén túl” van, óriási problémaként tornyosul előttünk, bármennyire valószínűtlennek tetszik ma még. Ez a vállalkozás ugyanis, *A tőkén túl*, tekintet nélkül stilisztikai fogyatékoságaira, továbbra is a marxista gondolat csúcsaként áll majd itt, a huszadik század záróvonalán.

* Az idézetekben a jobb megértés végett figyelmen kívül hagytam számos dőlőbetűs kiemelést, amelyet szabadon alkalmazott a szerző. (J. K.)

Hadd kíséreljem meg fölvázolni *A tőkén túl* tematikai összefoglalását, hogy továbbléphessek központi üzenetének taglalásához. Mondanom sem kell, hogy sok minden említetlenül marad itt. Négy fő téma szövi át keresztül-kasul Mészáros művét, s kerül részletes kidolgozásra szövegében:

1. A tőke természete és megkülönböztetése a kapitalizmustól;
2. A válságnak a szerkezeti válság kifejtett fogalmával bővített elmélete;
3. A posztkapitalista társadalmak terjedelmes bírálata – a hangsúly itt az úgynevezett „piacsocializmus” balfogásaira esik;
4. Az előreláthatólag szükséges és elégséges föltételei a szocializmusnak mint a kapitalizmus pozitív meghaladásának.

I. A tőkéről és a kapitalizmusról

A mű magvát képező megkülönböztetés ez, az egyéb eszmék ebből következnek. S amit ugyanakkor a legnehezebb megragadni. Mészáros tézisének kiindulópontja mintegy sűrítve jelenik meg *A tőke* I. kötete alcímének közkeletű félrefordításában. A standard [angol nyelvű] kiadásban ez olvasható: „A critical analysis of capitalist production” [„A kapitalista termelés kritikai elemzése”]. Amit azonban Marx valójában írt, s ami lényegesebb, amiről mondandója volt, az így szól: „A tőke termelésének kritikai elemzése” (szó szerint: „A tőke termelési folyamata”). Ebben a látszólag apró csúsztatásban az elvonatkoztatás döntő fontosságú szintje tűnik el. Ha csupán arra figyelünk, miként manifesztálódik a tőke az adott rendszerben, akkor a dolog velejét hagyjuk figyelmen kívül: magának a rendszernek a természetét. A tőke és a kapitalizmus közti különbségtétel elmulasztásával arra szorítkozunk, hogy csupán átcsoportosítsuk a gazdaság paramétereit, s e művelet során elvesz számunkra a lényeg, nevezetesen hogy a tőke, Mészáros hangsúlyosan meg-megismételt megfogalmazásában, „a társadalmi anyagcsere-újratermelési rend” egésze, amely eredendően ellenőrizhetetlen és destruktív. Ezért a „tőkén túlra” jutni: olyan társadalom-átalakításra vállalkozni, amelyik csak minden partikuláris gazdasági és politikai rendszabályon túlhaladva lehetséges. Ahogyan Marx írta *A filozófia nyomorúsága* Mészáros által igen kedvelt egyik passzusában: az embereknek meg kell változtatniuk „az alapoktól a csúcsig ipari és politikai létfeltételeiket, következésképpen egész létezési módjukat”.

De mi is pontosan a tőke? Itt az olvasó, aki valamilyen kész vagy akár csak szellemesen találó válasza számát, keservesen csalódik (s helyzetén csak ront a jelen kiadás – kétségkívül gazdasági nehézségek okozta – komoly hiányossága: a tárgymutató elmaradása). Szerre a szövegben elszórtan számtalan észrevétel található a tőke természetéről, ám ezek sehol sem kapcsolódnak egybe kellő terjedelmű és rendszeres definícióvá. Ami a legközelebb áll ilyesmihez, arra a könyvben jó mélyre ásva, az út kétharmadának megtétele után voltam képes rátalálni:

A tőkerendszer valamennyi elképzelhető formájának lényeges, meghatározó jegyei a következők: a többletmunka legmagasabb fokán megvalósítható kiaknázása egy elkülönült ellenőrző hatalom által, olyan munkafolyamatban, amelyet a munkának olyan termelés anyagi parancsolatainak való hierarchikus strukturális alávetése bázisán folytatnak, amelyik fölhalmozásra – „magáértvaló és magához ragaszkodó érték” gyanánt (Marx) – valamint a fölhalmozott gazdagság folyamatos bővített újratermelésére irányul. (III, 227)

Amikor tehát Mészáros tőkéről szól, elsődlegesen egy „rendszert” ért rajta, valamint a hagyományosan a tőke, vagyis az érték-többlet-növekedés rendszerének gazdasági elemét nevezi meg így. A tőkerendszer, gazdasági alkotóelemei mellett, magában foglalja a társadalom ellenőrző funkcióit is, különösképpen az államot. Tehát „a tőke szerves rendszerének kibogozhatatlanul összefonódott alkotórészei... a következők: TŐKE ... MUNKA ... ÁLLAM.” Az elvonatkoztatásnak ezen az alacsonyabb szintjén a tőke akként határozódik meg, mint ami „nem csupán a termelés elidegenedett anyagi föltételeit képviseli, hanem... a szubjektivitást is, amely szembenáll a munkával, s parancsol neki”; míg a munka „strukturálisan meg van fosztva az ellenőrzéstől” a termelés fölött, s „defenzíven áll szemben a tőkével”; az állam pedig „az antagonisztikus tőkerendszer általános politikai vezénylő struktúrája...” (III, 397)

Senkit sem ér meglepetésként, aki ismerős Mészáros korai munkásságával, hogy a tőke illetően fölfogása az elidegenedés elméletén alapul. Ahogy írja: „A tőkeviszony mint olyan ugyanis a társadalmi munka antagonisztikusan elidegenedett tárgyasulását alapszik.” (III, 155) A *Gazdasági-filozófiai kéziratokról* 1970-ben megjelent kimagasló tanulmánya, a *Marx elidegenedés-elmélete* a marxizmus

„filozófiai” vagy „humanista” iskolája vezető képviselőjévé avatta Mészáros. E megközelítésmód tetőpontja *A tőkén túl*, ez az átfogó esszé a forradalomról, amely a tőkének patológiai, mélyen a veséjébe látó vizsgálatán alapszik.

Érvelése középpontjában annak fölmutatása áll, hogy a munka elidegenedése miképp terjeszkedik ki az értéktörvény révén, s csap át a rendszernek ama makroszkopikus minőségébe, amelyik jelenleg kapaszkodik nyeregbe a világ hátán – az ellenőrizhetetlen növekedésbe. Erőteljes szavakkal fejti ki ezt, s a *Grundrisse* egyik döntő fontosságú szövegrészletével támasztja alá:

A tőke mint olyan képtelen az önkorlátozásra, még ha az embe-
riség teljes elpusztítása is a következménye ennek. Ugyanis „a
tőke ... a korlátján való túlmenés korlátlan és mértéktelen törek-
vése. Minden határ korlát a tőke számára és annak kell lennie.
Különben már nem lenne tőke – nem lenne az önmagát termelő
pénz...” (I, 283)

Amit Marx előre látott, s amit most Mészáros tisztábban és mélyebbre tekintőn lát, mint sok más marxista, az a tőkerendszer féktelen, nemtörődöm, rákos, természetromboló burjánzása. Túl minden részleten, ez a jelenlegi válság veleje.

II. A tőke szerkezeti válsága

A tőkén túl tekintélyes részét a tőkerendszer jelenlegi állapotának értékelése teszi ki. Mészáros részletgazdagon és marón gúnyos polémiával (ez javarészt a főszöveg súlyosságán komikummal enyhítő szándék megnyilvánulása) valóságos rendet vág az apológiák és a misztifikációk tenyészetében, hogy eljuthasson a lényeges pontig: íme, a Tőke a legnagyobb diadalának pillanatában, amikor az egész világ a lába előtt hever, s az alternatívák hangja oly lefojtottan észlelhető, mint soha még, amióta Karl Marx első ízben tollat ragadott – és mindezek dacára most mégis egy kezelhetetlen szerkezeti válsaggal kénytelen farkasszemet nézni! Túl az üzleti ciklusok megannyi árapályán, ez a kutyaszorító a fönt említett beteges növekedés terméke. A tőke története mindmáig – beleértve azt a szakaszát, amelyet Marx vett szemügyre – egy olyan színen játszódtott, amelyiken a tőkés viszonyok csupán a világ kis zugába hatoltak be. Most, amikor nincs már

messze „teljes kiterjeszkedésétől mindent átfogó világrendszeré”, immár „aktivizálódhatnak a tőke strukturális korlátai a maguk pusztító erőteljességében.” (II, 311) Ámde „a tőke világa még... ma sem tekinthető teljesen kiterjedt és integrált globális rendszernek, még ha most már nincs is túl messze tőle.” (II, 312) Így hát nyakunkon a szerkezeti válság kora, talán már ennek beharangozója az elmúlt negyedszázad kiterjedt pangása, biztos viszont, hogy a világszínpad felé tör magának utat.

A tőke a „hasznosítási idő” folyamatos csökkentésével s a realizálás köreinek pénzügyi trükkök és eladósodás révén előidézett fölgyorsításával hátrítgatja a gyöngülő jövedelmezőség fenyegetéseit.

De ugyanakkor a hulladéktermelés (benne a militarizálódás hulladéka), a természetrombolás meg a „fölsleges” dolgozók és egész nemzetek kirekesztése, minden-minden fölgyorsult. Az eredmény a válság új rendje. Mészáros így foglalja össze:

A mai válság történelmi újdonsága négy fő aspektusában nyilvánul meg: 1. jellege egyetemes, nem pedig egy-egy különös körre szorítkozik...; 2. tere csakugyan globális... nem pedig országok valamely csoportjára korlátozódik; 3. időbeli kiterjedése elhúzódó, folyamatos... nem pedig korlátozott s ciklikus; 4. lefolyásának módját tekintve kúszónak nevezhetjük – ellentétben a múltbeli látványosabb és drámaibb robbanásokkal és összeomlásokkal... (III, 246)

Tehát egy „strukturális válság a társadalmi komplexum egészét sújtja”, s ez „kérdéssé teszi magát az érintett általános komplexum létét is, posztulálja meghaladását s fölváltását valamely alternatív komplexummal.” A válság nem valamely különös része az egésznek, hanem „a lényegi alkotóelemek rendszerének gátlásában áll”, amelyek egyre kevésbé képesek szolgálni az idővel megszokottá vált „ellentmondások kitelepítését”. Így aztán a tőkerendszer mindahány aspektusa fokozatosan diszfunkcióssá és irracionálissá lesz. Amiként Mészáros akkurátusan észrevételezi: „Ha valaki úgy érezné, hogy ez túl drámaian hangzik, annak csak szét kell néznie maga körül. Lehet egyáltalán olyan tevékenységi kört vagy emberi kapcsolatok olyan körét találni, amelyiket nem sújt a válság?” (III, 247–251)

III. A poszt-kapitalizmus kritikája

A válságot lehet kezelni, talán meghatározatlan ideig is, csak éppen nem lehet megoldani. Ez elnapolja a posztkapitalizmus lehetőségeit, és hatályban hagyja azoknak a különböző alternatíváknak a bírálátát, amelyek szocializmus néven futottak. Ezen a ponton Mészáros tőkefogalma, amely jóval alapvetőbb kategória, mint a kapitalizmus, élesen a gyújtópontba kerül. Ha ugyanis a kapitalizmus nem több, mint egyike a tőketermelés stratégiai rendjeinek, akkor több másik is létezhet. Így hát fölvetődik a kérdés: vajon azok a posztkapitalista társadalmak, amelyek ebben az évszázadban létrejöttek, tényleg a tőke újratermelődései-e más alakban?

Mészáros válasza erőteljes igen, amit nagy részletességgel fejt ki több száz oldalon, s ennek során kimutatja a szocializmus nevére igényt tartó két e századi alakulatról, a Szovjetunióról és a szociáldemokráciáról, hogy csupán két alternatív stratégiát jelentettek a tőke realizálására. Számos érvét mentora, Lukács György állásfoglalásainak részletes boncolgatása révén fejti ki, aki különleges filozófus-képviselője volt az ortodox marxizmus határai kimutatásának. A dolog lényege a következő:

A tőke mozgásmenete az elidegenült munkában egyaránt megőrződött a posztkapitalista fejlődés mindkét kísérletében. A szovjet rendszer a többletmunka bürokratikus és politikai eszközökkel való kiaknázása révén termelte újjá a tőkét; a szociáldemokrácia pedig a fölhalmozás létező módjának korszerűsítésével, „áramvonalasításával” szolgált, nem törődött e fölhalmozás alapvetően antagonisztikus módjával. Az előbbi szörnyűséggé nőtte ki magát, az utóbbi szemfényvesztésnek bizonyult. Mostanra mindkettő a történelem közmondásos szemétdombjára jutott, a marxista gondolkodásnak pedig az egyik legsürgetőbb feladata az lett, hogy leválassza ezeket a bukott kísérleteket a hamisítatlan projektumról.

Mind a sztálinizmus, mind a szociáldemokrácia végtére egyaránt a „piacszocializmus” lehetőségeinek bűvkörébe került, mint ami potenciálisan alternatív út gyanánt vezethetne el a szocializmushoz, megőrizve mindazt, ami „a legjobb a két világból”. Mészáros erejét nem kímélve üti-vágja ezt a koncepciót. Kombattáns stílusának példaként idézhetjük a következőt:

Margaret Thatcher nyomán, aki Assisi Szent Ferenc szavait idézte választási győzelme után, a piacszocializmus politikai tanárai és

propagandistái is szerették volna Szent Ferencet követni a madaraknak prédikáló szerepében. De volt köztük egy nagy különbség. Hiszen amíg az egyik legradikálisabb szent a történelemben valódi eleven madarakhoz beszélt természetes környezetükben, addig emezek egy sor kitömött madárhoz intézték piacsocialista prédikációikat, följazottan azt kiáltozva: „Milyen csodálatos! Nagy csoda történt! A ragadozó madarak nem öldösik már soha többé az énekes madarakat! Mind békésen ülnek egymás mellett!” (III, 472)

Egyszóval, a piacsocializmus csupán eufemizmus a kapitalizmus helyett.

IV. Igazi szocializmus felé

Mészáros látomása a szocializmusról levezethető a tőkéről alkotott fogalmából. A tőke meghaladása, nem pedig újra hangszerelése. Ez pedig egész egyszerűen annyit jelent, mint „a munka strukturális leigázásának meghaladása”. Más szóval: a bonyolult és sokrétű társadalmaknak a történelemben először bekövetkezett olyan „korszakváltása” (III, 414), amikor is az emberiség tudatos önszabályozásra építi a természethez fűződő és a társadalmi egyéneknek egymás közt való kapcsolatait. Ami ennél kevesebb, az a tőke uralmát állítja vissza.

Mészáros számvetése túl sok mindent tartalmaz ahhoz, hogy e szemle keretében valamennyire kitérhetnénk. Számos összefoglaló passzusából azonban kivonatolhatjuk a következő stratégiai célokat:

- A termelési eszközöknek a termelők „tényleges-egyéni tulajdonába” kell kerülniük;
- Az átmenet ideje alatt szoros ellenőrzést kell gyakorolni a „tőke-megszemélyesítők” fölött;
- Erőfeszítés szükséges avégett, hogy elejét lehessen venni új posztkapitalista tőkemegszemélyesítés, például a bürokrácia, létrejöttének. (III, 415)
- Jóllehet szükség lesz a parlamenti forma bizonyos megújítására, ez azonban „csakis egy parlamenten kívüli mozgalom kifejlődése révén mehet végbe, ami létfontosságú szabályozó ereje a parlamentnek magának és az átmeneti társadalom törvényhozási kereteinek általában”. (III, 314)

– Leküzdendő az érték uralma a számvitel kvalitatív elvei révén. A munkaerő nem lesz többé eladni való áru, árucseré céljából előállított termékek sem lesznek. Helyettük tervezett és öngazgatott „termelő tevékenységek” cseréje valósul meg. Lényeges ez a „csökkenő hasznosítási ráta” megfordításához, ami megköveteli, hogy „egy bizonyos, igencsak eltérő életmód váljék elfogadottá a közösségi termelés és fogyasztás alapzatán...” (III, 442, 443)

– Az egész projektum „minden tekintetben megköveteli a társadalom gyökeres demokratizálását”, (III, 358) – „a politikában éppúgy, mint az anyagi és a kulturális termelésben”. (III, 312) Röviden szólva, megalkuvás nélküli szocializmus szükségeltetik. Ismételjük: meg kell változnunk „az alapoktól a csúcsig”.

Mészáros érvelésének egyik fontos eleme abból a tényből következik, hogy a tőkerendszer gyökerei sokkal messzebbre nyúlnak vissza, mint magának a kapitalizmusnak a története. Legalább három alkalommal világosan leszögezi ezt. A tőke, állítja, létezett azokban a társadalomtörténeti szakaszokban, „amelyekben az áru-termelés nem mindent átható és mindeneken uralkodó, miként a kapitalizmusban”. A tőke ténylegesen „sok évszázaddal” a kapitalizmus előtt jelent meg, sőt „évezredekkel” megelőzi a kapitalizmust. (IV, 68, 101, 164)

Itt némi következetlenségbe ütközünk. Emlékezzünk csak a tőke természetének meghatározó jellemzésére: „A tőkerendszer valamennyi elképzelhető formájának lényeges, meghatározó jegyei a következők: a többletmunka legmagasabb fokán megvalósítható kiaknázása egy elkülönült ellenőrző hatalom által, olyan munkafolyamatban, amelyet a munkának a termelés anyagi parancsolatainak való hierarchikus strukturális alávetése bázisán folytatnak, amelyik fölhalmozásra – »magáértvaló és magához ragaszkodó érték« gyanánt (Marx) – valamint a fölhalmozott gazdagság folyamatos bővített újratermelésére irányul.” Ez azonban a kurrens kapitalizmusnak, nem pedig a tőke minden elképzelhető alakjának a leírása, mivelhogy az évezredekkel ezelőtti társadalmak nem foglalkoztak értékhalmozó gazdagság bővített újratermelésével.

Gyakorlatilag tekintve azonban, nem valami komolyabb melléfogásról van itt szó. Minthogy a tőke napjainkban csakis a kapitalista termelési mód révén jut kifejeződésre, számunkra nem leküzdhető egyéb formákban. De Mészáros e ponton tetten érhető kis következetlensége jelzi, hogy mennyire nehezen megfogható lehet a tőkének a kapitalizmustól megkülönböztetett fogalma. Ha a tőkének ezt a

meghatározását akként rövidítjük le, hogy ne kötődjék a kapitalizmus korához, ami megmarad, az nem több, mint a munka leigázása: „a többletmunka legmagasabb fokán megvalósítható kiaknázása egy elkülönült ellenőrző hatalom által, olyan munkafolyamatban, amelyet a munkának a termelés anyagi parancsolatainak való hierarchikus strukturális alávetése bázisán folytatnak...” Az elvonatkoztatásnak ezen a szintjén azonban a munka egyenlőnek vehető a termelő tevékenységgel általában, úgyhogy amit Mészáros mondani látszik, annyi, hogy a tőke alapvetően egyenlő az uralommal magával, ahogyan az egy valamely adott osztályszerkezetben megjelenik. Ez illeszkedik az ő tőkefogalmához, amit úgy lehet meghatározni, mint annak az uralomnak a leküzdését, amelyik üledékesen belerögzült a kapitalista termelési módba. Kiváltképpen illeszkedik ez az általa földézett tetőtől talpig – „az alapoktól a csúcsig” – szükséges változáshoz, valamint ahhoz a parancsolatához, hogy a szocializmusnak minden ízében etikusnak kell lennie.

Mészáros megrója mentorát, Lukácsot, amiért anélkül posztulálja a szocializmus erkölcsi vetületét, hogy ezt a munkafolyamat gyakorlati átalakításához kötné. Lukács szerint ugyanis, az etika „az absztrakciónak olyan szintjén működik, ahol a valóságosan létező... anyagi közvetítéseknek mellékes a jelentőségük...” (II, 198) Ez tette lehetővé a nagy magyar filozófusnak, hogy a kívánatosság okán mellőzze a munkának azt a végzetes leigázását, ami beépült a szovjet rendszerbe, amelynek apologetájává vált. Mészáros ellenben konkrét kapcsolatot akarna teremteni az etika és az anyagi politika között. Szerinte „az etika működési kerete a belátható jövőben... csakis a tőke másodrendű közvetítéseinek létező köre lehet...”, ama cél szolgálatában: „túllépni a tőkén ennek minden valóságosan létező és elképzelhető formáján, a munkafolyamat újrameghatározása és a gyakorlatban életképes újratagolása révén”. (II, 199)

Ebből következik, hogy ezeknek a „másodrendű közvetítéseknek”, amelyek terén a valóságos harcot megvívni kell, óriási a jelentőségük. Álljon itt egy végletesen tömörített felsorolása a kapitalizmus másodrendű közvetítéseinek, ahogyan Mészáros látja:

- elemi (nukleáris) család;
- elidegenült termelőeszközök;
- a pénz misztifikálása – ami „Mózes korában az aranyborjú” imádatig nyúlik vissza (talán ezt érti Mészáros az „évezredekben”, amelyekkel a tőke megelőzi a kapitalizmust);
- fetisizta termelési célok;

- a termelés fölötti ellenőrzéstől szerkezetileg elválasztott munka mind a kapitalista, mind a posztkapitalista társadalmakban;
- a tőke államalakulatának változatai, beleértve az „önös irányultságú nemzetállamokat” (vagyis a nacionalizmus problémáival megnövelt bonyodalmakat); s végül
- az ellenőrizhetetlen világpiac. (I, 191–192)

Ezekhez hozzátehetünk még egy, tekintetbe nem vett, roppant mód fontos közvetítést:

- a tőke szörnyűséges kulturális termelési és propaganda-apparátusa, amelynek eszközeivel biztosítja az uralmába való beleegyezést, belenyugvást.

De a másodrendű közvetítések listájának fölvázolása után még számot kell vetnünk Mészáros ijesztő figyelmeztetésével is, amelyet felsorolásához fűz hozzá, miszerint „az a zavarba ejtő igazság, hogy a tőkerendszernek, alkotórészei strukturális összekapcsolódása révén, mindegyre sikerül erőszakosan érvényesítenie magát... Következésképp... nemcsak a tőke pozitív módon önfenntartó, többletmunkakiaknázó erejével, hanem a tőke körkörös kapcsolódásainak pusztító negatív hatalmával – szemlátomást félelmetes tehetetlenségi erejével – is szembe kell szállnunk, és afölött is győzelmet kell aratnunk.” (I, 192)

Szemlátomást félelmetes tehetetlenségi erő, így igaz! Nem gondolhatom, hogy ez a „szemlátomást” holmi „csalóka látszat” helyett áll itt. Egyszerűen tisztára félelmetes. Ha a tőke gyökeret vert a legmélyebb családi kötődésekben, ha fogása kiterjed a pénz valóságosan transzhistorikus hatalmára – vagyis ha nem kevésbé alapul mélypszichológiai struktúrákon, mint a piac, az állam és a termelési folyamat, valamint a kultúra brutálisan kifejlesztett közvetítésén –, és ha a tőke akár egyetlen ilyen gyökértörzse is elegendő hozzá, hogy újjászüljön az egész, úgyhogy minden vagy semmi alapon kell meghaladni, akkor muszáj félelmetesnek neveznem a dolgok ilyenén állását, túl azon, hogy demoralizáló és elcsüggesztő.

Mégis, Mészárosot olvasni minden, csak nem csüggesztő. Jóllehet a szocializmus valóságos mélypontján íródott, és olyan szörnyűséges, vesztébe rohanó rendszert mutat be, hogy csak reszketni képes az ember a jövőért, *A tőkén túl* furcsa módon fölemelő olvasmány. Ennek oka bizonyosan nem az, hogy a kép objektív, hiszen ez, ha nem reménytelen, de legalábbis megrendítő. Inkább a szerzőből kisugárzó szubjektív lelkiállapotban keresendő ez az ok. Engedtessék meg itt nekem egy modernítésben kegyvesztetté lett kifejezés használata: *A tőkén túl* ereje Mészáros szellemének nagyszerűségéből fakad, amely

szenvedélyes, prométheuszi nemet-mondás a tőke uralmára, és – nincs rá jobb szó – abból a *hitből*, amellyel műve telítődik, s fölemelőn hat olvasói szellemére.

Hadd fogalmazzam meg ezt másképpen is: ha mindenkiben Mészáros István szelleme munkálna, vagyis ha ennyire a totalitásra és a jövőre figyelmezve vívna harcát az igazságért, ennyire szenvedélyes volna az ellenállásban, ennyire szilárdan állna a kizsákmányoltak és elnyomottak oldalán, és ennyire bízna egy jobb világban, akkor ez a világ közelebb volna hozzánk. Bármily bizarrul hangzik, semmi sem áll úgy útjában a szocializmusnak, mint a szocialista szellem hiánya. Itt a sokaság, itt az ok, itt az igazság... csak a szellem hiányzik. Persze, van erről még mit mondani: itt vannak a közvetítések, amelyek révén előállhatna a szocialista szellem, ha úgy tetszik, megteremtődhetne a forradalmi szubjektum, ám ez nem adódik magától, mégpedig egyértelmű okokból. Ezek az okok a másodrendű közvetítéseknek egy másik rendjét képezik, amelyek szubjektív módon terjednek át az osztálytudat tartományába. Ennélfogva egy olyan műnek, amelyik azt indítványozza, hogy lépjünk „a tőkén túl”, óhatatlanul szólnia kell ezekről a közvetítésekről, s arról is, hogy ezek miképpen irányulhatnak a forradalmi szubjektumra. Mészáros *A tőkén túl*-ban példáját adja az ilyen szubjektumnak, de szövegében nem foglalkozik vele, s ez hiányossága érvelésének.

Vannak itt egyéb hiányosságok is. Ha szükséges, hogy *A tőkén túl* bizonyos vonatkozásokban terjedelmes legyen, az is szükséges volna, hogy más tekintetben meg közvetlenebb és konkrétabb legyen. Mészáros nem takarékoskodik a terjedelemmel a szocialista tévutak leleplezésében. Logikája hibátlan; de ugyanakkor túlságosan egyoldalú, ennélfogva kevésbé dialektikus. *A tőkén túl* szemhatárát, úgy látszik, teljesen betölti a sztálinizmus és a Brit Munkáspárt, mintha soha más nem művelt volna olyasmit, ami legalább föltett szándékaiban szocialista lett volna. Legyen az ember kritikus az olyan átmeneti és köztes társadalmi mozgalmakkal szemben, amilyen a radikális demokrácia vagy a különféle szövetkezeti közösségi társadalom építésével próbálkozó mozgalmak a kapitalizmus hézagaiban. De kritikusnak lenni itt nem annyi, mint kapásból elutasítani; hanem inkább fölfedni az adott jelenségben kibontakozó dialektika szálait. „Kíméletlen kritika”, ez volt Marx jelszava, s ez legyen a miénk is. Ez azonban úgy értendő, mint egy valaki saját nézeteinek, valamint a fönnálló rendszernek a bírálata, s aligha az illető nézeteinek pusztá elutasítása végett, hanem inkább azért, hogy meg lehessen különböztetni bennük a helyeset

a hamistól. Fontos ésszen tartani, hogy a szocializmushoz vezető átmeneti időszakban a létező társadalom bizonyos elemeit, beleértve a piaci aspektusokat is, óhatatlanul fönn kell tartani, csakhogy alárendelt helyzetben. Ebből következik, hogy egy szocializmushoz vezető átmenetet taglaló tanulmány nem utasíthat el mindent kapásból, ami csak megvan a jelenben, hanem ki kell találnia – és a fönti értelemben kíméletlen kritikának alávetnie –, hogy milyen hidakat lehetne verni, és mely magvakból lehetne növényeket fölnevelni. Kapásból elutasítani minden átmeneti formát annyi, mint elvont és végletesen utópikus alakban képzelni el a szocializmust.

De végül is nem Mészáros István az, akinek még többet kellene mondania, és aki kitölteni volna köteles a hézagokat, hanem mi, többiek. Aki megírta *A tőkén túl*-t, az teljesítette kötelességét a jövővel szemben. Mészáros jóváhagyólag idézi Marx végszavait *A gothai program kritikájá*-hoz: *Dixi et salvavi animam meam*. „Mondottam s megmentettem lelkemet.” Azt hiszem, ugyane szavakat önmagára is vonatkoztatta. Bizonyos, hogy teljes joggal.

(Fordította: Csala Károly)

Eredeti megjelenés: *Monthly Review*, 1997. március, vol. 48. No. 10. 44–54.

Mészáros István az államról szóló, utolsó nagy munkájának kéziratával (2017)

Az Eszmélet szerkesztősége 2017. július 10-én a Gólya szövetkezeti presszóban kerekasztal-beszélgetést (vitát) rendezett Böröcz József: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig című tanulmánykötetéről* (Eszmélet Könyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017). A vitát Melegh Attila vezette, a résztvevők Artner Annamária, Böröcz József, Földes György és Geröcs Tamás voltak. Az alábbiakban Artner Annamária és Geröcs Tamás hozzászólásának egybeszerkesztett és kiegészített változatát adjuk közre. Földes György szövegét és a kötet szerzője, Böröcz József mindhárom írásra reflektáló válaszát következő (117.) számunkban publikáljuk.

*

ARTNER ANNAMÁRIA

Kelet-Európa helye a világrendszerben 1989 előtt

Az elemzendő kérdés

Az Immanuel Wallerstein nevével fémjelzett világrendszer-elmélet az 1989-es rendszerváltás előtt nem volt olyan népszerű hazánkban, mint manapság. A kritikai távolságtartás oka az volt, hogy Wallerstein szerint a világon XVI. század óta egyfolytában a kapitalizmus uralkodik, minden más termelőmódot – vagyis a kelet-európai társadalmi berendezkedést is – maga alá gyűrve. Ezt azonban az akkoriban uralkodó rendszer nem fogadta el, hiszen magát – az 1936-os sztálini szovjet alkotmányban rögzítetteket követve – „szocialistának” nevezte. Elméletileg helytelenül – amit az 1989 előtti társadalmi rendszer elnevezése körül a rendszerváltás idején felerősödő vita is tükrözött –, de még az ezt felismerő baloldali körökben sem volt szó arról, hogy e rendszerek a világkapitalizmus részei lettek volna.

Nem kevésbé lényeges a világrendszer-elmélettel kapcsolatos fenn tartások sorában az sem, hogy Marx-szal ellentétben, aki az osztályokat

a termelőeszközökhöz való (tulajdon-) viszony alapján definiálta, Wallerstein szerint, az osztályokat a létrehozott új értékből való részesedés határozza meg (Miszlivetz 1983, 134), ami elmosza a kizsákmányolás különféle módozatai közötti ellentétet. Így rá is áll, amit Szigeti (2017, 11) ír más, a kizsákmányolás formameghatározottságától úgyszintén eltekintő szerzők kapcsán, hogy ti. „elméletileg releváns tartalmak különbözőségét egyneműsíti.” Ez a látszólag elméleti nüansz azzal válik a kelet-európai múlt tanulságait illetően relevánssá, hogy Wallerstein szerint a fő társadalmi konfliktusok inkább az egyes országok között és kevésbé az országokon belül keletkeznek (Miszlivetz, 1983, 131).

És ez – a külső és belső tényezők szerepe – az a pont, ahol a wallersteini világrendszer-felfogásnak a kelet-európai országokra való alkalmazása izgalmas vitakérdéssé válik. Ugyanis, ha a kelet-európai rendszereken *belüli* konfliktusok – a harc a kapitalista és szocialista formák között az anyagi és szellemi újratermelés minden területén – csak másodlagosak voltak a tőkés centrum és e rendszerek közötti konfliktusokhoz képest, akkor a kelet-európai szocialista kísérlet bukásának okait *elsősorban a külső tényezők* képezik. Ebből viszont az is következik, hogy amíg a centrum tőkés, addig szocialista típusú társadalmak nem maradhatnak fenn a periferián – vagyis Marxnak van igaza, aki a proletárforradalom győzelmét Angliában, Franciaországban, esetleg Németországban várta, és világméretűnek gondolta el. Már ő és Engels is érzékelte azonban az akkori legfejlettebb kapitalista állam munkásosztályának „elkényelmesedését”, amelyet a világ többi részéről odaáramló gazdagság váltott ki: „az angol proletariátus ténylegesen egyre inkább elpolgárosodik, úgyhogy ez a mind között legpolgárabb nemzet végül, úgy látszik, odáig akarja vinni a dolgot, hogy a burzsoázia mellett legyen polgári arisztokráciája és polgári proletariátusa. Olyan nemzetről, amely az egész világot kizsákmányolja, ez persze bizonyos fokig indokolt.” (Engels levele Marxhoz. 1858. október 7. MEM 29, 337.)

A centrum tehát elveszíti forradalmiságát, mint a történelem bizonyítja, s ha ez így van, akkor a periferiára hárul(t) a feladat, hogy a társadalmi haladáshoz utat nyitó radikális politikai fordulatot elsőként megtegye. A világkapitalizmus „leváltásához” a periferiák forradalmának hosszú ideig ki kell tartania, aminek alapvető feltétele, hogy a forradalom után a periféria képes legyen úgy uralni, megoldani belső konfliktusait, hogy azok ne térítsék le az új társadalom felé vivő útról.

Böröcz József a világrendszer-szemléletnek megfelelően már az 1980-as évek közepén arra törekedett, hogy a külső (a világrendszerhez fűződő) és a belső viszonyokat egyaránt figyelembe vegye a „létezett szocializmus” elemzése során (Böröcz 2017, 9–24). A kérdés mármost az, mennyire erős magyarázó erővel bír a világrendszer-elmélet az 1989 előtti kelet-európai társadalmi berendezkedés jellemzőire és sorsára nézve.

A külső függés

Lássuk először a külső tényezőt! Böröcz szerint, a közép- és kelet-európai országok mindig is a nyugati centrum félperifériái voltak, s ez idézte elő bukásukat.

Ennek ellentmond, hogy a KGST külkereskedelmében a Nyugat csak mintegy egynegyeddel, Magyarországból egyharmaddal részesedett egészen az 1970-es évek elejéig (Meisel 1979). A Szovjetunió 1970 végéig 41 ezer tudományos-műszaki dokumentációt adott át ingyen a KGST-országoknak, és 21 ezret kapott tőlük (Meisel 1994, 11), miközben a COCOM-lista elszigetelte a Nyugat technikai vívmányait a kelet-európai országoktól (Szász, 2001).

Továbbá, a kelet-európai rendszerek már csak azért sem lehettek pusztá félperifériái a tőkés centrumnak, mert az oktatás, egészségügy, kultúra, lakhatás, gyermekvállalás stb. támogatásával hatással voltak a nyugati jóléti rendszerek kiépítésére. Ha úgy tetszik, segítettek jobbat tenni a kapitalizmust. A Kelet is hatott a Nyugatra – már pusztá létével is! Ez viszont kizárja, hogy a Nyugat függeléke lett volna – legalábbis egészen az 1970-es években meginduló eladósodásig. (A két rendszer kölcsönös befolyását egy megjegyzés erejéig Böröcz is elismeri, de nem teszi komolyabb vizsgálat tárgyává.)

Böröcz szerint, a kelet-európai országok „kettős függésben” éltek, egyfelől a Nyugattól, másfelől a Szovjetuniótól függtek. Ebben a sé-mában azonban nem értelmezhető a Szovjetunió helyzete. Ugyanis Böröcz szerint is a Szovjetunió tartotta fenn a „birodalmat”, amelytől a kisebb kelet-európai államok függtek, de nem tudjuk meg, mitől függött a Szovjetunió. Ha az is a Nyugattól, akkor nem beszélhetünk kettős függésről, hiszen akkor végső soron minden „szocialista” ország a tőkés centrumtól függött (a kisebbek a Szovjetunión keresztül). Ha viszont a Szovjetunió *nem függött* a Nyugattól, akkor a szocialista tábor vezető hatalmát, s így magát az egész létezett szocializmust *nem a Nyugattól való függés döntötte romba*.

A „Kelet” technológiai lemaradása sem intézhető el röviden. Egyfelől, a „fejlett Nyugattól” való műszaki lemaradás csak az 1970-es években, az 1968-as gazdasági mechanizmus reformja után bontakozott ki, másfelől a technológiai fejlődés jellege nem független a termelési módtól: „Keleten” a technológiai fejlődés más logika mentén folyt, mint „Nyugaton” és (egészen az 1960-as évek végéig) számos nagy-szerű eredményt produkált (lásd Szász 2001) – aminek emblematisztikus példája az elpusztíthatatlan Rakéta porszívó...

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy nem a félperifériás helyzet okozta a rendszer elfajulását, hanem fordítva: a tőkés világrendszerbe való növekvő beágyazottság (technológiaiimport, hitelfelvétel, a nyugati tőke beengedése stb.) volt a rendszer elfajulásának eredménye. A kérdés mármost az, mi okozta a rendszer elfajulását.

A belső helyzet

Nem véletlen, hogy a specifikusan kapitalista osztályviszonyoknak, valamint az országokon belüli konfliktusoknak kisebb szerepet tulajdonító wallersteini elméletet követő Böröcz elemzésében sem kap helyet az osztályszerkezet, a politikai struktúra, a párt, az ideológia kérdése: sem a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetre vonatkozó egész eredeti – marxi, lenini, gramscii – elmélet, sem a marxi hagyományokat követő kortárs irodalom (Rozsnyai, Szalai, Szigeti, Wiener). Milyen volt a rendszer osztályjellege a genezisnél? Mikortól változott meg ez a jelleg és miért? A „reform-transzform-panglossziánus” (Böröcz 2017, 276.) közigazdászok ideológiájának – egyébként igen szellemes – elemzéséből is fájdalmasan hiányzik annak kimutatása, milyen osztályérdeket szolgáltak/nak ezek a közigazdák és az ő „szigorú” közigazdaságtudományuk. Így például nem tudjuk meg, ki mozgatja a „sztálinista államot”, amely „szimulálja a tőkés osztályt”. Továbbá összezavarodunk a tőke fogalmát illetően is, amikor azt olvassuk, hogy a munkaerőt az államszocialista tulajdonú tőke értékesítette (33) – a tőkeviszony tehát fennmaradt (?). Akkor hát miféle államról van itt szó, milyen osztályérdeket képviselt, milyen osztályokból, rétegekből állt a társadalom?

Az osztály nélküli társadalomba való átmenet jóval nagyobb feladat és sokkal inkább múlik az átmenetet vezető elmélet és annak képviselői alkalmasságán, mint az osztálytársadalmak különböző formái közötti váltás. Marx ugyan hangsúlyozza, hogy az új társadalom

mindig az előző méhében fejlődik ki, azonban az osztály nélküli társadalomra ez csak nagyon korlátozottan igaz. Lenintől, a gyakorlat filozófusától tudjuk, hogy mivel a proletáriátus forradalmát követően az évszázados beidegződések felváltása a cél, a politika nem szorul háttérbe, hanem éppen ellenkezőleg: elsődlegessé válik a gazdasággal szemben. Az intézmények és a tudat, a kultúra, az erkölcs 180 fokok fordulata (elidegenedett individuumokból közösségi emberekké válni) most a történelmi feladat, aminek nincsenek történelmi előzményei, tapasztalatai, amelyekre támaszkodni lehetne. A proletáriátus diktatúrája, ahogy Marx óta ennek az átmenetnek a politikai formáját nevezik, egyszerre irányul a régi rend revansista erői és az új rend azon haszonélvezői (a dolgozó nép eleinte nagyon is széles rétegei) ellen, akik még csak most, az intézményi változásokkal (amelyeknek alanyai és tárgyai egyszerre) együtt változnak maguk is, és csak lassan vetik le a kapitalista önzés reflexeit.

Ebből pedig (megint csak) az következik, hogy a szocializmusba való átmenet nem lehet része, függeléke a tőkés világrendszernek – ugyanis ha az, akkor nem átmenet. („Kapcsolatot tartani” vagy „része lenni” nem ugyanaz. Kisebb-nagyobb részben elszenvetni a tőkés világrendszer kizsákmányoló erőit, sőt harcolni ezek ellen, vagy alávetve lenni nekik, szintén nem azonos dolgok.)

A bukás oka

Böröcz szerint a kelet-európai társadalmi fejlődés évszázadok óta az „elitirányítottság és az exogén jelleg” (a birodalmi függés és a külső meghatározottság) terméke (279), és hosszú időtávú kulturális örökség, az ipari kapitalizmus megkésettisége terheli.

Csakhogyan van itt egyszerre mindjárt két bökkenő is.

Az egyik, hogy ez a magyarázat determinista, fatalista és mechanikus, amely abszolutizálja, végérvényesíti a történelmi pályafüggést, s ezzel logikailag kiiktat mindenfajta társadalmi átalakulást. A valóságban azonban minden társadalmi átalakulás egy pálya végén (annak ellehetetlenülésével) következik be. Ahogy Hegel (1957 [1812]) magyarázza a mennyiségi és minőségi változások dialektikus kapcsolatát: minden minőségi változást piciny mennyiségi változások sora előz meg, mígnem az egyik, a korábbiaknál nem nagyobb mennyiségi változással (egy „csomópontnál”, egy „ugrással”) új minőség jön létre, ami megint kis mennyiségi változásokon át halad az újabb

kvalifikációs pontig (ugrásig), vagyis a minőségi átalakulásig (ez a „mértékviszonyok csomós vonala”). Hegel példái a kémia és fizika területéről származnak, de a fejlődés logikája a társadalomban is hasonló: az új minőség megjelenése (mint például egy forradalmi kormány alakulása) az egyik ugrás (csomópont), amit az átmeneti társadalmon belüli kisebb mennyiségi változások követnek, amíg egy újabb kvalifikációs pontnál létre nem jön az új minőségű társadalom. A vita éppen ennek az átmenet természetéről és tapasztalatairól szól.

A másik bökkenő, hogy az a magyarázat, ami szerint Kelet-Európa szocialista rendszerei szükségszerűen elbuktak és visszaintegrálódtak a kapitalista hierarchiába, mert mindig is a kapitalizmus függő helyzetű félperifériái voltak, tautologikus marad, mivel nem ad magyarázatot arra, hogy egyáltalán *miért, hogyan tudtak kialakulni* ezek a szocialista irányultságú rendszerek.

Ha a kelet-európai rendszerek keletkezését vizsgáljuk, ahogy a világ-rendszer- és történelemszemlélet alapján egyébként elvárható, akkor a legelső feladat megvizsgálni *magának a kapitalista világrendszernek a fejlődését* és formaváltásait, s ebben az „új minőség” (a kelet-európai rendszerek) keletkezésének (a szocialista forradalomnak) a körülményeit. Új minőségről csak akkor beszélhetünk, ha megváltozik a hatalom osztályjellege. Az *osztályalapú elemzés* tehát elmaradhatatlan.

A második feladat ennek az új minőségnek, az új társadalmi rendszernek a *formációelméleti* leírása – amit nem helyettesítenek a Böröcz által használt „sztálinizmus”, „kádárizmus”, „alattvalóállam”, szovjet „birodalmi központ”, „politikai kolonizáció” vagy a „tulajdonvákuum” (amely, egyébként, az állami tulajdon racionalitásának tagadásával cseppentett liberális dogma) homályos fogalmai.

A harmadik feladat, hogy az új minőséget saját bázisán (és *nem a régi minőség szempontjai szerint!*) mérve vizsgáljuk meg, elemezve az új rendszer belső folyamatait, evolúcióját. Szigeti (2017, 12) felhívja a figyelmet, hogy az elméletalkotás nem merülhet ki a fogalomalkotásban, hanem a valóság olyan reprodukciója kell legyen, amely képes annak *mozgását* megmagyarázni.

Végül, a negyedik feladat a világrendszer és az új rendszer vizsgálatának összekapcsolása: *hogyan változott a (tőkés) világrendszer a szocialista forradalmat követően*, annak hatására és hogyan hatott a tőkés világrendszer léte és változásai az új rendszerre.

Az első kérdéskörhöz ajánlom Rozsnyai (2002) munkáját, alább csak az utóbbi három kérdéskörre térek ki röviden, jelezvén a főbb összefüggéseket, problémákat.

A keleti-európai rendszerek átmeneti rendszerek voltak a kapitalizmus és szocializmus között mindkét rendszer elemeivel s ezek harcával, amely harc kimenetele határozta meg a rendszer végső jellegét. Nem voltak tőkés társadalom, „mert nem a magántulajdon alapzatán és piaci kapcsolatokon keresztül egyesítették a termelés két legfontosabb tényezőjét, az embert és a termelési eszközöket. (Alárendelt mozzanatokként, korszakonként és országokonként változó terjedelemben, mind a kisárutermelés, mind a tőkés magántulajdon, mind a reciprocitáson alapuló naturálgazdálkodás ettől még jelen lehetett.) Továbbá *nem voltak – de történelmi adottságaik következtében nem is lehettek – kommunista társadalmak sem. A dogmatikus-személyi kultuszos időszak után, a 1960-as évektől kétirányú reformfolyamat indult meg, az egyik a kibernetikai irányvonal (hiányzott hozzá a mikro-elektronika), a másik a piacositás.* Látni kell azonban, hogy e folyamatban szükségképpen megjelenik a magántulajdon és a látens politikai pluralizmus, így az átmeneti társadalom előbb-utóbb válaszút elé kerül: fokozatos liberalizálással felszámolja a rendszer szocialista elemeit – mint ez meg is történt –, vagy számot vet a viszonylagos elmaradottság talaján fogant antikapitalista kísérletek hosszú távú átmeneti jellegével. Azaz a régi és új társadalomszerveződésre jellemző elvek konfliktusos együttélésében fokozatosan a szocializálás új formáinak tudatos kiépítésére törekszik, a néphatalom intézményein keresztül kontrollálva a nem kívánatos, ámde szükségképpen fellépő hatásokat.” (Szigeti 2003)

„Elméletileg kétségtelen, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus között bizonyos átmeneti időszak van. Ez az időszak szükségképpen egyesíti magában a társadalmi gazdaság mindkét formájának vonásait, illetve sajátosságait. Ez az átmeneti szakasz szükségképpen a haldokló kapitalizmus és a születő kommunizmus, vagy más szóval: a legyőzött, de meg nem semmisített kapitalizmus és a megszületett, de még egészen gyenge kommunizmus közötti harc szakasza” (Lenin, 1973 [1919], 261).

„A polgári forradalmat rendszerint betetőzi a hatalom megragadása, a proletárforradalom ellenben csak megkezdődik vele és a hatalmat emelőnek használja a régi gazdaság átépítésére, az új gazdaság szervezésére.” (Sztálin, 1951 [1939], 145)

„A történelemben még sohasem fordult elő, hogy valamely uralkodó osztály a maga egészében alacsonyabb életszinten álljon, mint a legyőzött és alávetett osztály bizonyos elemei és rétegei. Ezt a páratlan ellentmondást a történelem a proletáriátusnak tartotta fenn; ebben

az ellentmondásban rejlenek a proletárdiktatúra legfőbb veszélyei, különösen azokban az országokban, ahol a kapitalizmus nem fejlődött ki nagy arányokban, és nem sikerült koncentrálni a termelőerőket.” (Gramscit idézi Rozsnyai 2007, 45).

Ha igazán világrendszer-szemlélettel akarjuk elemezni a „szocialista múltat”, akkor foglalkoznunk kell a kapitalizmus nagy válságaival és az ezeket követő formaváltásokkal, e formaváltások természetével, illetve a bennük szunnyadó alternatívákkal. Akkor látni fogjuk a szocializmus fogantatásának nyomorúságos és véres körülményeit (amiből aztán, Böröcz szavaival, majdan a szovjet megszállás és a szovjet „birodalom” keletkezik), a fiatal szovjet államra törő intervenciót, polgárháborút és a világháborút, a Szovjetunió Európa defaszizálásában játszott kiemelkedő szerepét (és a fasiszmus újjáéledését a „szovjet birodalom” lehanyatlásával). Fel kell idéznünk a kapitalista világrendszer II. világháború utáni helyzetét is, a „szovjet tömb” szerepét a gyarmati rendszerek összeomlásában és szocialista irányultságú rezsimek azt követő létrejöttében, a nyugati jóléti rendszerek kialakulásában. Szólnunk kell a perifériák forradalmairól és gerillamozgalmairól az 1960-es 1970-es években (Angola 1961, Bissau-Guinea 1962, Mozambik 1964, Latin-Amerikai országok sora) és a centrum megrendüléséről, ami politikailag a fejlődő országok megerősödő összefogásában („Hetvenhetek” csoportja 1964-től, Új Nemzetközi Gazdasági Rend követelése), az 1968-as diákmozgalmakban, a portugál és a görög fasiszta diktatúrák megdöntésében (1974) és az USA vietnami vereségében (1973–75) nyilvánult meg, gazdaságilag pedig a dollárra épülő stabil árfolyamrendszer összeomlásában (1971) és az 1970-es évek válságában.

Tehát éppen a világrendszer-elemzés keretében nem tekinthetünk el attól, hogyan *rendült meg a (tőkés) világrendszer a szocializmus létezése idején*, és hogyan született meg a kapitalizmus új formája – Rozsnyai (2002) találó kifejezésével – a transznacionális monopolkapitalizmus.

És ami még ennél is sokkal fontosabb, elemezni kell a szocialista irányultságú átmeneti társadalmak saját belső problémáit és alternatíváit. Ezek nemzetközi vonzatát, így különösen a hrucsovi fordulatot követő világméretű presztízsvesztést, a Kínával való szakítás és a katonai kalandokba bocsátkozás következményeit stb. Rá kell mutatni az átmenti társadalom legnagyobb nehézségére, nevezetesen arra, hogy az újjáépítés, a modernizáció, a szegénység felszámolása stb. kérdését *nem a munka kárára kívánja/akarhatja megoldani*, holott a megoldáshoz *fokozott munkaráfordítás* szükséges.

A termelékenység elmaradása a kapitalizmusban válságot okoz, amely a tőketúltermelés formájában ölt testet: az áruk nem értékesíthetők kellő profittal, munkanélküliség van és a bérek alacsonyak. Az átmeneti társadalomban viszont a termelékenység elmaradása éppen, hogy *túl sok bér és túl kevés áru* – azaz a hiánygazdaság – formáját ölti, amit *nem lehet* tömeges elbocsátásokkal orvosolni.

Az átmenetben objektíve jelen van az osztályharc, amelyet a proletariátusnak kell megvívnia, miközben a termelőeszközök átlamosítása még nem szünteti meg sem az *elkülönültségi* viszonyokat (vállalatok, termelőszövetkezetek) sem *a fizikai és szellemi munka elválását* – amelyek mind napról-napra újratermelik a kapitalizmust. A proletariátusnak magának is e harcban kell felismernie saját érdekét (mágn-magáért valóvá válnia), amiben az elméleti tisztánlátás (párt!) az egyetlen kapaszkodó. Ezért Böröcz József megjegyzése, miszerint „az államszocializmusnak még saját »ontológiája« sem volt” (183) – fontos kérdésre tapint rá, és sajnos, nagyon is helytálló.

Hivatkozások

- Hegel 1957 [1812]: *A logika tudománya*. I. rész. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Lenin 1973 [1919]: *Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában*. LÖM 39. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Meisel Sándor 1979: *A KGST 30 éve*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Miszlivetz Ferenc 1983: Immanuel Wallerstein osztálykonceptiójáról. *Fejlődéstanulmányok*, I. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék
- Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, szerzői magánkiadás
- Rozsnyai Ervin 2007: *Miért kell nevének nevezni?* (Gondolatok a bukás elméleti tanulságairól). Budapest, szerzői magánkiadás
- Szász Gábor 2001: *A kelet-európai országok műszaki fejlődésének sajátosságai*. Doktori Mestermunkák. Budapest, Osiris Könyvkiadó
- Szigeti Péter 2003: *Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok*, *Eszmélet*, 58. sz. (2003. nyár)
- Szigeti Péter 2017: *Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete*. *Eszmélet*, 115. sz. (2017. ősz). Melléklet
- Sztálin, J. V. 1951 [1939]: *A leninizmus kérdései*, Budapest, Szikra Kiadás

A kelet-európai átalakulás globális összefüggései

Kelet-európai elmélet

Böröcz József kötetének főként az államszocializmussal kapcsolatos összefoglalója az, ami világképemen alakított. A kötet nem annyira valami újat nyújt, vagy leplez el olyasmit, amit korábban ne tudtunk volna, mint inkább újra keretezi a vitát, s előveszi azokat a kérdéseket, amelyek ma is aktuálisak – arról, hogy mit is gondoljunk az államszocialista korszakról Magyarországon.

Az egyik kérdés, amit kiemelnék, s ami egyébként a könyvnek is egyik központi kérdése – de előjött korábban az *Eszmélet* e témával foglalkozó kötetében is* –, a *tulajdon* és a *tulajdonátalakulás* témaköre. Amikor az államszocializmusra gondolunk – akár történeti visszatekintésben, akár a jövőbe tekintve, hogy hogyan képzelünk el egy más világot, mint amiben élünk –, a tulajdon kérdése nagyon fontosá válik. Van-e, lehet-e a magántulajdonnak szerepe szocialisztikus vagy posztkapitalista társadalmi viszonyok között, vagy egy ilyen társadalmat mindenképpen a magántulajdonon kívül kell elképzelnünk? Ha a magántulajdonon kívül képzeljük el, akkor milyen tapasztalataink vannak arról, hogy milyen tulajdonformák létezhetnek? Ezek milyen tartalommal tölthetők meg, s az államnak ebben milyen történeti szerepe volt eddig? A rendszerváltáskor miként ment végbe ez a tulajdonátalakulás – nem csak a jogi formaváltás értelmében. Milyen társadalmi tartalmak változtak meg a „tulajdonvákuumban”, ahogyan Böröcz József e fogalmat használja.

Ezt emelem ki tehát mint olyan kardinális kérdést, amely mellett a rendszerváltás értékelésekor vagy el szoktak menni, vagy a vele

* Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus. Eszmélet Könyvtár*, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2007.

kapcsolatos diskurzusok nem kezelik kiemelt kérdésként. Lehet-e például önmagában az állami tulajdont, a köztulajdont egy rendszer megreformálására képes, forradalmi elemnek tekinteni? Vagy ez nem ilyen egyszerű jogi kategóriákon múlik, hanem ami fontos kérdés, az a köztulajdon társadalmi viszonyokba ágyazódása? Izgalmas lett volna ebbe jobban belemenni: amikor József az állami tulajdont próbálja értelmezni, kérdés, hogy mennyire lehet a tulajdont társadalmasítani, és vajon ez túlmegy-e a pusztán jogi kategóriákon. Ez fontos vita, s ebből a szempontból a kötetben jó lett volna ezt a kérdést nemcsak az érvek szintjén feltenni, hanem kicsit magát a vitát és annak egyes szereplőit is bemutatni.

A másik dolog, amit hiányoltam: az *informális és a formális intézmények* kapcsolatának részletesebb elemzése. Amit a különböző társadalmi formációkban látunk – legyenek tőkés vagy nem tőkés társadalmak –, annak van egy *formális* intézményi teste, amit a társadalomtudósok szeretnek modellezni. De ezek sosem önmagukban léteznek, hanem mindig beágyazódnak valamilyen kevésbé látható, *informális* viszonyoknak nevezhető hálózatokba, társadalmi szerveződésekbe, és ezeknek nagyon fontos szerepük van a formális intézmények kialakulásában és fejlődésében. Maga a kérdés elég jól kijön a könyvből; például a hetvenes évek gazdasági átalakulásában a háztáji, a maszekolás szerepéről, abban, hogy elinduljon egyfajta gazdasági rendváltás, ami jóval megelőzte a politikai rendszerváltást. Ez megint csak egy nagy vita, és nemcsak Kelet-Európában, s nemcsak konkrét történeti szempontból, hanem abban az értelemben is, hogy a formális és informális intézmények általában hogyan kapcsolódnak össze a társadalmi viszonyokban.

A harmadik aspektus *módszertani* kérdés. A könyv talán egyik legnagyobb hozzáadott értéke az, hogy jelenünket és múltunkat – a rendszerváltást – megpróbálja a világrendszer-elmélet módszertanával újraértelmezni. E módszertani keretezés egyik célja, hogy megismerjük és megértsük önmagunkat. Mert ahogy gondolkodunk magunkról, az, sajnos, túlságosan beágyazódik olyan fogalmakba és tudásokba, amelyeket nem mi hoztunk létre magunkról, hanem a nyugati tudományokból vettük át. Ahhoz, hogy valóban meg tudjuk érteni saját szerepünket – nemcsak a nyugati tudás felől, hanem saját élményeinkből is –, e történeteket – például az államszocializmus történetét, a rendszerváltás történetét –, úgymond, a nyugati társadalmakon kívüli társadalmi valóságból kell tudnunk rekonstruálni. Ez nem (sem) csupán empirikus kérdés, hanem módszertani kérdés is,

amit másfajta elméleti megközelítéssel kell tematizálnunk – e kötet is talán erre tesz kísérletet.

Egyetértek Földes Györggyel abban, hogy jó lett volna többet hivatkozni a *kettős társadalomra* vonatkozó magyar elemzésekre, főleg Erdei Ferencre. Bizonyos kérdések előjöttek a paraszt-polgárosodás, a vidéki polgárosodás kapcsán – például, hogy hogyan vélekedtek róla a szociológusok a hatvanas-hetvenes években. Ám igazából ennek a kérdésnek az alaposabb tisztázása hiányzik, pedig jó lett volna belemenni. A könyv műfajával kapcsolatos kritikákkal is egyetértek, bár hozzáteszem, hogy egy ilyen tanulmánygyűjtemény műfaját nem lehet pontosan behatárolni – annál ez eklektikusabb. Az eklektikusság abból adódik, hogy a különböző tanulmányok más-más műfaji szerkezetben, más célok mentén íródtak. De ez nem zavaró, mert alapvetően nem fogalmi tisztázásokkal, módszertani finomságokkal foglalkozó, akadémiai kötetrel van dolgunk. Ez ennél sokkal esszéisztikusabb munka, amely adott pontokon didaktikus leírásokat tartalmaz, amelyek inkább különböző elméletekre támaszkodnak. A legtöbb tanulmánynál azt vettem észre, hogy nem akadémiai célból íródott. Az sem biztos, hogy politikai célból, ám az fontos célja, hogy Kelet-Európából nézve akarja megérteni a világrendszer változásait, illetve értelmezi újra azokat a fogalmakat, amiket erre használnak a tudományban, csak éppen mások, máshol és más szempontok szerint. E cél felől nézve, a kötet esszéisztikus formája jól teljesít.

Kettős függőség

A kettős függőség elmélete, szerintem, hasznos, és inkább a függőség fogalma az, amit fontosnak tartok: beleillik a világrendszer- és függőségi elméletek hagyományába. Eszerint, az államszocialista kísérletet úgy érdemes értelmezni, mint amely nemcsak önmagában, belülről fejlődött valamilyen irányba, hanem beágyazódott a nemzetközi munkamegosztásba, s számos függőségi viszonyt megörökölt. Ilyen értelemben, a belső folyamatokat – például a tervalku folyamatát is –, globális egészként kell megértenünk. Egyéként hasznosnak tartom e módszertannak azt a kísérletét is, hogy a függőséget és egyáltalán a modernizációs kísérleteket ne csak gazdasági folyamatként vegyük figyelembe, hanem nézzük meg azt is, hogy hogyan ágyazódtak be számos más intézményi szférába. Hogyan kapcsolódott egymáshoz a gazdaság és a politika, s hogyan hogyan kapcsolódtak hozzájuk

identitások és narratívák? A kettős függőség, amely mindezt a gazdasági és geopolitikai függőség dialektikája mentén próbálja megérteni, innovatív megközelítés. Itt sok fontos részlet van jelen, például hogy a Szovjetuniót hova helyezzük el ebben a keretben, ami valóban nem egyszerű feladat. A kérdést annyiban még kicsit tovább is vinném, hogy e megközelítésnek van egy már-már túlzottan erős kelet-európai fókusza, amely Kelet-Európát hajlamos, úgymond, az áldozat szerepében bemutatni. Miközben a nemzetközi munkamegosztásnak ez egy olyan helyszíne, amely egyrészt közvetíti a nemzetközi kizsákmányolást, másrészt viszont a tőkés társadalmi viszonyok formáit délre és keletebbre tolja át. Kelet-Európa tehát nemcsak elszenvedője annak, hogy a világ gazdaság válsága kirobban és átzúdul rajta, hanem maga is közvetítője és visszacsatolója e folyamatnak. Kelet-európai vállalatok vagy bizonyos társadalmi csoportok, például, adott esetben, kapitalizálódni is tudtak az 1970-es és 80-as évek válságában, ami nagyon fontos tanulság, és visszaköszön későbbi korokban is. Én úgy látom, hogy a mostani kelet-európai politikai elitek is alapvetően a világrendszer válságából tudnak előnyt szerezni. A válság kérdése egyébként nem csak az elitek felől érdekes. Visszatérve, nekem ez a szempont kissé hiányzott a kötetből, amely a kelet-európai modernizáció kapcsán túlságosan az áldozati szerepre helyezi a hangsúlyt.

A rendszerváltás értelmezései

Úgy látom egyébként, hogy a kötetben – és a szélesebben vett államszocializmus-vitában – Böröcz József nem érvel az államkapitalista értelmezés mellett, bár mivel nem is hivatkozik erre a vitára, álláspontja nem teljesen egyértelmű. Lehet, hogy azért foglal állást az államkapitalizmus mellett, mert az államszocialista kísérlet társadalmi vívmányait történetileg korszakokra bontva mutatja be. Ebben az értelemben nem a világkapitalizmus történelmi kiterjedéséről van szó, hanem egy olyan kísérletről, amely – *kifulladt*. Böröcz ezzel kapcsolatban nem beszél árulásról, a döntő motívum a könyvben inkább a modernizációs kísérlet kimerülése. Pontosabban: beindul a periferizáció, amit a könyv főleg magyar, illetve kelet-európai szempontból jár körül – nagyon jól. A fókuszba állított kérdés tehát az, hogy mi történt valójában a nemzetközi rendszerben, ami idővel, felgyorsított formában, a térség periferizációját idézte elő. Böröcz ezt a kérdést nagyon széles geopolitikai értelmezési keretben helyezi

el. Számomra a kötet egyik hozzáadott értéke pont az volt, hogy a szerző jócskán túlmutat az államszocializmus értékelésén. A fő kérdés éppen a rendszerváltás utáni évek alakulása, s azon belül leginkább az, hogy *mi lesz most*, hova tart ez a folyamat napjainkban. Itt rögtön két komoly nemzetközi kérdés is előjön. Az egyik Kína szerepének és a nemzetközi rendszerben végbement átrendeződésnek az értelmezése; ez ugyanis a periferizációs folyamattal kapcsolatban is fontos. A másik pedig az Európai Unió szerepe. Böröcz értékelése szembe megy a *mainstream*mel, amely az Európai Unióval kapcsolatban mindenhol nagyon rögzült technokrata-modernizációs diskurzust ömleszt ránk. Ebbe kritikailag beleállni, ráadásul az EU eufóriájának időszakában, bátor dolog volt. Böröcz megnézi például, hogy milyen geopolitikai rendszer az, amely az Európai Unióban intézményesül. Itt kritikusan azt is megjegyezném, hogy a hegemonia-értelmezésnek jobban örültem volna, mint a koloniális birodalmi keretezésnek, amely ráadásul inkább egyfajta diskurzuselemzésen alapul. Ebbe a kérdésbe részletesebben bele lehetett volna menni. Például hogy az EU intézményei, amelyekbe ezek az országok a periferizációs folyamatuk kellős közepén kapcsolódtak be, felzárkózásukat hogyan teszik még valószínűtlenebbé. A felzárkózás témaköre – mint e modernizációs narratívának a közbeszédben is megjelenő kérdése – egyébként a másik fontos kérdés, s ez is az Európai Unióval függ össze. Nagyon izgalmas, ahogyan ezt Böröcz megpróbálja leleplezni. Közvetve ez a kérdés is összefügg az államszocializmus-értelmezéssel. Hiszen nemcsak az államszocialista modernizáció bukása a kérdés, hanem az utána jövő történeti átmenet mikéntje is, ami átvezet az EU-csatlakozás történetébe, és az ezzel kapcsolatos illúziók elvesztésébe.

EU-hegemonia

Az Európai Uniót nem pusztán birodalmi törekvések új, koloniális projektben való megtestesüléseként fognám fel, hanem mint sokkal több szinten zajló *intézményi folyamatot*. Inkább hegemoniaépítést mondanék. E hegemonia válságát látjuk nagyban és különböző helyi szinteken, kicsiben is.

Igazából az EU-n belüli hegemoniában a globális hegemonia testesül meg, az, ahogyan globálisan megszervezik a munkát, és ahogyan köré egy szélesen vett politikai rendszer, egy nemzetközi intézményrendszer épül ki, majd kerül most válságba. Vagyis az

egész hegemonikus rendszer van válságban, és ez folyik át ezeken az intézményi közvetítéseken keresztül abba a válságba, amiben most élünk Magyarországon. Nemcsak a verbális erőszakra hívnám fel a figyelmet, sokkal többről van szó: ez számos dolog szimptómája, a mi társadalmi válságunké is, amely sajnos, egy ketyegő bombaként bármikor robbanhat. Mármost ezeknek az összefüggéseknek a megértéséhez a kolonializmus koncepciója kevésnek bizonyul. A birodalommal kapcsolatos elméletnél derül ki, hogy ez az esszéisztikus forma tényleg kicsit korlátossá válik az analízisben, vagyis itt jobb lett volna másfajta koncepciókhoz nyúlni.

Fölvettem a hegemonia kérdését, mert szerintem, e paradigmában elég jól meg lehet alkotni azt a fajta módszertani ötvözetet, amit József folyamatosan alkalmaz. Tehát hogy gazdasági folyamatokat ne csak magából a gazdaságból nézzük és értelmezzük, hanem vegyük észre ezek beágyazódását a geopolitikai és a szélesebben vett társadalmi intézmények viszonyaiba. Ezeknek összetett, hierarchikus viszonyrendszerében tudjuk csak megérteni, hogyan működik az a fajta társadalmi berendezkedés, amely napjainkban globálisan és lokálisan is válságba került. A gyarmati keretezés félrevezető lehet a modernizációs vitákban; van is ennek komoly kritikája, de ebbe most nem mennék bele.

Bár az Európai Unió történetének értelmezése kapcsán kétesnek érzem a kolonializmus és birodalmiság kategóriáját, ugyanakkor elismerem, hogy az integráció történetének elemzésében ez nagyon fontos szempont, és tényleg sokat hozzá tesz az értelmezéshez, hiszen a gyarmatbirodalmak összeomlását követően gyorsabb is lehetett volna az integráció. A két dolgot egyébként sem lehet egymástól függetlenül szemlélni. A gyarmatosítás értelmezhető kategória hegemoniaelméleten belül: meg tudja mutatni, hogy történetileg hogyan fejlődik ciklikusan egy olyan társadalmi berendezkedés, amely végül is, egy adott korszakban, egy olyan politikai konstellációt hoz létre, amelyet *gyarmatnak* hívunk: Majd amikor ez válságba jut, vagy a körülmények megváltoznak, ez a társadalmi berendezkedés akként alakul át, hogy egy másfajta nemzetközi politikai formáción keresztül tudja saját magát újratermelni. A dolog lényege abban keresendő, hogy mi az a társadalmi viszonyrendszer, amely vagy direkt politikai uralmon és gyarmatosításon keresztül, vagy ha nem direkt módon, akkor gazdasági mechanizmusokon keresztül szervezi meg önmagát. Ez nem csupán elméleti kérdés – súlyos politikai tétjei is vannak. Ha az emancipációs projektumot a dekolonizációból vezetem le, abban

benne rejlik az az implicit feltételezés, hogy ha megváltozik a politikai konstelláció, akkor az eredeti társadalmi probléma is megoldódik. Márpedig történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy ez nem feltétlenül van így. Politikai intézményeket megváltoztatni szükséges, de nem elégséges feltétel. Amit alapjaiban kell megváltoztatni, az az egész társadalmi viszonyrendszer, amelyre a politikai rendszerek is ráépülnek. Hiszen ha nem is feltétlenül közvetlen politikai, gyarmati uralmon belül, hanem másfajta politikai konstellációban, de végül is ugyanaz a strukturális hierarchia és kizsákmányolás jelenik meg a posztgyarmati korszakban is. Ezért gondolom ezt fontos kérdésnek. A dekolonizációs elmélet kritikai felhangja önmagában az adott pontokon vitathatóvá válhat, félrevezethet, s azt sugallhatja, hogy ha egy térséget politikailag felszabadítunk, az a szélesebben vett társadalmi viszonyrendszerek között is megoldáshoz vezethet, pedig ez ahhoz nem feltétlenül elégséges. Példának az apartheid utáni Dél-Afrikát említeném, ahol bár szerencsére a rasszhierarchián alapuló uralom jogilag megszűnt, ennek ellenére a kapitalizmus egyik legdurvább társadalmi formája jelent meg. Egyébként erre a kelet-európai rendszerváltás is jó példa. A politikai rendszerváltás önmagában ugyanabba a nemzetközi tőkés viszonyrendszerbe vezet vissza, vagyis nem elég a kérdéseket csupán a politikai intézmények felől nézni. Ennek ellenére persze fontos a politikai felszabadító mozgalmak szerepe.

Válság és fasiszmus

Nekünk, baloldali kritikai társadalomtudósoknak az egyik legfontosabb kérdés – ami egyben analitikus kérdés is –, hogy amikor a társadalmi berendezkedés, amelyben élünk, válságba jut, miért nacionalista reakció fog kialakulni belőle, és miért nem forradalmi váltás. Mert hogy szemmel láthatón ennek van konjunktúrája: Magyarország is szélsőben radikalizálódik fasiszta irányba. Fel kell tennünk a kérdést, hogy ez mégis miért történik, és mit tehetünk ez ellen. Ez nagyon összetett kérdés, amelyhez az egész társadalmi rendszert globálisan is meg kell néznünk, ugyanis ebbe ágyazódnak bele azok a folyamatok, amelyeket a félperiférián tapasztalunk. Például hogy milyen osztálydinamikába ágyazódik a válság a félperiférián, ami – mint már kifejtettük – a rendszer egészének válságából ered. Innen nézve válik érthetővé igazából az is, hogy a félperifériás elitek – hívjuk őket az egyszerűség kedvéért nemzeti burzsoáziának – hogyan szervezik

meg magukat újra ebben a válságban, hogyan tudja a kelet-európai elit e válságot is a maga javára fordítani. Hogyan találja meg a maga számítását a tőkés világrendszer válságában. Ennek legjobban szervezett változatai a térségen belül ma Magyarországon és Lengyelországban látszanak, de úgy tűnik, mindenhol akad utánpótlás, sőt, mindenhol ez a tendencia egyre erősödik. E nacionalista elitek szervezik újra a társadalmi viszonyokat – saját hasznukra és érdekeik szerint; fel tudják használni a válságot saját osztálypolitikájuk érdekében. Ebben az újraszervezésben fontos szerepet kapnak az ideológiák, és nekünk, baloldali társadalomtudósoknak nagyon kell arra figyelnünk, ahogy e félperifériás, nacionalista elitek felhasználnak olyan ideológiai elemeket, amelyek segítenek nekik elhitetni, hogy mivel félperifériás elitek, ezért maguk is a globális tőke által elnyomott szubjektumok, mintha kvázi gyarmati sorból szabadulnának fel. Ez persze hazugság, és ezért kell óvatosan bánnunk a dekolonizációs elméletekkel is. Hiszen a helyi kis tőkések ennek az elnyomásnak a közvetítői, és bár politikai konfliktusban állhatnak a nagyobb és fejlettebb tőkékkel, valójában inkább kiegyeznek velük, főleg olyankor, amikor a valós társadalmi ellentmondás tényleg próbál a felszínre törni. Ha a helyi tőkének a munka megrendszabályozásáról kell döntenie, akkor, persze, szó sincs szabadságharcról. Akkor a helyi tőke a nemzetközi tőkével karöltve dönt.

A lényeg számunkra az, hogy bármennyire is félrevezető a szabadságharcos ideológia, amit saját legitimitásukra használnak, az mégis működik. Politikailag ugyanis jól megfogalmazható üzenet, amely nagy mértékben segíti hatalomba kerülésüket, mert odaáll mögé százötvenezer ember, s telibe találja az Európai Uniót mint „birodalmat”. Arra kell figyelnünk, hogy – egyfelől – ezek az ideológiák hogyan működnek s vezetnek meg tömegeket, kenik el a valós társadalmi konfliktusokat. Másfelől pedig, hogyan mozgósít a helyi kisburzsoázia – nem csak az ideológiával, hisz’ ezek az ideológiai narratívák mindig szorosan kapcsolódnak az osztálypolitikákhoz, amelyek, persze, megosztók és kizsákmányolók, csak arról nem szól az ideológia. Nekünk, baloldali társadalomtudósoknak nagyon vigyáznunk kell arra, hogy kritikai elméleteinkkel véletlenül se adjunk ötleteket a nacionalista hatalom ideológiaicsinálóinak. Szóval, iszonyatosan vigyázni kell arra, hogy az analízis pontos legyen, s jól megmutassa, ki is valójában az elnyomott szubjektum, és ki az, aki maga is tőkeérdeket képvisel, vagyis ugyanolyan elnyomó, mint a nemzetközi tőke, még ha annak az ellenkezőjét is próbálja elhitetni velünk.

Nagyon fontos kérdés, hogy az értelmiségnek mi volt a szerepe a rendszerváltásban és az ehhez kapcsolódó világgazdasági integrációban és tulajdonátalakulásban. Ennek értelmezésére a sokszor idézett Gramsci nevéhez köthető hegemoniaelmélet nagyon alkalmas. Nála a két központi kérdés, ami a húszas évek fasiszta börtönéből nézve nagyon hűsbavágó kérdés volt, hogy mi az értelmiség szerepe abban, hogy a tőkés társadalmi viszonyokban a politikai hegemonia fennmaradhat, illetve mi lehet az értelmiség szerepe ennek átalakításában. A másik kérdés pedig valóban az, hogy amikor valamely hegemonia szétesik vagy válságba kerül, akkor miért fasiszta reakció alakul ki belőle, miért ezzel a politikai konstellációval tudja a tőkés társadalom újraszervezni saját magát az adott kor válságszituációjában. E két központi kérdés talán a két fő pillére ennek az elméleti keretnek, és mindkettő nagyon aktuális ma is.

Túl sok dolgot nem mernék a jövőről mondani, de azért látszik, hogy ez a fajta társadalmi válság folyamatosan mélyül, s az is látszik, hogy ebből milyen politikai irányok származnak világszerte. Anynyiban vagyok talán optimista, hogy mindez nem szükségszerű, ám minden nap, minden percben föl kell tennünk a kérdést, hogy akkor hogyan tudunk az egyre erősödő szembeszélben e válságra valamilyen másfajta választ adni.

Létbizonytalanság-termelés

A bangladesi transznacionális vándormunkások látszatszabadságának intézményesülése

Bevezetés¹

E tanulmány egy nagyobb lélegzetű dolgozat része, amely a szerződéses külföldi munkavállalásról és egy olyan nemzetközi munkaszervezési rendszerről szól, amely vándormunkások millióit a világ szegényebb részeiből a gazdagabb országok gazdaságaiba csábítja, majd onnan rendszeresen – a dolgozók szempontjait figyelmen kívül hagyva – továbbvándorlásra, többnyire hazatérésre kényszeríti.² A kutatás tárgyául szolgáló munkaszervezési logikát a migrációs szakirodalom nevezte már ideiglenes munkavállalói programnak (*temporary worker programs*), vendégmunkás-foglalkoztatásnak (*guest-worker programs*), irányított munkásvándorlásnak (*managed migration*), mostanában pedig egyre inkább a kényszeringázó / cirkuláris munkásvándorlás (*circular migration*)³ szókapcsolattal utalnak rá (Castles 2006; Skeldon 2010; Vertovec 2007; Newland 2009; Hugo 2013; Griffith 2014).⁴ Jóllehet a mai, irányított, illetve rendszeresen visszarámoltatott, transznacionális munkaerő-mozgás gyakorlata érinti mind a „magasan képzett” szakembereket, mind pedig az „alacsony képesítésű” kétkezi munkásokat, jelen tanulmányban kizárólag az utóbbiakkal foglalkozom. Kutatásom konkrét tárgyát a Bangladesből elvándorló férfimunkaerő képezi.

A kényszer-áramoltatott vándormunka az emberek földrajzi mozgásának egyik alaptípusa. A kifejezés első ízben a fejlődő világ belföldi munkásvándorlását az 1960-as évektől az 1970-es évekig tárgyaló irodalomban jelent meg. A periodikusan ingázó munkásáramlás, amely meghatározása szerint „az országok közti emberi mozgáslehetőség folyamatosan változó mintája” (Newland, Mendoza and

Terrazas 2008, 2), olyan vándormunkásokat föltételez, akik kóborló életük folyamán időről-időre oda-vissza mozognak, jönnek-mennek az „otthon” és a rendszerint több különböző „külföld” között.⁵ A potenciálisan egész életre szóló vándormunkáslét mozgékonyságának ez az új fajtája – amely hosszú időszakokra kiszakítja a munkavállalókat családi hálózataikból, ugyanakkor semmilyen esélyt nem kínál a külföldi letelepedésre – alapjában különbözik a célországban maradó, egyirányú, vektorszerű ki-, illetve bevándorlástól, amelyre a korábbi időszakok számos tömeges mintát kínáltak – legyen szó akár rab-szolgamozgatásról, akár a meghatározatlan időre szóló, szerződéses munkáról, akár pedig az önkéntes elvándorlás valamely válfajáról (Tinker 1974; Jain 1984; Cohen 1995; Kale 1998; Yang 2003; Northrup 2005). A kényszeringázó munkásmozgatás mibenlétét talán a vendégmunkás kifejezés teszi a leginkább érthetővé – ez a kifejezés tömören ragadja meg a vándormunkások ellentmondásos helyzetét, akik legálisan változtatják helyüket, ám akiket szerződésük lejártával már nem látnak szívesen az őket addig foglalkoztató társadalomban (Hahamovitch 2003; Surak 2013).

A munkaerőmozgás e formájának történeti gyökerei a XIX. század végéig (a mozambiki munkások megjelenéséhez a dél-afrikai bányákban, illetve a lengyel mezőgazdasági munkaerő németországi feltűntéhez)⁶ nyúlnak vissza. Közismertek a második világháborút követő időszak nyugat-európai és észak-amerikai vendégmunkás-programjai.⁷ A mai kényszeringázó munkásvándorlás az 1970-es években kezdődött meg az egyiptomi és ázsiai munkaerő Perzsai-öbölbe történt, nagybani importálásával. Ezt a hirtelen gazdasági fölemelkedést mutató ázsiai „tigrisek” gazdaságaiba való ideiglenes munkaerőimport követte az 1980-as években, így tehát a mai már a harmadik szakasz a kényszeringázón vendégmunkás-rendszerek történetében (Hahamovitch 2003). Az utóbbi évtizedekben újjáéledtek a korábban lenyulni látszott vendégmunkás-programok Európában, Észak-Amerikában és Ausztráliában, immár az „ingázó/irányított munkásvándorlás” címszava alatt (Castles 2006; Hugo 2013; UNFPA and IOM 2013; Commission of the European Communities 2005a; Griffith 2014).⁸

Amíg a vendégmunkás-programok kategóriájától az ingázó vándormunka fogalma felé történő elmozdulás inkább a munkásság *térbeni mozgásának* módzataira összpontosít, addig e tanulmányban elsődlegesen az e munkaerő-mozgósítási rendszeren belül érvényesülő *értéktöbblet-elsajátítás* sajátos módzataival foglalkozom.

Az ingázó/irányított munkásvándorlást azon történeti viták tágabb összefüggésében vizsgálom, amelyek a szabad és nem szabad munkavégzés közötti ködös választóvonalról, valamint arról folytatfolynak, miféle *telosz* rejlik az olyan értelmezésben, amely szerint a „nemszabadság” már a múlté volna, míg a „tulajdonképpeni” kapitalizmus már a „szabad” bér munkán alapszik (Corrigan 1977; Miles 1987; Steinfeld 2001; Banaji 2003; Van der Linden 2008; Stanziani 2008). Ahelyett, hogy az ingázó vándormunkát a vándorlás és a fejlődés között levő, vélelmezett kapcsolat jegyében értékelném, illetve a dolgozók emberi jogaival való visszaélés problémájaként vizsgálnám – e megközelítések tipikus jellemzője, hogy marginalizálják, érdektelennek tekintik a munkásokat mint *szubjektumokat* –, az etnográfiai anyag segítségével arra teszek kísérletet, hogy összekapcsoljam a vizsgálódás történeti és makrostrukturális elméleti kereteit. Kutatásom közvetlen alanyai azok a bangladesi férfi „vendég”-munkások, akikkel először szingapúri tartózkodásom során találkoztam. A szingapúri terepmunka után felkerestem néhány Bangladesbe visszatért volt „vendég”-munkást a falujában, hogy az otthoni társadalmi közeg ismeretében remélhetőleg árnyaltabb és sűrűbb szövetű képpel tudjak számot adni a transznacionális munkaerő-mobilitás e korunkra oly jellemző formájáról.

Kényszer-mozgatott vándormunka, fejlődés és emberi jogok

Az ideiglenes munkásvándorlást tág körben úgy tekintik, mint tökéletes megoldást arra az állítólagos összefüggésre, amely a világszerte (értsd: a globális Délen) rendelkezésre álló (az ottani országok demográfiai helyzetéből következőn nagy többségükben fiatal) munkaerő és az e munkaerő iránt (a globális Észak javakban bővelkedő, előregerdő társadalmában) megnyilvánuló kereslet között áll fönn, különösen az olyan típusú, „alacsony képzettséget igénylő” munkatípusok vonatkozásában, amelyeket a munkafeladatok jellege miatt nem lehet külföldre kiszervezni (Castles 2013; OECD 2007; Ruhs 2006). A munkaimportra támaszkodó országok így viszonylag egyszerűen hozzáférést szereznek a globális Dél bőséges munkaerő-tartalékaihoz – anélkül, hogy a munkaerő újratermelésének terhei hosszú távon veszélyeztethetnék saját szociálpolitikai mérlegük egyensúlyát.

Persze, a transznacionális, szerződéses munkavállalók – nők és férfiak egyaránt – egyértelműen hátrányosabb helyzetben vannak, mint a helybeliek, s olykor rendkívüli diszkriminációval találják szemben

magukat a legtöbb munkaerő-importáló társadalomban. A külföldi munkavállalók társadalmi létükben, definíció szerint, sebezhetőbbek, mint a helyi állampolgárok. Másik fontos eleme az ingázó/irányított vándormunkáról szóló irodalomnak, hogy tudósok sora „rántja le a leplet” a külföldi munkásokkal szemben alkalmazott, kirívó, szélsőséges visszaélésekről – különösen, ha személyük és munkaerejük egyszerre közvetlen üzérkedés („trafficking”) tárgya (Kosłowski 2006; Friebe & Guriev 2006; Piper 2008; Afsar 2009; vö. Van Schendel and Abraham 2005). A vizsgálódások harmadik szála ugyanakkor „a migrációs áradat hatékony kezelésének” kérdése mentén húzódik (Martin, Abella and Kuptsch 2006; Commission of the European Communities 2005b; De Haas 2005; De Haas 2007; IOM 2008b; Skeldon 2010).

Tanulmányom épít ugyan mindezekre a hasznos fejtegetésekre, ám itt elsősorban a kényszermozgatott vándormunkások által létrehozott értéktöbblet kiaknázásának sajátos mechanizmusai érdekelnek, azok a folyamatok, amelyekből, mint építőkövekből, fölépül a vendégmunka/átmeneti szerződéses munka gyakorlata. Vagyis e tanulmányban nem a (mégoly kirívóan durva) kivételekre, hanem a „szabályszerűségekre” összpontosítok. Azt kérdezem: valóban „szabad” bér munka-e a transznacionális ideiglenes szerződéses munkavégzés? Ha nem, hogy s mint határozhatjuk meg ezt a munkaformát? Csakugyan, voltaképpen miként definiálhatjuk a „szabad” munkát? És mikor, mitől, hogyan lesz a munka nem szabaddá?

A munka szabadsága/nem-szabadsága

A szabad/nem szabad munka fogalmainak klasszikus marxista megkülönböztetése abból a föltevésből indul ki, hogy az ember a bér munka szabadsága révén képes arra, hogy „megválassa a munkaadóját, s így a munkaföltételeit, illetve megválassa termelési eszközeit” (Lucassen 1997, 47). Másmilyen gondolkodásmódra vall az a szabad és a nem szabad munka közti különbségről tett megállapítás, amely szerint „a nem szabad munka fizikai vagy jogi kényszernek van alávetve, a szabad munka viszont nem” (Steinfeld and Engerman 1997, 115). Történetileg azonban a „szabad” bér munkások csak fölöttebb ritkán választhatták meg munkáltatóikat szabadon; a nem szabad munkások fölötti rendelkezés pedig nem szükségképpen zárta ki az engedélyesség és az érdekbeszámítás némely elemeit (Lucassen

1997). Valójában „a függőség és szolgaság formáinak minden árnyalata érvényben volt még jó ideig a huszadik században is” mind Kelet-, mind Nyugat-Európában (Stanziani 2013, 1; 2008). E kérdések széles körben terítéken voltak azokban a munkatörténeti vitákban, amelyek a rabszolgaságról, illetve a jobbágyságot a bér munkával fölváltó ipari kapitalizmus kezdetén beállt makrotörténelmi átalakulásról szóltak (Steinfeld 2001; Miles 1987; Stanziani 2008; Santiago-Valles 2016). Fölbukkantak e témák a világ azon részéről íródott művekben is, ahol a bér munka modern története során mindvégig létezett a nem szabad munka (Amin and Van der Linden 1996; Lucassen 1997; Kerr 1997; Van der Linden 2008; Breman, Guerin and Prakash 2008; Stanziani 2013), azaz ahol sem a bér munka, sem pedig az ipari kapitalizmus megjelenése nem „törölte el” a nem szabad munkát. Ugyanakkor a jelennel foglalkozó társadalomtudományi irodalom jószerivel csak háritani igyekszik a munkaviszonyok problémáját a munka folytonos és egyre intenzívebb informálissá válása örvé, a globális Délen éppúgy, akár Északon (Portes and Sassen-Koob 1987; Chant and Pedwell 2008). Eközben a proletariátus fogalmát egyre szélesebb körben helyettesítik valamiféle „prekariátussal” a kései neoliberális kapitalizmus vonatkozásaiban (Standing 2011; Doogan 2009; Vosko 2006). Amennyiben a nem szabad munka létét egyáltalán elismerik a mai Nyugat vonatkozásában, szerzők sora szűkíti le a fogalom jelentéskörét a szex munkára, s így az illegalitás és az üzérkedés kérdéskörébe csúsztatják át a problémát. Más szóval: a nem szabad munkát a szakirodalom jelenetős része torzulásnak, nem pedig a kapitalizmus „normális” alkotórészének tekinti.

Csak hogy akkor mi a helyzet azokkal a szerződéses munkavállalókkal, akiket a világ szegényebb országaiból szállítanak a tőkés világ szívébe avégből, hogy a történetileg a belföldi proletariátus számára fönntartott szektorokban – így például a hajóépítésben, a szakképzett építőipari tevékenységekben vagy a gyáripárban – dolgozzanak? Az ő élettapasztalataik a választás lehetőségének jelentős hiányáról tanúskodnak, noha esetükben csak a legritkábban van szó foglyul ejtésről, emberkereskedelemtől vagy közvetlen, napi szintű, brutális fizikai erőszakról. Hol helyezzük el a szabad és nem szabad munka közti sávban az ő munkaerő-„piaci” tapasztalataikat a termelő munka⁹ szférájában? És milyen következtetéseket vonhatunk le a transznacionális ideiglenes szerződéses munkavégzés és vendégmunkás-programok – amelyek meghatározásuk szerint a kényszerítés fogalmát magukban foglaló munkaformák – huszadik század végi „föltámadásából”, külö-

nösen a munka és a tőke, a munkásosztály és a globális kapitalizmus történeti viszonyrendszereiről szóló viták fényében?

A következőkben konkrét kivonatokat teszek közzé három bangladesi ingázó vándormunkás élettörténetéből. E történetek két mozzanatot állítanak előtérbe a munkások életéből – a választás pillanatát, amikor is úgy határoznak, hogy tengerentúli munka után néznek, valamint a munkaerő-toborzás élményét. Mint látni fogjuk, a történetek nem elmondhatók anélkül, hogy tekintetbe ne vennénk a machinációkat, amelyek megfosztják tényleges szabadságától a vándormunkást. Itt elemzett eseteim ugyancsak rávilágítanak arra a szerepre, amit az államok által alkalmazott jogi kényszerek játszanak a külföldre készülő transznacionális vándormunkások formálisan „szabad” döntéseiben. A tanulmány rövid befejezésében az itt előterjesztett elemzésből fakadó néhány messzebb ható következményre is föl hívom a figyelmet.

Választások

Mahmud Ali

1988-ban egy fiatalember, nevezzük Mahmud Alinak, jelentkezett egy toborzóhelyen, hogy Bangladesből Irakba menne dolgozni szerződéses munkásként. Mahmud korábban csaknem tíz évig dolgozott „építőmunkásként”. Mindössze nyolc éves volt, amikor apja, Zafar – aki részes bérlő parasztember volt Noakhali körzetben, Banglades délkeleti vidékén – hastífuszban hirtelen meghalt, három fiúgyermekkel magára hagyva feleségét. Egy esztendeig a rokonok kegyéből és alkalmi munkákból tengődött a család, majd Mahmud úgy döntött, hogy a fővárosba, Dakkába megy háziszolgaként munkát keresni – ez a szegény gyerekek egyik tipikus foglalkozása Bangladesben.¹⁰ Így kezdődött vándormunkás-életének első szakasza: útja ekkor a faluból a városba vezetett. Mindössze tíz évesen kényszerült erre a „választásra”.

Tizennégy éves volt, amikor építési vállalkozó alkalmazója – akit ő csak úgy emleget: *Szaheb* (Gazda) – arra biztatta, hogy kezdjen el építőmunkásnak tanulni. Mahmud hálásan kapott az alkalmon, ami lehetővé tette számára, hogy valami kézzelfogható szakmába, mester-ségbe beletanuljon. Hat év telt el, amikor Mahmud egy napon „arról értesült, hogy embereket toboroznak iraki munkára”. Elhatározta,

szerencsét próbál. Ezután került sor egy hosszú, állásinterjúnak nevezhető beszélgetésfelére, ahol is egy „iraki delegátor” (így mondta Mahmud) tolmács közvetítésével kérdéseket tett föl neki, mivelhogy akkoriban Mahmud még egy szót nem értett sem angolul, sem pedig arabul. A dakkai építkezéseken, kemény munkával megszerzett ismereteinek hála, kiválasztották. S így kezdődött Mahmud vándormunkás-életének második szakasza: ekkor már idegenbe készült. Ahogy szemében némi csillogásfélével földidézte: „Emlékszem, 1988. augusztus 22-e volt... [amikor elutaztam Irakba].”

Mahmud példája döntő fontosságú elemre irányítja figyelmünket: arra, hogy meghatározóan fontos viszony áll fenn a belföldi munkaerő-áramlás és az államhatárokon túlra irányuló migráció között az ingázó munkásvándorlás történetében. Mahmud már jóval azelőtt vándormunkás volt –Dakkában – mielőtt a kétkezi munka nagybani exportja megindult volna Bangladesből a tengerentúlra. (Ez utóbbi 1976-ban kezdődött.) De gyerek volt és koldusszegény – így nem volt rá módja, hogy megfizesse a külföldi munkaközvetítő-ügynöki költségeket. Ráadásul értelmezhető szakismeretekkel sem rendelkezett, s így közvetlen toborzással nem lehetett alkalmasnak minősíteni a külföldi munkavállalásra. Az ilyen dolgozóknak gyakran a belföldi, a faluról a városba irányuló elvándorlás jelenti a első, döntő lépést.¹¹

Könnyű volna úgy olvasni Mahmud történetét, mint az alacsonyabbtól a magasabb szakképzettség, a kevesebb szabadságtól a több felé emelkedő, egyirányú mozgásról szóló beszámolót. Csakhogy ő, amiként elbeszéléséből később kiderült, tizenhárom esztendei meg-megszakított tengerentúli munkavégzés után egyszer csak „hagyta meggyőzni magát”, hogy jobb lesz hazatérnie, hogy ott gondját viselje korábbi munkaadójának, majd pedig a Gazda családi örökségének gondozója legyen Dakkában. De hagyjuk itt félbe Mahmud Ali történetét, és figyeljünk most inkább egy másik emberre, amint elmeséli sorsfordító döntésének történetét.

Karim Hussain

Csaknem egy évtizeddel később, a Banglades délkeleti részén fekvő Kumilla körzet egyik falujában egy fiatalember, akit Karim Hussain néven szerepeltettek itt, lassanként belátta, hogy csakis a tengerentúli munkából adódhatna számára valamilyen tisztességes megélhetés. Karim apja hagymával kereskedett. Családjuk „gazdasági helyzete”, hogy Karimot idézzem, nem volt „se jó, se rossz...” Karim gyermekko-

ra, emlékezete szerint, „boldog” volt, még ha családja „nem tartozott is a középosztályhoz”. Apját, Nurult úgy jellemezte, hogy „más volt, mint a nagy többség”: nagyon szerette volna taníttatni a gyerekeit, még a lányait is. A hat gyerek közül Karim volt a leginkább éles eszű, s egy jó hírű intézmény tanulójaként kereskedelmi szakértetségét 1966-ban. Vizsgaeredményei, ahogy szégyenlősen elmondta, „...nem is voltak olyan rosszak. A második kategóriába soroltak.” Ekkor abban reménykedett, hogy további kereskedelmi tanulmányok után állást kaphat majd valamelyik bankban. Balszerencséjére épp akkoriban rendültek meg a családi hagyományok alapjai. Karim kifejtette, hogy ha főiskolán tanult volna tovább, a tandíja meg a lakhatása Kumilla városában havi ötezer *taká*ba (64 amerikai dollár, 2015-ös árfolyamon) került volna. Ez „rengeteg pénz” volt akkoriban a szerény anyagi hátterű, parasztvállalkozó család számára, és Karim büntudatot érzett, ha arra gondolt, de jó is volna, ha főiskolára járhatna. Komoly lelkiismeret-vizsgálatot tartott, és arra jutott, hogy inkább külföldön próbál szerencsét, szerződéses munkával. Az ő szavait idézve: „Apám elé álltam, és azt mondtam neki: *Abba*, csináljunk valamit. Külföldre akarok menni. Meglátjuk, mit hoz a sorsom.”

Karim története azt sugallja, hogy a társadalmi fölemelkedésről szőtt modernizációs álom, melynek határait a felsőfokú végzettség, a középosztálybeli foglalkozás és állás jelöli ki, bajosan váltható valóra a „nem egészen a középosztályhoz tartozó”, falusi egzisztencia nyomorúságos helyzetében. Karim nagy hévvel hangoztatja, hogy idegenbe távozásáról hozott döntése nem a családja nyomására született meg benne. Ez arra vall, hogy tudatában volt a rá nehezedő sokrétű strukturális kényszereknek, és igyekezett, úgymond, „fölőzni” ahhoz a felelősséghez, amely a családfenntartásból őrá hárul – még ha nem is ő az egyedüli kenyérkereső a családban –, s amely felelősséget a hasonló társadalmi-gazdasági helyzetben levő férfiaknak, tipikusnak nevezhető életük során, óhatatlanul korán a vállukra kell venniük.

Megjegyzendő, hogy az 1990-es évek derekáig, amikor is Karim meghozta sorsfordító döntését, hogy szerződéses munkásként „világgá megy”, e minta már közkeletű választási lehetőség volt a vele egyívású tizenévesek számára a bangladesi falusi társadalom nagy részében. A tisztességes megélhetést biztosító munkalehetőségek teljes hiánya a rendkívül szegény Bangladesben, valamint az, hogy a falvakban egyre több tengerentúlról visszaérkezett vándormunkással lehetett találkozni – rendszerint két kinti munka között otthon töltött „szabadságon” –, nem is beszélve az ideiglenesen hazaláto-

gató vándormunkások által mesélt történetekről, amelyek a jobb megélhetésről, a tengerentúli kalandokról meg izgalmas szórakozási lehetőségekről szóltak, mindez olyan légkört teremtett, amelyben „*bidesh kara*” (idegenbe menni) majdhogynem előírt szertartásnak számított már a fiatal falusiaknál.

A *Bureau of Manpower, Employment and Trainig* [a bangladesi állam munkaerő-foglalkoztatási és -képzési hivatala] szerint, az 1976 (amikor megindult a szerződéses vándormunkások kiáramlása Bangladesből) és 2005 között eltelt harminc évben ötmillió bangladesi állampolgár utazott külföldre munkát vállalni. A jelentések szerint, e vándormunkásoknak csupán 2,9%-a rendelkezett valamiféle szakképzettséggel. A többiek szakképzetlenek, betanított munkások, illetve valamilyen elemi szakképzésen átesett kétkezi dolgozók voltak, akiket legnagyobbbrészt a GCC [*Gulf Cooperation Council* = Öböl-menti Együtműködési Tanács] országaiba, azaz Szaúd-Arábiába, Katarba, Kuvaitba, Bahreinbe, Ománba és az Egyesült Arab Emírségekbe irányítottak (Kibria 2011, 21). A Bangladesbe tartó pénzáttalások kétharmada még ma is a GCC-országokból érkezik,¹² jóllehet 1980 óta megnőtt az egyéb munkavállalási célországok, így Szingapúr, Malajzia és Dél-Korea, valamint Japán, Libanon és Líbia aránya is.

A külföldi munkavállalás fő vonzereje nyilvánvalón a „jobb kereset”. A Világbank fölmérése szerint egy átlagos bangladesi közalkalmazott 1999-ben havonta mintegy 7 ezer takát, vagyis nagyjából 150 amerikai dollárt (250 szingapúri dollárt) keresett (Mukherjee 2001, 4–5). A kilátásba helyezett nagyobb jövedelem, s a Bangladeszt sújtó munkanélküliség¹³ nyilvánvalóvá teszi, hogy a tengerentúli munkavállalás nem annyira választás, mint egyre inkább szükség diktálta elszánás kérdése a bangladesi dolgozók milliói számára. A globális Délen másutt végzett kutatások hasonló irányú folyamatokat tárnak föl, amelyek „fokozott mérvű kivándorláshoz és a vándormunkát előidéző szociális infrastruktúra növekedéséhez vezetnek” (Griffith 2014: XXV; Preibisch 2014; Parreñas 2015). Mahmud is, Karim is maga választotta azt, hogy idegenbe megy munkát vállalni – tehát nem kényszerrel vagy csalással vették rá őket. A gazdasági természetű ínség készítette őket erre az elhatározásra.

Ám történeteik jelentős eltérést is mutatnak, s ezek a kiindulópontul szolgáló osztályhelyzetük valamelyes különbségére vezethetők vissza. Karim családja nagyobb anyagi tartalékkal rendelkezett, s több értesüléshez is juthatott hozzá a tengerentúli munkáról. Ő ezért Szingapúrba igyekezhetett – a magasabb munkabérek miatt

olyannyira kívánatos helyre, ahova az olyan vándormunkások, mint Mahmud, gyér anyagi eszközeik okán képtelenek voltak eljutni. E különbség, valamint az a tény, hogy Mahmud egy kerek évtizeddel korábban ment idegenbe, megmagyarázza, hogy ő Nyugat-Ázsiába indult tengerentúli munkát vállalni, így az útiköltsége kevesebb volt ugyan, de beszámolója szerint a keresete is csupán havi 2–300 US dollárnak megfelelő összeg (2011-es átszámítás szerint).¹⁴ Mahmud végül Malajziában kötött ki, de csak miután megjárta Irakot és Szaúd-Arábiát, megszerezte a szükséges jártasságot, tapasztalatot, és összegyűjtött annyi pénzt, hogy állni tudta a váltáshoz szükséges költségeket. Ebben az értelemben, Mahmudnak az idők folyamán megszerzett tapasztalata talán a legjobban példázza azt, amit az egyik nemrégiben megjelent tanulmány „a »szakképzetlenek« szaktudása” kifejezéssel jellemzett – vagyis hogy „az alacsony iskolai végzettséggel és a humán tőke egyéb formáival rendelkező vándormunkások jövésmenésük során szerzik meg és vetik latba szaktudásukat” (Hagan, Hernández-León, Demonmsant 2015, 202).

Végül megjegyzendő, hogy Mahmud – aki közvetlen toborzással került külföldre, s akkorra már a munkavégzésben sem volt tapasztalatlan újonc – gyakorlatilag semmilyen külön tiszteletdíjat, illetéket, borraivalót nem fizetett azért, hogy első külföldi vendégmunkája során, az 1980-as évek végén, Irakban dolgozhasson. Karim viszont tíz évvel később már tekintélyes összeget volt kénytelen leszurkolni közvetítési díj címén azért a kiváltságért, hogy Szingapúrba meheszen dolgozni. Ezen a terepen, a munkaerő-toborzás terén folytatom alább a vizsgálódást: Mi a mobilitás ára? Mi a szerepe az iparszerű munkaerő-gazdálkodásnak, s milyen szerepet játszanak ezen belül a munkásokból történő értéktöbblet-kisajtolás különböző technikái?

Ügynökök, barátok, rokonok, szakismeretek és költségek

A BMET [*Bureau of Manpower, Employment and Training* = munkaerő-foglalkoztatási és -képzési hivatal] szerint, Bangladesben a külföldi munkavállalás költsége 2011-ben állítólag nem haladhatta meg a 85 ezer takát, vagyis maximum 1150 USD-ra rúghatott (akkori, tehát 2011-es átváltási árfolyamon).¹⁵ Ez magában foglalja a menetjegy, a vízumkiváltás és az egyéb illetékek díját is. Az 1980-as években idegenbe szegődött munkások azt mondják, az ő idejükben 30 és 70 ezer taka között mozgó összeget kellett lefizetniük, ha alügynök segítségével

vették igénybe, ám a dolog olcsóbban megúszható volt, ha közvetlenül a GCC-országok cégeinek képviselői toborozták őket ottani munkára. A Szingapúrba tartó korai vándormunkások beszámolóí szerint, nekik csupán 15–20 ezer takára rúgott a kiadásuk – lényegében csak a repülőjegyüket kellett megfizetniük akkoriban. A vándormunkásnak még az 1990-es évek elején is, úticéljától függően, csupán mintegy 80–120 ezer takára (950–1450 USD-re) volt szüksége ahhoz, hogy külföldön vállalhasson munkát. Az utóbbi években – a beszámolók szerint – a legolcsóbban Ománba és Dubaiba lehetett kijutni, ez 200–400 ezer bangladesi takába került (3600–5000 USD). Ez 2011-ben Banglades egy főre jutó bruttó nemzeti termékében kifejezve 4,1–5,7 évnyi összegnek felelt meg. Szingapúri úticél esetén, 7–9 ezer USA dollárra rúghat ennek a költsége. Alighanem a bangladesi vándormunkásokról gombolják le az egyik legmagasabb toborzási illetéket a világon.¹⁶ Bangladesben 2012-ben a külföldi munkavállalás költsége mintegy négyszeresét tette ki az egy főre eső GNI-nek [bruttó nemzeti jövedelemnek].¹⁷

Még ha figyelembe vesszük is, hogy a közölt adatok némelyike valamelyest eltér egymástól, akkor is világos, hogy szerződéses munkára idegenbe utazni egyre költségesebb dologgá vált az évek folyamán. Más szóval, jelentős mechanizmusok alakultak ki arra, hogy érték-többletet sajtoljanak ki az elszegődni jelentkező vándormunkásokból és családjaikból, még azelőtt, hogy e dolgozók beléphettek volna a tulajdonképpeni munkafolyamatba – vagyis „a termelés tartományába, a kapitalizmus alapvető viszonylatának (kizsákmányolás, érték-többlet kiaknázása) a működési helyébe...” (Kerr 1997, 406). De mi is a magyarázata ennek a mértéktelen költségnövekedésnek? Kezdjük az „ügynökkel” – talán a legfontosabb szereplővel szinte mindahány vándormunkás történetében.¹⁸

1988-ban, amikor Mahmud először készült „világgá menni”, a külföldi szerződéses munkavállaláshoz szükséges ismeretek még viszonylag kevésbé voltak közkeletűek Bangladesben. Következésképpen a munkaerő iránti kereslet nagyobbak tűnt, mint a kínálat, és a külföldi vállalatok, interjúk alapján, dakkai ügynökségek segítségével, közvetlenül toboroztak munkásokat. Akkoriban lényegében kizárólag a repülőjegy vásárlásának költsége hárult a kiutazásra készülő munkásra külföldre indulása előtt. Az erre költött 14 ezer 500 taka (mintegy 290 dollár) óriási összeg volt Mahmud számára, hiszen sem megtakarított pénze, sem bárminő vagyontárgya nem volt, amit elzálogosíthatott volna. Viszont kivételesen bizalmas, patrónusi viszonyban volt a

munkáltatójával, a Gazdával, s úgy döntött, tőle kér kölcsön. A dolgok ilyenén elrendezése kétségkívül megkímélte Mahmudot attól, hogy már külföldre indulása előtt uzsorakölcsön terhét vegye a vállára, ami munkatársai nagy részénél bevett eljárásnak számított.²⁰ Ugyanakkor a Gazdától való pénzkölcsönzés következtében Mahmudnak semmiféle választási lehetősége nem volt arra nézvést, mikor és melyik országba menjen külföldi munkavállalónak, és különösen nem arra, hányszor és mennyi időre szegődhet el.

Egy évtizeddel később, 1997-ben, amikor Karim készült első szingapúri útjára, drámaian más volt a helyzet. A külföldi munkáltatók közvetlen, „interjús”, szakmunkásokra összpontosító munkaerő-toborzási gyakorlata még mindig kivételnek számított,²¹ viszont addigra már keresztül-kasul behálózta az országot egy, a munkaerő-export újkeletű és exponenciális ütemben növekvő üzletága. Így aztán a kilencvenes évekre a gyér anyagiakkal rendelkező, külföldre készülő bangladesi munkások számára az maradt a legjárhatóbb út, hogy keres a faluja környékén valamelyik Dakkában székelő munkástoborzó ügynökséggel kapcsolatban álló megbízottat, illetve – ha meg voltak az ehhez szükséges baráti vagy rokoni kapcsolatai –, akkor egy külföldi székhelyű munkaközvetítő cég, illetve vándormunkás-felhajtó révén vágott neki a dolognak. 2011-ben mintegy 700 engedélyezett munkaerő-toborzó ügynökség működött Bangladesben. Alügynökök és felhajtók egész serege dolgozott e nagyobb ügynökségek megbízásából. Az ügynökök százezer számra hálóztak be fiatalembereket – köztük szép számban 8–10 éves gyerekeket is –, akik semmilyen mesterségben nem rendelkeztek kézzelfogható tapasztalattal. Közvetlenül a falvakból csábították be őket a transznacionális, ideiglenes munkaszerződések világába az úgynevezett „eredeti vízumok” (*original visas*) ígéretével, vagyis azzal az állítással, hogy az ilyen „vízum” segítségével minden további nélkül állást is, munkavállalási engedélyt is kapnak az adott fogadó országban.²² Ez nem kis vonzerőt jelent, ugyanis az külföldre utazó munkásfiatalok óriási többségének az idegenbe indulás pillanatában, értelemszerűen, fogalma nincs, milyen állásra rekrutálták, és előfordul, hogy a kiutazó a megérkezése pillanatában a senki földjén találja magát. Ott áll egy ismeretlen országban munkalehetőség, jövedelem és rendezett jogi státus híján. Ez az „Alibaba”-állapot – e kifejezést használják az általam vizsgált közegben az illegális, hivatalos papírok nélküli munkásokra – az érintetteket rendőri atrocitások céltáblájává teszi a vendéglátó országban. A pár héttel korábban a bangladesi faluból „világgá ment”

fiatalok ezer számra váltak így száanalom és lenézés tárgyává – még az „eredeti vízumot” birtokló vándormunkások szemében is.

Kik ezek az ügynökök? Az 1980-as években, s még az 1990-es évek elején is, az ilyen felhajtók némelyike alkalmi megbízatások sorát megvalósítva, idővel tényleges ügynökké verekedhette föl magát. Az egyik tanulmány szerint, a felhajtók rendszerint egy adott faluközösség tanultabb, valamiféle középiskola-szerű végzettséggel rendelkező tagjai közül kerültek ki. Nemegyszer maguk is hazatért vándormunkások voltak, akik rendelkeztek bizonyos tapasztalattal a külföldi munkában, s ez megkönnyítette nekik, hogy meggyőzzék a potenciális újoncokat, hogy érdemes szerencsét próbálniuk külföldön. Korábbi tapasztalataik azt is lehetővé tették, hogy segítséget nyújtsanak az adott pályázóknak a hivatali ügyintézésben, így az útlevél kiváltása vagy az orvosi igazolás beszerzése dolgában, s hogy közvetítsenek a vándormunkás meg a dakkai ügynökség között. Viszonzásul, általában 10 és 60 ezer taka közt mozgó fejpénzt kaptak az ügynökségtől minden egyes beszerezett újonc után (Afsar 2009, 18–20). Maguktól az újoncoktól nem vártak ellenszolgáltatást.

Csakhogy a Szingapúrban dolgozó, valamint a Bangladesbe hazatért vándormunkásokkal folytatott beszélgetéseim némileg bonyolultabb képet tükröznek. A legtöbben, akikkel beszéltem, arról számoltak be, hogy az alügynök megbízási díja igenis megjelenik a munkásokkal már a kezdet kezdetén megfizetett „pályázati költségben”. Mahmud például részletesen elmondta, hogy az az idősebb jó ismerőse, akit ő „Nana”-ként emlegetett (eredeti jelentése szerint „anyai nagyapa”), miképpen szervezte meg az ő harmadik külföldi tartózkodását:

[Nana olyan volt]... nekem, mintha a nagyapám lett volna... Nem messze lakott tőlünk..., egyszer csak összeházasítottam vele [Dakkában]...

„Miyán, mondta... Épp most indítok néhány embert [Malajziába]... nem akarsz te is velük menni?”

Megkérdeztem: „Mennyibe fog ez kerülni?”

Mire ő azt mondta: „Nézd... Máshol 70 ezret fizetnek, de ha te tudsz adni 60 ezret... Valódi vízumaim vannak, mehetsz, »rövidre zárjuk« a dolgot.”

Rákérdeztem: „Biztos ez?”

Mire ő: „Biztos”.

Miután ezt megbeszéltük, azt mondta: „*Miyan*, eredj, és először is csináld meg az orvosi vizsgálatot. Ha az megvan..., én egy héten belül útnak indítalak!...” Tudja, akkoriban nem ment ez olyan könnyen. De ez az ember olyan volt hozzám, mint a *Nana*!...

Annyit mondott még: „Most menj! Majd később megadod a pénzt!”

A tízezer taka engedmény, amit Nana fölkinált Mahmudnak, a kvázi rokonsági kapcsolat részének, „baráti árnak” tekinthető. Azóta az ilyesmi már megszűnt létezni a leendő vándormunkások és „ügynökeik” között, mivel a munkaerő-fölhajtás üzleti szempontok által szervezett logikája a faluközösségek legbenső viszonyai közé is beférkőzött. Már 1997-ben is, amikor Karim azt kérte egy ügynöktől, aki családi ismerősük volt, hogy legyen vele „elnéző...”, egészen mást kellett tapasztalnia. Hogy szavait idézzem:

Az ügynök tiszteletdíja... [3600 US dollár]²³ volt... [És az is csak azért, mert]... ismerősünk volt az ügynök. Azt mondta: „Rendben... Most 50 ezer takával kevesebbet írok a terhedre.” Ez az „levonás” azt jelentette, hogy egy év múlva 60 ezer takát kellett leszurkolnom neki.

Más szóval, az ügynök rövid határidőre pénzt kölcsönző uzsorásként járt el: magas (20%-os) kamattal terhelte meg az összeget, amivel lecsippentette a saját részét Karim leendő keresetéből.

A leendő vándormunkások megkerülhetik az „utazási irodákat” meg az „ügynököket”, ha a szűkebb családjuk tagjai vagy közeli rokonaik már idegenben dolgoznak. Ahogy Mizanur Rahman szociológus írja:

Hogy egy leendő vándormunkás Szingapúrba szerződjék, szükséges hozzá egy IPA [*In-Principle Approval* = elvi jóváhagyás] a szingapúri MOM-tól [*Ministry of Manpower* – munkaerő-gazdálkodási minisztérium], amelyet a leendő vándormunkás nevével és

útlevélszámával bocsátottak ki. Az IPA-ért a toborzó ügynökök folyamodnak Szingapúrban, és ugyancsak az ő kötelességük, hogy megfelelő iratokkal igazolják, hogy az adott vállalatnál valódi munkaerőhiány van (Rahman 2009, 84).

A már külföldön dolgozó, közelebbi vagy távolabbi családtagok ugyancsak működhetnek „vándormunkás-felhajtóként” (Rahman 2009). Például egy fiatalember (nevezzük Jhantunak) azt mesélte el, hogy unokatestvére, akinek utazási ügynöksége volt Szingapúrban, s akire Jhantu csak *bhai* (testvér) gyanánt hivatkozott, intézte el az ő kiutazását, s hogy ezért öneki semmit sem kellett fizetnie. A beszélgetés egy későbbi pontján azonban, arra a kérdésre, hogy miként töltik szabad idejüket a munkások, kissé epésen ezt válaszolta:

Vannak, persze, akik mindenféle [léha] dolgokra pazarolják a pénzüket. De [a hozzám hasonló] arra gondolnak, hogy *szüleink mindenüket föltették a kiutazásunkra*. A mi itteni keresetüinktől függ a sorsuk. Amit csak küldeni tudunk nekik, arra föltétlenül szükségük van. [Kiemelés a szerzőtől.]

Más szóval, finanszírozhatta ugyan a *bhai* a szegény rokon útját, ám Jhantu utalása arra, hogy a kiutazására „mindenüket föltették” a szülei, arról árulkodik, hogy családja csekély vagyontársa – talán egy kis földecske, amelyen bételpálmát termesztettek – szolgálhatott jelzálogként a tranzakcióhoz, a tartozás és a bizonytalan jövő aggodalmaival kötve gúzsba Jhantut. Ez a gúzsba kötött állapot megszokott dolog azoknál a fiataloknál, akik életük első külföldi munkavállalási „turnusán” vannak. Hiszen a jókora kezdeti költségek, amelyek az élőlőködő közvetítőhálózat fönntartását szolgálják – s ennek a hálónak a munkás tágabb családjához tartozó személyek is részesei lehetnek –, voltaképpen annyit jelent, hogy a vándormunkások az első egy-két évüket „ingyen” dolgozzák le, hiszen a keresetüket már jó előre – mondhatni, még mielőtt megérkezek volna külföldi munkahelyükre – „elköltötték”. Nyilvánvaló, hogy az ilyen, évekre szóló adósságcsapdába a legszegényebb és a legkevesbé képzett családok fiai esnek bele a legnagyobb valószínűséggel.

A munkástoborzó üzletág működtetésének másik alkalmazott eszköze Bangladesben a „szakképzési központ”. Itt a leendő vándormunkások „szakképzésben” részesülnek, és megszerezhetik a hónóhajtott „szakmai” képesítő bizonyítványt, ami látszatra megkönnyíti

számukra, hogy megfelelő állásban helyezkedjenek el a tengerentúlon. Különösen Szingapúrban lényeges a megszerzett képesítés, mivelhogy ott az állam kifejezetten preferálja a „megfelelő” munkások alkalmaztatását – azaz „olyan szakképzett munkásokat, akiknek kellő iskolai végzettségük és szakmai képesítésük, [valamint] többéves tapasztalatuk van”.²⁴ Szingapúr azt az irányelvet alkalmazza, hogy eltérő „külföldimunkás-illetéket” (FWL: *foreign worker levy*) vet ki a vállalatokra aszerint, hogy speciális szakmai minősítéssel rendelkező „betanított munkást”, alapszintű szakképzésen szerzett tanúsítványt fölmutató, „kevésbé képzett munkást”, vagy netán „szakképzetlen” külföldi dolgozót alkalmaznak. A szingapúri állam így premizálja a bizonyítványt. Minél alacsonyabb az adott munkás szakképzettsége, annál magasabb havi illetéket vet ki az állam a vállalatokra minden egyes külföldi munkavállaló után.²⁵ Ezért tehát egyértelműen érdekükben áll a munkáltatóknak, hogy biztosítsák magukat afelől: a jelentkező vándormunkások megfelelő igazolásokkal, vagyis legalább alapképzettséget bizonyító okmányokkal rendelkeznek, *tekintet nélkül arra*, hogy milyen állás vár rájuk. Ahogy a TWC2 (*Transient Workers Count Too* – „Az átmeneti munkások is számítanak”) nevű szingapúri civilszervezet egyik jelentése észrevételezi, a munkáltatók „csakis szakképzett munkásokat keresnek, hogy takarékoskodjanak az illetéken. Mit sem számít, hogy tényleg szükségük van-e szakképzett munkásokra, vagy pusztán csak olyanokra, akik csavarokat és szegecseket cipelnek a raktárbarakkból a helyszínre”²⁶ (TWC2 2013, 3).

A *Building and Construction Authority of Singapore* (BCA – szingapúri építésügyi hatóság)²⁷ weboldala nyolc hivatalosan elismert szakképzési központról tesz említést Bangladesben. Valójában azonban száznál is több olyan központ van Bangladesben, amelyik azt állítja magáról, hogy a BCA irányítása alatt folytat szakképzést, és ad ki tanúsítványokat (TWC2, 4). A BCA ugyan csupán azt követeli meg, hogy ezek a központok az építőipar számára indítsanak szakképző tanfolyamokat, ám a központok rutinszerűen állítanak ki hajógyártási iparágra szóló szakképzési tanúsítványokat is. Mohsin Akhter egyike azoknak a munkásoknak, akik efféle szakképzési központban nyertek „szakmunkás” képesítést. Amikor rákérdeztem a hajóipari tanúsítványokra, elmagyarázta: „A tényleges szakképzés főként építőipari, nem hajógyári munkákra ad képesítést. Akik viszont kétszer-háromszor is megbuknak, és soha nem fogják tudni letenni a vizsgákat, azokat a hajógyárba irányítják...”

Jómagam otthonában találkoztam Mohsinnal egy Dakka-közei faluban, 2011-ben. A többi munkáshoz képest, akiket eddig főlemlítettem, Mohsin jóval fiatalabb. Annak a nemzedéknek a tagja, amelynek apjuk/nagybátyjuk már dolgozott a tengerentúlon. Családjá gazdagnak nem mondható, de kétségkívül tehetősebb ma már, mint volt évtizedekkel ezelőtt, amikor nagyapja temérdek küszködéssel abból tartotta el családját, hogy egyszerű „cukorfalatokat” (*batasha*) árusított. Mohsin, aki a legidősebb fiú a családban, úgy határozott, hogy beiratkozik a *Comfort-Setsco* szakképzési központba, amelyet az egyik legnagyobb „munkaerő-szolgáltató” konszern – a *Penguin International Ltd.* – alapított Dakkában akkortájt, amikor ő középiskolai tanulmányainak vége felé járt.²⁸

A TWC2 szerint a képzés átlagos ára e központokban nagyjából 3000 szingapúri dollár, vagyis 2400 amerikai dollár, a 2013-as átváltási árfolyamon.²⁹ Ezen túl a leendő vándormunkást terheli a 40–150 szingapúri dollár (31–150 USD) között mozgó, egyenruhára, kosztra és szállásra havonta beszedett „egyéb” költség. A tanfolyam időtartama mindössze két és fél hónap, de a tanoncnak rendszerint további hét-nyolc hónapot kell várnia arra, hogy levizsgázhasson. Ezalatt havi bérleti díjat fizet a szállásért és az élelemért. Számos jelentkezőnek azért nem sikerül bizonyítványt szereznie, mert idő- és helyszűke miatt nem kerül rá a sor, hogy gyakorlati munkáját teszteljék és értékeljék (TWC2, 10–11). Mohsin is, úgy látszik, ezt tapasztalta. Így emlékezik vissza rá:

[Sokáig húzódtott, amíg helyet és időpontot kaptunk a gyakorlatra.] Öt-hat hónapig toporogtunk az alapszinten... Rádásul, ha valaki megbukott... 25 ezer takát gomboltak le róla [355 USD 2007-ben]... Legelőször kovács–hegesztő szakmában vizsgáztatnak... 100%-ra teljesítettem... Csináltak egy röntgen-átvilágítást [ellenőrizni a hegesztést]... azon is jónak bizonyultam... Csak hát... Szingapúrból... [90 vizsgázóból] mindössze 32-en mentünk át a vizsgán, a többieket megbuktatták... Tipikus volt a bukásoknak ez a magas aránya... a kétharmad megbukott... Így működött a rendszer...

A következőkben a frissen képesített újoncnak újabb 4000 szingapúri dollárjába került [3100 USD], hogy „szakmunkára” helyezték. Az elhelyezkedéshez megkívánt szakmunkás-bizonyítvány teljes költsége 2013-ban általában tehát 6–7 ezer szingapúri dollárra

(4750–5550 USD), vagyis Banglades egy főre jutó éves nemzeti termékének (ami 2010–2014 között 1096 amerikai dollárnak felelt meg) négy-ötszörösére rúgott.³⁰ De sem az egyikre, sem a másikra nincs garancia. Számos vándormunkás ugyanis kénytelen azzal szembesülni, hogy a cégnél, amely alkalmazta őt, nincs is olyan munkahely, amilyenre „kiképezték”. Így aztán ez a cég továbbadja, kikölcsönözi alkalmazottját olyan vállalatoknak, ahol „szakképzetlen” munkára: betonhordásra, betonkeverésre vagy -locsolásra fogják. Ezért a munkáért persze jóval kevesebb bért kap, mint amennyit a szakképzés kezdetén ígértek neki Bangladesben. Mohsin például kb. 275 ezer–300 ezer takát [3850–4260 USD] költött arra, hogy hegesztő bizonyítványt szerezzen egy szakképző központban – valójában csak azért, hogy egy olyan építőipari munkaerő-utánpótlással foglalkozó társaság „munkaerő-tartalékainak” sorába léphessen, amely sohasem végzett semmilyen építőipari tevékenységet.

A TWC2 becslése szerint, évente nagyjából 240 millió szingapúri, vagyis mintegy 190 millió amerikai dollárt sajtolnak ki a bangladesi kezdő vándormunkásokból a szakképzési üzletág közbeiktatásával (TWC2, 11). Ez minden bizonnyal jókora hozamnak számít bármely „vállalkozásnál”. De ami az értéktöbblet kisajtolásának módjait és a munkások ezzel összefüggő helyzetét illeti, itt és most csupán két dolgot emelek ki. Először is, megjegyzendő, hogy a „szakképzési biznisz” haszonélvezői nem a sokat szidalmazott, a hierarchia alján elhelyezkedő „alügynökök”, hanem az egymással összejátszó bangladesi nagyvállalkozók és a szingapúri munkaerő-importáló cégek, amelyeknek egyértelműen tulajdonukba tartoznak a szakmunkás-vizsga-központok, és amelyek résztulajdonosai a számtalan nem hivatalos vizsgaközpontnak. Ennélfogva „nem kérdéses” – amiként a TWC2 jelentése állítja –, hogy annak a profitnak a zöme, amelyet a munkaerő-toborzási üzletágnak ez a jövedelmező szegmense termel ki, Szingapúrban landol (TWC2, 11). Annyi mindenesetre egyértelmű, hogy a szingapúri munkáltatók tetemes hasznot húznak a „magasabb képzettség-alacsonyabb illeték”-rendszerből azáltal, hogy Bangladesbe költöztették a szakképzést, és a „képzés költségeinek” terhére áthárítják a vándormunkára jelentkezőkre, akiknek a leendő állása nem is igényelne szaktudást.

Tehát mind a „szakképzési központ” biznisze, mind pedig a szokásos „ügynök-kiutaztatási” rendszer nem egyéb, mint a vándormunkásokból értéktöbbletet kicsikaró mechanizmus, amely már a *politikai-gazdaságtani értelemben vett forgalom körében működésbe lép, azaz még*

azelőtt, hogy a munkások belépnének munkahelyükre a céltársadalmakban. Úgy tűnik, szemben a közismert adósrabszolgaság intézményével – ahol a leendő munkáltató nyújt kölcsönt a leendő alkalmazottjának abból a célból, hogy magához láncolja munkáit (Jain 1984; Friebe & Guriev 2006) – a mai kényszermozgatott munkásvándorlás során a munkás az, aki az induláshoz szükséges, kezdeti kölcsönt nyújtja avégett, hogy biztosítsa saját, jövőbeli külföldi kizsákmányoltatását.

Másodszor, mivel mindez a falusi társadalom viszonyai között meglehetősen sokba kerül, csakis tekintélyes tartalékkal rendelkező családok engedhetik meg maguknak, hogy fiaikat szakképzési központba küldjék. A bangladesi falvakban ma az efféle tartalékok forrása tipikusan a külföldi munka, amelyet – főként az Öböl-menti országokban – a férfiak korábbi nemzedéke végzett. Az az értéktöbblet tehát, amelyet ma sajtolnak ki a munkaerő-toborzás folyamán a Szingapúrba készülő vándormunkásokból, egyben része annak az értéktöbblet-elsajátítási folyamatnak is, amely az előző nemzedékek szörnyű kizsákmányolás körülményei között végzett munkája révén fölhalmozódott megtakarításainak formájában került haza. Nyilvánvaló: ha e megtakarításokat egy darabka föl megszerzésébe vagy egy piactéri boltocska bérletébe fektethették volna ezek a családok, ezzel kiegészíthették volna a családi jövedelmet, s a következő nemzedék iskoláztatására is fordíthatták volna. A transznacionális migrációról szóló szakirodalom egyik legelfogadottabb megállapítása, hogy a (be)vándorlók első nemzedékének azért kell küszködnie, hogy majd a következő nemzedék jobban élhessen. A kispénzű bangladesi vándormunkások tapasztalata viszont a munkaerő-mozgatás olyan rendszeréről tanúskodnak, ahol a magas profitot termelők, ám semmibe vehetők és kismizmizhetők nemzedéke termelődik újjá egész sor bántóan igazságtalan haszonszerzési praktika révén, amelyek ugyanakkor legálisnak és elfogadottnak számítanak a transznacionális szerződéses munka világában.

Záró következtetés

E tanulmány a kényszermozgatott / irányított munkásvándorlás jelenségét vizsgálja – a vendégmunkával kapcsolatos gyakorlat kialakult rendjének olyan formáját, amely egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az 1980-as évek óta világszerte. Az értéktöbblet elsajátításának néhány olyan módoszatára helyezi a hangsúlyt, amelyek velejárói

az effajta rendszeres helyváltoztatáson alapuló munkavállalásnak. A tanulmány, miközben a bangladesi vándormunkás férfiak körében Szingapúrban és az Öböl-menti országokból hazatért vándormunkások között egy sor bangladesi faluban végzett etnográfiai terepmunka eredményeiből merít, két fontos mozzanatra összpontosít az ingázó vándormunkásság életében: a külföldi munkavállalásra vonatkozó döntésükre, illetve toborzásuk rendjére. Mindkét altémában azokra a mozzanatokra figyeltem elsősorban, amelyek révén megfosztják a munkavállalókat attól a lehetőségüktől, hogy maguk választhassák meg saját lét- és munkaföltételeiket, olyan csuszamlós terepre kényszerítve őket a szabadság és a viszonylagos nem- szabadság között – állítólág ezek volnának a munkásság állapotát történetileg meghatározó kontinuumskála kezdő- és végpontjai –, amely az utóbbi felé lejt. Érvelésem lényege az, hogy a kényszerű korlátok, amelyek két tényezőből születnek – egyrészt a tömeges szegénység s az optimális életkörülmények megválasztásának ebből következő lehetetlensége, másrészt pedig a kifinomult módszerekkel működő munkaerő-export „üzletága” által kíméletlenül kisajtolt extraprofit –, elmaszatolják „a beleegyezés és a kényszer közti határvonalat”. Így zajlik az engedelmes, nem állampolgár, ideiglenes szerződéses munkások – a „tökéletes (be)vándorló” – tömegtermelése, mintegy előkészítve őket arra, hogy külföldre érkezésük után megindulhasson a még intenzívebb értéktöbbletet-elsajátítási folyamat második, külföldi fázisa (Hahamovitch 2015, 229; 2003).

Az élettörténetek föltárják továbbá, hogy míg a lelkiismeretlen közvetítő – a felhajtó és az „ügynök” – ideáltípusa már szinte közhelynek számít a korlátozott erőforrásokkal rendelkező népek transznacionális vándormunkásságáról szóló szakirodalomban, mind az ügynök, mind a profitkiaknázás sokféle köntösben, sokféle intézményi mechanizmuson keresztül jelenik meg. Még a fogadó ország – adott esetben Szingapúr – munkáltatói is részt vesznek e folyamatban. A tanulmány rámutat azokra az utakra-módokra is, amelyek révén a fogadó államok munkaügyi rendelkezései beszűremlenek a jelentkező vándormunkások millióinak életébe a globális Délen, megszabják és körvonalazzák álmaikat és csalódásaikat jóval ezelőtt, hogy megérkeznének az országhatárra. Mint az imént bemutatott bizonyítékok tanúsítják, a szabad és a kényszerű munka közötti határ definíciója valójában nem „elvont és időtlen” (Stanziani 2008, 51), hanem újra meg újra realizálódik a történetileg sajátos társadalmi gyakorlatban.

A munka és a munkásság történetírásában megjelenő újabb fejlemények arra vallanak, hogy „a »szabad« munka és a kényszerszermunka formáinak története szoros kapcsolatban áll egymással”, és hogy a kettő formáját „egymáshoz képest határozták meg és gyakorolták” a tizenhetedikétől a huszadik század elejéig (Stanziani 2013, 3–5). Miként történészek sora ismételten megállapította, a szabad és a kényszerű munka mint fogalom és mint intézményes gyakorlat ilyen viszonylagossága alapjául szolgált a szó szorosabb értelmében kapitalista (úgymond: szabad és liberális) Nyugat és a még feudális (úgymond: kényszeren alapuló és elmaradott) Kelet/nem-Nyugat közötti megkülönböztetésnek (Wolff 1994; Melegh 2006; Guha and Spivak 1988; Stanziani 2013). E fejtegetések fényében két egymáshoz kapcsolódó kérdés kínálkozik jövőendő kutatások terepéül. Az első az, hogy mik lehetnek az elméleti és történelmi következményei a változatos utakon-módokon kikényszerített / nem szabad munkaformák egész színeképe újabban észlelt újjáéledésének – még ha ez nem éri is el, csak közelít a rabszolgasághoz, némelyek szerint³¹ – méghozzá a tőkés Nyugat kellős közepén? A második ide vágó kérdés, hogy mi módon húzhatnának hasznát a munka múltbeli történetének kutatói és a társadalomtudósok, akik a jelent tanulmányozzák, abból, hogy rendszeresen bekapcsolódnak egymás kutatásaiba, érdemben reflektálnának egymás felfedezéseire. Szónokinak tekinthető ugyan az utóbbi kérdés, mégis megfontolandó, milyen kevés út vezet valódi párbeszédhez a munka és a munkásság olyan tudományos kutatói között, akik eltérő szaktudományi háttérre támaszkodnak. Reményeim szerint, a fenti elemzés azt mutatja, hogy az interdiszciplináris kapcsolatfölvétel és együttműködés sok mindenben gyümölcsözőnek bizonyul a munkaügyek tanulmányozása terén, mind a hozzáállást illetően, mind pedig a kutatás lényeges kérdéseiben.

Jegyzetek

¹ Az e tanulmányban összefoglalt téma részletesebb kifejtését lásd Mahua Sarkar: Constrained Labour as Instituted Process: Transnational Contract Work and Circular Migration in Late Capitalism. *European Journal of Sociology*, 58, (2017) 1, 171–204.

² <http://www.unfpa.org/pds/migration.html>

³ A társadalomtudósok némelyike megkülönbözteti az ingázó munkásvándorlást (*circular migration*) a szerződéses munkásvándorlástól (*contract migration*), amelynek velejárója az „ideiglenes tartózkodási hely többé-kevésbé kényszerű és

irányított formája” (Zoomers, idézi Skeldon 2010, 24). Én szívesebben használok egymással fölcserélhetőn az ingázó és az irányított vándormunkát az összes olyan munkáltatási formára, amely az idegen állampolgárságú dolgozókat céltudatosan tartja bizonytalanságban és állandó rendelkezési állományban. Egyetértek Stephen Castles megállapításával, miszerint az ingázó vándormunka a mozgásban levő ideiglenes kényszmunkára ragasztott „pozitívabb színezetű címke” (Castles 2009, 21). Talán az irányított vándormunka meghatározása – mint jogszabályi rendelkezés, amely megengedi „a külföldieknek... [hogy belépjenek] a hazai munkapiacra, tervszerű gazdasági szolgáltatások, legfőképpen idénymunkák elvégzése végett” (Griffith 2014, XII) – őszintébb értékelését tükrözi azoknak a munka- és mozgósítási formáknak, amelyeknek kötelező velejárója az ideiglenesség.

⁴ Az „irányított” munkásvándorlás (*managed migration*) szívesebben használt kifejezés Észak-Amerikában, míg az „cirkuláris” munkásvándorlás (*circular migration*) inkább használatos másutt világszerte.

⁵ Némelyik tudós megkülönbözteti az cirkuláris munkásvándorlást (*circular migration*) a szerződéses munkásvándorlástól (*contract migration*), amelynek velejárója az „ideiglenes tartózkodási hely többé-kevésbé kényszerű és irányított formája” (Zoomers, idézi Skeldon 2010: 24). Az ingázás fogalmának e sajátosságos használata leginkább a kelet-európai munkásság Nyugat-Európába és vissza Kelet-Európába irányuló mozgásáról szóló vitákban található. Lásd például Molodikova 2008; Calgar et al. 2011; Gómy és Kindler 2016. Én szívesebben használok egymással fölcserélhetőn az ingázó és az irányított vándormunkát az összes olyan munkáltatási formára, amely az idegen állampolgárságú dolgozókat – különösen azokat, akik a globális Délről Északra vándorolnak – céltudatosan tartja bizonytalanságban és állandó rendelkezési állományban.

⁶ Herbert 1990; Crush, Jevess és Yudelman 1991; Hahamovitch 2015.

⁷ Griffith 2014; Castles 2006; Surak 2013.

⁸ Az Egyesült Államokban az ideiglenes szerződéses munkások bebocsátása 1996 és 2006 között csaknem megkétszereződött. Ausztráliában az ideiglenesen bebocsátottak száma fölülmúlja az állandó jelleggel letelepedőket (Hugo 2004). Az OECD országai között az idegen munkások átmeneti vándorlása évi 4%-ról 5%-ra nőtt 2000 óta (Abella 2006). Szingapurbán a teljes munkaerő 40%-a külföldön született (Hong Phua et al. 2013), Malajziában mintegy 25%-a (Kaur 2010). A sajtóban idézett hivatalos szám adatok szerint, 2012-ben Szaúd-Arábiában a munkaerő 66%-át külföldi munkások tették ki, [http://www.reuters.com/article/2013/04/10/saudi-labour-crackdown-idUSLSNOCV38\[20130410\]](http://www.reuters.com/article/2013/04/10/saudi-labour-crackdown-idUSLSNOCV38[20130410]), Katarban pedig 90%-át [The Guardian, 25 September 2013] <http://www.theguardian.com/world/2013/sep/25/revealed-qatars-world-cup-slaves>.

⁹ „Csak az a munkás termelő, amelyik értéktöbbletet termel” (Marx 1961, 509). [„A tőke” I. kötet, MEM 23, 474.]

¹⁰ 4,7 millió 5–14 éves gyermek dolgozik Bangladesben, túlnyomórészt nem hivatalosan. Unicef: *Child Labour in Bangladesh*. 2010. http://www.unicef.org/bangladesh/Child_labour.pdf

¹¹ E tekintetben Mahmud tapasztalata hasonló a tengerentúlról szerződött bangladesi nők „többélcse” vándormunka-vállalásához (Afsar 2009, 9), vagy a H-2B-s mexikóiakéhoz [H-2B: ideiglenes munkavállalási vízum külföldi, nem mezőgazdasági munkások számára az USA-ban], akik mexikói üzemekben szerzik meg a

- nagyüzemi élelmiszergyártásban megkövetelt szakmai gyakorlati tapasztalatot, mielőtt az Egyesült Államokba vándorolnának rákakat válogatni és tisztogatni (Griffith 2014: XXIV), vagy még a „kispénzű” filippin háztartási alkalmazottak „lépcsőzetes nemzetközi vándorlásához” is (Paul 2011: 1843).
- ¹² *Migration News*, 20. k., 3. sz., 2013 július. http://migration.ucdavis.edu/mn/more.php?id=3851_0_3_0 (Megtekintés: 2013. december 13.)
- ¹³ A The CIA World Factbook mindössze 5%-ra teszi a munkanélküliséget, ám a belföldi alulfoglalkoztatottságot 40%-ra becsüli Bangladesben. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-dactbook/geos/bg.html> (Megtekintés: 2013. április 17.)
- ¹⁴ *Migration News*, 20. k., 3. sz., 2013 július. http://migration.ucdavis.edu/mn/more.php?id=3851_0_3_0 (Megtekintés: 2013. december 13.)
- ¹⁵ Interjú a BMET és BOESL (Bangladesh Overseas Employment and Services Ltd.) tisztviselőivel; Afsar 2009, 27.
- ¹⁶ Egy nemrégí ILO-jelentés szerint, egy átlagos bangladesi vándormunkást, aki az Arab-öbölbe készül, toborzási díj, illeték és tiszteletdíj formájában végül is 309 ezer 259 taka (vagyis 3 ezer 893 USD) megfizetése terheli (*The Cost* XI.).
- ¹⁷ A Világbank szerint, Banglades egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelme (GNI) 2002-ben 950 USD volt. Lásd: data.worldbank.org/country/bangladesh.
- ¹⁸ A vándormunkások beszámolóiban a munkástoborzó ügynökségek „utazási irodák” gyanánt szerepelnek, az „ügynök” pedig voltaképpen alügynök/felhajtó, aki az „utazási irodának” dolgozik.
- ¹⁹ 1999-es átváltási arány. Nem sikerült ilyen adatot találnom 1988-ra. Lásd <http://www.xe.com/>. A bangladesi taka első jelentős leértékelésére 1975 óta 2000–2001-ben került sor (Zahid 2001).
- ²⁰ Egy tanulmányban idézett fölmérés szerint, a megkérdezettek csaknem 90%-a arról számolt be, hogy uzsorásoktól fölvelt kölcsönből és egyéb forrásokból finanszírozta kiutazását külföldre (Afsar 2009, 28).
- ²¹ Afsar (2009) az Öbölben dolgozók köréből merített 60 fős mintavételében csupán egy fő akadt, akit közvetlenül valamelyik munkáltató toborzott.
- ²² Néha úgy emlegetik, mint „*bhalo*, vagyis jó vízum” (Afsar 2009). Az általam meginterjúvolt munkások által használt „eredeti vízum” kifejezés legtöbbször arra a bonyolultabb eseménysorra vonatkozik, amelyikben nem arról volt szó, hogy a „vízum” – voltaképpen: munkavállalási engedély! – jó munkát biztosít-e, hanem hogy egyáltalán takar-e valamiféle állást.
- ²³ 1999-es átváltási árfolyamon.
- ²⁴ *Ministry of Manpower*: <http://www.mom.gov.sg/passes-and-permits/work-permit-for-foreign-worker/foreign-worker-levy/skilled-worker-levy>
- ²⁵ A szingapúri építőipari szektorban, 2015-ben, egy „alapképzettségű” (R2 kategóriás munkavállalási engedély) külföldi munkás után havonta fizetendő illeték 550 szingapúri dollár volt, míg egy magasabb képesítéssel rendelkező (R1 kategóriás munkavállalási engedély) után csak havi 300. A hajóépítő és a földolgozó iparban hasonlóképpen magasabb egy képzetlen munkás után fizetendő havi illeték (400, illetve 450 szingapúri dollár), mint egy szakmunkás után fizetendő (300 \$). Forrás: ANNEX A-5: Changes to Foreign Worker Levies, Ministry of Finance, Government of Singapore. (http://www.singaporebudget.gov.sg/data/budget_2015/download/annexa5.pdf)

- ²⁶ Transient Workers Count Too 2014. A bangladesi szakképzési központok pénznyelő gépekké váltak. <http://twc2.org.sg/2013/09/22/training-centres-in-bangladesh-have-become-money-minting-machines/> (Ismételt megtekintés: 2014. május 10.)
- ²⁷ <https://www.bca.gov.sg/academy/Testcenters.aspx>
- ²⁸ <http://penguin-srci.com/overview.html> (Megtekintés: 2016. január 4.)
- ²⁹ Ez az összeg 2015-ben mintegy 2 ezer 114 USD-re rúgott.
- ³⁰ Lásd <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>
- ³¹ Bales and Soodalter 2010; SPLC 2013.

Hivatkozások

- Abella, Manolo 2006: *Policies and Best Practices for Management of Temporary Migration*. Population Division, Department of Economic and Social Affairs, United Nations Secretariat.
- Afsar, Rita 2009: *Unraveling the Vicious Cycle of Recruitment: Labor Migration from Bangladesh to the Gulf States. Working Paper*, 63. Geneva, International Labour Organization.
- Amin, Shahid and van der Linden, Marcel (eds.) 1996: *“Peripheral Labour?” Studies in the History of Partial Proletarianization. International Review of Social History Supplement*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bales, Kevin and Soodalter, Ron 2010: *The Slave Next Door: Human Trafficking and Slavery in America Today*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Banaji, Jairus 2003: The Fictions of Free Labour, Contract, Coercion, and So-called Unfree Labour, *Historical Materialism*, 11, 3: 69–95.
- Brass Tom 2003: Why Unfree Labour is Not ‘So-Called’: The Fictions of Jairus Banaji. *The Journal of Peasant Studies*, 31, 1: 101–136
- Breman, Jan, Guérin, Isabelle, Prakash, Aseem (eds.) 2009: *India’s Unfree Workforce: Of Bondage Old and New*, New Delhi, Oxford University Press.
- Caglar, Ayse et al. 2011: *Circular Migration Patterns: Migration between Ukraine and Hungary*. Metoikos Project, Florence, European University Institute.
- Castles, Stephen 2006: Guestworkers in Europe: A Resurrection? *International Migration Review*, 40, 4: 741–766.
- Castles, Stephen 2009: Development and Migration–Migration and Development: What Comes First? Global Perspectives and African Experiences. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 56, 121: 1–31
- Castles, Stephen 2013: The Forces Driving Global Migration. *Journal of Intercultural Studies*, 34, 2: 122–140.
- Chant, Sylvia and Pedwell, Carolyn 2008: *Women, Gender and the Informal Economy: An Assessment of ILO Research and Suggested Ways Forward*, Geneva, International Labour Office, ILO.
- Cohen, Robin (ed.) 1995: *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Commission of European Communities 2005a: *Migration and Development: Some Concrete Orientations*. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and

- the Committee of the Regions. COM (2005) 390 Final. Brussels, Commission of the European Communities.
- Commission of European Communities 2005b: *Policy Plan on Legal Migration*. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (205) 669 Final. Brussels, Commission of the European Communities.
- Corrigan, Philip 1977: Feudal Relics or Capitalist Monuments? Notes on the Sociology of Unfree Labour, *Sociology* 11: 435–463.
- Crush, Jonathan, Jeeves, Alan, Yudelman, David 1991: *South Africa's Labour Empire: A History of Black Migrancy to the Gold Mines*, Boulder, Westview Press.
- De Haas Hein 2007: Turning the Tide? Why Development will not stop Migration, *Development and Change*, 38, 5: 819–841.
- Doogan, Kevin 2009: *New Capitalism? The Transformation of Work*, Cambridge, Polity Press.
- Friebel, Guido and Guriev, Sergei 2006: Smuggling Humans: A Theory of Debt-Financed Migration, *Journal of the European Economic Association* 4, 6: 1085–1111.
- Górny, Agata and Kindler, Marta 2016: *The Temporary Nature of Ukrainian Migration: Definitions, Determinants and Consequences* (Springer).
- Griffith, David (ed.) 2014: (Mis)managing Migration: Guestworkers' Experiences with North American Labor Markets (Santa Fe, School for Advanced Research Press).
- Guha, Ranajit and C. Spivak, Gayatri 1988: *Selected Subaltern Studies*, New York, Oxford University Press.
- Hagan, Jacqueline M., Rubén, Hernández-León, Demonsant, Jean-Luc 2015: *Skills of the "unskilled": Work and Mobility among Mexican Migrants*. Los Angeles and Berkeley, University of California Press.
- Hahamovitch, Cindy 2003: Creating Perfect Immigrants: Guestworkers of the World in Historical Perspective, *Labor History*, 44, 1: 69–94.
- Hahamovitch, Cindy 2015: Slavery's Stale Soil: Indentured Labor, Guestworkers, and the End of Empire, in Bender Daniel E. and Jana K. Lipman (eds.): *Making the Empire Work: Labor and United States Imperialism* New York, New York University Press.
- Herbert Ulrich 1990: *A History of Foreign Labor in Germany, 1880-1980: Seasonal Workers, Forced Laborers, Guest Workers*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Hong Phua, Kai et al. 2013: *Health of Migrants in Singapore*. Lee Kuan Yew School of Public Policy, National University of Singapore. http://www.asef.org/images/docs/Session%203_2_Kai%20Hong%20Phua_Preliminary%20results%20of%20studies%20of%20Singapore%20and%20Hon%20Kong%20SAR_1.pdf
- Hugo, Graeme 2013: *What We Know About Circular Migration and Enhanced Mobility*. Migration Policy Institute, Washington D.C..
- International Organization for Migration 2008a: *Permanent or Circular Migration? Policy Choices to Address Demographic Decline and Labour Shortages in Europe*, Geneva, IOM.
- International Organization for Migration 2008b: *World Migration Report 2008. Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy*. Geneva, IOM.
- Jain, Ravindra 1984: South Indian Labour in Malaya, 1840–1920: Asylum, Stability and Involution, in Saunders, Kay (ed.): *Indentured Labour in the British Empire, 1834–1920*, London, Croom Helm: 158–182.

- Kale, Madhavi 1998: *Fragments of Empire: Capital, Slavery, and Indian Indentured Labor in the British Caribbean*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Kaur, Amarjit 2010: Labour Migration in Southeast Asia: Migration Policies, Labour Exploitation and Regulation, *Journal of the Asia Pacific Economy*, 15, 1: 6–19
- Kerr, Ian, 1997: Free or Unfree? Railway Construction Labour in Nineteenth Century India, in Brass, Tom and Marcel van der Linden (eds.): *Free and Unfree Labour: The Debate Continues*. Bern, Peter Lang AG: 405–426.
- Kibria, Nazli 2011: *Muslims in Motion: Islam and National Identity in the Bangladeshi Diaspora*. New Brunswick, Rutgers University Press.
- Koslowski, Rey 2006: The Mobility Money Can Buy: Human Smuggling and Border Control in the European Union in Messina, Anthony M. and Gallya Lahav (eds.): *The Migration Reader: Exploring Politics and Policies*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers Ltd.: 571–587.
- Lucassen, Jan 1997: Free and unfree labour before the twentieth century: A brief overview, in Brass Tom and Marcel van der Linden (eds.): *Free and Unfree Labour: The Debate Continues*. Bern, Peter Lang AG: 45–56.
- Martin, Philip, Abella, Manolo and Kuptsch, Christine (eds.): 2006: *Managing Labor Migration in the Twenty-first Century*. New Haven, Yale University Press.
- Marx, Karl 1961: *Capital: A Critique of Political Economy*, Vol. I. Moscow, Progress Publishers.
- Melegh Attila 2006: *On the East-West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and the Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest, Central European University Press.
- Miles, Robert 1987: *Capitalism and Unfree Labour: Anomaly or Necessity?* London, Tavistock Publications.
- Molodikova, Irina, 2008: Patterns of East to West Migration in the Context of European Migration Systems: Possibilities and Limits of Migration Control, *Demográfia* 51, 5: 5–35
- Mukherjee, Ranjana (ed.): 2001: *Bangladesh: The Experience and Perceptions of Public Officials*, Volume 23-507. World Bank Publications.
- Newland, Kathleen 2009: *Circular Migration and Human Development. United Nations Development Programme. Human Development Reports*. Research Paper 2009/42 http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009/papers/HDRP_2009_42.pdf, megtekintve: 2010. május 5.
- Newland, Kathleen Mendoza, Dovelyn R. and Terrazas, Aaron 2008: Learning by Doing: Experiences of Circular Migration, *Insight*, Washington D.C., Migration Policy Institute.
- Northrup, David 2005: *Indentured Labor in the Age of Imperialism, 1934–1922*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Organisation for Economic Cooperation and Development [OECD] 2007: *International migration outlook: annual report 2007*. Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Parreñas, Rhacel S. 2015: *Servants of Globalization: Migration and Domestic Work*, Second edition. Stanford, Stanford University Press.
- Paul, Anju M. 2011: Stepwise International Migration: A Multistage Migration Pattern for the Aspiring Migrant, *American Journal of Sociology*, 116, 6: 1842–86.

- Piper, Nicola (ed.) 2008: *New Perspectives on Gender and Migration: Livelihoods, Rights and Entitlements*. New York, Routledge.
- Portes, Alejandro and Böröcz, József 1989: Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on its Determinants and Modes of Incorporation, *International Migration Review*, 23, 3: 606–630.
- Portes, Alejandro and Sassen-Koob, Saskia 1987: Making it Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies. *American Journal of Sociology*, 93 (1), 30–61.
- Preibisch, Kerry 2014: Managed Migration and Changing Workplace Regimes in Canadian Agriculture in Griffith David (ed.): *(Mis)managing Migration: Guestworkers' Experiences with North American Labor Markets*. Santa Fe, School for Advanced Research Press: 83–106.
- Rahman, Md. Mizanur 2009: *In Quest of Golden Deer: Bangladeshi Transient Migrants Overseas* (VDM Verlag).
- Ruhs, Martin 2006: The Potential of Temporary Migration Programmes for Future International Migration Policy, *International Labour Review*, 145, 1-2: 7–35.
- Santiago-Valles, Kelvin 2016: Forced Labor in Colonial Penal Institutions Across the Spanish, U.S., British, and French Atlantic, 1860s-1920s, in van der Linden Marcel and Rodriguez Magaly García (eds.): *On Coerced Labor: Work and Compulsion after Chattel Slavery*. Leiden: Brill, 73–97.
- Skeldon, Ronald, 2010: Managing Migration for Development: Is Circular Migration the Answer? *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*, Winter/Spring: 21–33.
- Standing, Guy, 2011: *The Precariat: The New Dangerous Class* (London, Bloomsbury).
- Stanziani, Alessandro 2008: Free Labor-Forced Labor: An Uncertain Boundary? The Circulation of Economic Ideas between Russia and Europe from the 18th to the Mid-19th Century. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 9, 1, Winter (New Series): 27–52.
- Stanziani, Alessandro 2013: Introduction, in Stanziani Alessandro (ed.): *Labour, Coercion and Economic Growth in Eurasia: 17th-20th Centuries*. Leiden, Brill: 1–26.
- Steinfeld, Robert J. 2001. *Coercion, Contract, and Free Labor in the Nineteenth Century*, New York, Cambridge University Press.
- Steinfeld, Robert J. and Engerman, Stanley L 1997: Labor – Free or Coerced? A Historical Reassessment of Differences and Similarities, in Brass, Tom and van der Linden, Marcel (eds.): *Free and Unfree Labour: The Debate Continues* (Bern, Peter Lang AG).
- Surak, Kristin 2013: Guestworkers: A Taxonomy, *New Left Review* 84: 84–102.
- Thomas, Derrick 2014. Foreign nationals working temporarily in Canada, *Statistics Canada*. Available at <http://www.statcan.gc.ca/pub/11-008-x/2010002/article/11166-eng.htm>
- Tinker Hugh 1974: *A New System of Slavery: The Export of Indian Labour Overseas, 1830-1920*. Oxford, Oxford University Press.
- UNFPA and IOM 2013: *International Development and Migration: Contributions and Recommendations of the International System*. Geneva, United Nations Publications.
- Van der Linden, Marcel 2008: *Workers of the World*. Leiden, Brill.

- Van Schendel, Willem and Itty, Abraham (eds.): 2005: *Illicit Flows and Criminal Things: States, Borders, and the Other Side of Globalization*. Bloomington, Indiana, Indiana University Press.
- Vertovec, Steven 2007: Circular Migration: The Way Forward in Global Policy? Working Papers, 4 *International Migration Institute*, University of Oxford.
- Vosko, Leah F. (ed.): 2006: *Precarious Employment: Understanding Labour Market Insecurity in Canada*. Montreal, McGill-Queens University Press
- Wolff, Larry 1994: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press.
- Yang, Anand 2003: Indian Convict Workers in Southeast Asia in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, *Journal of World History*, 14, 2: 179–208.
- Zahid, S. H. 2001: Taka Devaluation, *Business World*, June 2001. http://www.bangla2000.com/BusinessWorld/Features/June2001/eng_feature_detail01.shtm (megtekintve: 2013. április 20.)

(Fordította: Csala Károly, nyelvvileg lektorálta: Böröcz József)

Gondozás, társadalmi reprodukció és a világméretű migráció

A *gondozás* kérdésköre a globális migrációról és a munkaerő Délről Északra áramlásáról szóló feminista társadalomtudományi kutatások központi témájává vált, és egyidejűleg a *társadalmi reprodukció* fogalma némileg háttérbe szorult. Ám napjainkban emez újra megjelent a gondozói munka áruvá válásáról és a jóléti állam szociálpolitikájáról szóló vitákban. Jelen tanulmány szerint: jobban megérthetjük a gondozásnak az egyének, a családok és a közösségek újratermelésében betöltött szerepét – akár migránsokról, akár nem migránsokról van szó –, ha tekintettel vagyunk a munkaerő és a családok bevándorlásának különféle modelljeire. Írásomban bemutatom a *globális háztartási munka* (*global householding*) fogalmát, amely segít megérteni a társadalmi reprodukció nemileg meghatározott politikai dimenzióját és szerepét az intézményes és szociálpolitikai struktúrákban – közvetve a háztartások életében. Az európai társadalomkutatók, ázsiai kollégáikhoz képest, viszonylag kevésbé használták a társadalmi reprodukció fogalmát a munkavállalói és családi migráció megértésére. Azonban ha a migráció különböző típusait összekapcsoljuk egymással, komplexebb módon lehet megérteni, hogyan alakul át a gondozás szerepe, s mivel járul hozzá a társadalmi reprodukcióhoz.

A munka és a család „köreinek” artikulálódása

A transznacionális és globális reprodukcióról szóló legtöbb elemzés a munkaerő áramlására s kisebb mértékben a munkán belüli egyenlőtlenségnek a migránsok családi életére gyakorolt – rétegződést eredményező – hatásaira fókuszált. Azonban közvetlenebbül is megvizsgálhatjuk a migráns családok saját, a házasságon és családegyesítésen keresztül végbemenő, rejtett és privát önreprodukcióját

(Arat-Koç 2006, 88). Ekképpen a társadalmi reprodukció fogalma köré épülő fogalmi keret lehetővé teszi a reprodukzív munka különböző formáinak az egyének, a családok, a nemzedékek és a közösségek újratermelésével való összekapcsolását, egybekapcsolva a különböző, egymást átfedő migrációs köröket.

Palriwala és Uberoi (2005, 31) megfigyelték, hogy a házasságon alapuló bevándorlás általában a munkavállaló bevándorlók beáramlásával párhuzamosan megy végbe. Annak ellenére, hogy a határokon át kötött házasságok bonyolult és egymástól sokban különböző kapcsolatok, mégis kimondhatjuk, hogy általában inkább a nők és nem a férfiak azok, akik házasság céljából hagyják el szülőházjukat. Amint Constable (2005, 15) elegánsan megfogalmazza, ez a jellegzetes minta megmutatja „a hatalom nemileg meghatározott geográfiáját”, amelyen belül „a nők, társadalmi pozíciójuk révén, előnyükre fordíthatják azokat a mobilitási lehetőségeket, amelyek a férfiak számára olykor elérhetetlenek.” Gyakran mennek férjhez olyan férfihez, aki egy társadalmi-gazdasági szempontból előnyösebb helyen (városban, országban, régióban...) él, vagyis gyakorolják azt, amit Constable (2005) térbeli, illetve globális „felfelé házasodásnak” nevez. Ez nem azt jelenti, hogy a nők mindenképpen náluk képzetebb vagy vagyonosabb férfiakhoz mennek feleségül. Egyes esetekben a házasság együtt járhat a földrajzi értelemben vett exogámiával, de magasabb társadalmi-gazdasági státusra való törekvés nélkül, például amikor Dél-Koreában vagy Japánban magasabb végzettségű nők alacsonyabb végzettségű falusi férfiakhoz mennek feleségül, vagy olyan diaszpóra-jellegű populációkban, amikor vietnami nők vietnami származású amerikai állampolgárokhoz mennek férjhez (Thai 2008).

A migrációs körök kialakulását nagymértékben meghatározzák az egyes országok bevándorlással kapcsolatos és letelepítési politikái. Ázsiában a vagyonosabb országok, mint amilyen Dél-Korea, Japán, Malajzia és Tajvan, hatalmas számú bevándorlót vonzottak, de nem engedték meg a családegyesítést, vagy legalábbis nagyon megnehezítették azt, különösen a kevésbé képzett bevándorlók számára (Seol és Skrentní 2009). Másfelől, a transznacionális házasságok száma erőteljesen emelkedett (Douglass 2006; Hugo 2010). Az egyes országok bevándorlás-politikája általában világosan megkülönbözteti a (fizetett) munkaerő bekerülését a háztartásokba, illetve a külföldi házastársak érkezését (akik meg nem fizetett házimunkát végeznek a férjnek és gyakran a férj szüleinek). Mindkét kategória különböző módokon reprodukzív munkát és gondozást nyújt, de a két csoport

közötti különbségnek mélyreható következményei vannak a bevándorlók és gyermekeik jogaira és állampolgárságára nézve (Turner 2008).

Az ázsiai országokban a letelepedés és az állampolgárság megszerzése az alacsony képzettségű munkaerő számára munkavállaláson keresztül csaknem lehetetlen; de lehetséges a házasság révén.

A munka és a házasság révén végbemenő migráció közötti szoros összefüggésre támaszkodva, az ázsiai kutatások nyomon követték a női vándorló munkaerő útját a megfizetett reprodukzív munkától a meg nem fizetett munkáig csakúgy, mint a fordított irányú mozgást. A bevándorló nők kezdenek az idegen országban a szórakoztatóiparban vagy szexmunkásként, vagy olyan gondozókként, akik férjhez mennek munkaadójukhoz. A nők kereshetnek házastársat maguknak azért, hogy kitörjenek a házimunka világából és túllépjenek képzetlenségükön, ahogy a filippin nők tették a kanadai *Live-In Caregiver Program* keretében (McKay 2003). Más esetekben ellenkező irányú mozgás megy végbe: a megfizetetlen munkától a megfizetett felé, amikor egy nő házasságkötés céljából érkezik, de ugyanakkor, vagy kicsit később belép a munkaerőpiacra is, gyakran valamilyen reprodukcióval összefüggő szakmával. Olykor az egyik típusú gondozási munkáról a másikra való váltás még bonyolultabb lehet, mint például azoknál a fülöp-szigeteki nőknél, akik japán férfiakhoz mentek feleségül (gyakran úgy, hogy egyszersmind gondozták a férj szüleit is), és közben ápolónőként fizetett munkát is végeztek (Siampukdee 2011; Suzuki 2007, 373). A társadalomban köztisztletben álló munka elvállalása az egyik módja a rólunk kialakult negatív sztereotípiák leküzdésének. Így az idők során a bevándorlók a gondozás és a társadalmi reprodukció tevékenységeit vállalták idegenek és családtagok számára, megfizetett és meg nem fizetett munkaként egyaránt. Lan (2008) szintén különböző stratégiákat vázol fel: ezek osztályspecifikus megoldások a reprodukciós munkaerő hiányára. Miközben a felsőbb osztálybeli és a középosztályhoz tartozó háztartások bevándorolt háztartási alkalmazottakat keresnek a házi- és a gondozási munka céljaira, a munkásosztálybeli háztartásokban a férfiak külföldi feleséget keresnek a meg nem fizetett háztartási munka elvégzésére (Wang 2007).

Az elmúlt néhány év elméleti és empirikus kutatásaiban (Douglass 2006; Petersen 2010; Safri és Graham 2010) jelentős figyelmet kapott egy új fogalom: a „globális háztartás” fogalma. E fogalmat alkalmazva, egységes keretben tudjuk összekapcsolni a különböző folyamatokat és

fejlődési utakat. A „globális háztartás” olyan elképzelt entitás, amely tágabb a családnál, s magába foglal nagyobb egységeket is, amelyeket nem szükségképpen a család vagy a közvetlen leszármazás relációi fognak össze. Douglass szerint (2006, 424), a „globális háztartás” az emberi életciklus különböző szakaszaira és „színtereire” épül, lehetővé téve a társadalmi reprodukció folyamatosságát.¹ Ilyen szakaszokat jelent a házasság, a gyermekvállalás, a gyermekek külföldön való taníttatása és más országokban való letelepítése, a házi segítők utáni kereslet, a házaspárok nyugdíjba menetele úgy, hogy takarékosági céllal magasabb nemzeti jövedelmű országokból alacsonyabb GDP-jű országokba költöznek, illetve átutalások küldözgetése a hozzátartozóknak. Az erre a fogalmi keretre épülő kutatások, ellentétben a családi, háztartási szférát tanulmányozókkal, összekapcsolták a háztartás különböző tevékenységeit. Ezzel tudták megvilágítani, hogyan tud működni a társadalmi reprodukció nemileg meghatározott politikája a háztartások keretein túl is, s miként termeli újra és tartja fenn a gazdasági és a többi, materiálisan megalapozott és a kulturális „normalitás” részévé vált egyenlőtlenségeket (Petersen 2010). A globális háztartás magába foglalja a migráció más dimenzióit is, mint amilyen az oktatás. A gyermekek külföldön taníttatása, például Koreában és Tajvanon, megkívánhatja, hogy az anyák is utánuk költözzenek, gondoskodni róluk (Chee 2003). Ráadásul a felsőoktatási indítékú, növekvő elvándorlás (lásd Hugo 2010), sokszor végződhet külföldivel kötött házassággal. Mindezekben az esetekben a gondozás az egyik eleme a társadalmi reprodukciónak.

Ellentétben Ázsiával, viszonylag kevés vizsgálat zajlott le a munka és a családalapú migráció európai dimenzióival kapcsolatban. Általában sem szenteltek a kérdésnek sok figyelmet, de azt specifikusabban, a reprodukzív munka és a társadalmi reprodukció szempontjából sem vizsgálták. Elméletileg és a gyakorlati társadalompolitika szempontjából is úgy fogták fel a kérdést, mintha a migráció egyes formáinak belső racionalitása egymástól elkülönült, önálló problémák lennének. A családalapú migrációt a társadalom „világán” belül helyezték el, s ezzel valójában elszakították a gazdaság területétől (Kofman, 2004). Ezért gyakran nem tartották szükségesnek, hogy mélyebben is megvizsgálják a családi szempontok miatt elvándorlók alkalmaztatási és képzési lehetőségeit, viszonyait. Ám mint Escrivá és Skinner erre rámutatnak 2006-os, a spanyol viszonyokkal foglalkozó tanulmányukban: a családi okokból elvándorló embereket mindenekelőtt a szétszakadt, több országban élő vagy újraegyesített családok gazdasági

érdekei és támogatása motiválják, legyen szó fizetett vagy fizetetlen gondozási (tehát reprodukciós) munkáról.

Amikor megpróbáljuk összekapcsolni a migráció különböző útvonalait, akkor figyelniünk kell bizonyos fontos különbségekre az ázsiai és az európai államok között. Az első különbség az Európán belüli mobilitás intenzívebbé válása az EU-zóna 2004 óta bekövetkezett keleti bővítése óta,² amely átmeneti és hosszabb távú ki- és visszavándorlási mozgásokhoz vezetett. Ezekben szétválaszthatatlanul összekeveredtek a munkavállalási és a családi szempontok által diktált migrációs mozgások és életstratégiák (a lengyel migrációra vonatkozó kutatásokhoz lásd: Ryan és mások, 2009; White 2010). A migrációs terek megnyílása azt jelentette, hogy egész családok voltak képesek letelepedni más országokban, ellentétben a korábbi vándorlásokkal, ahol csak az egyik szülő vándorolt oda és vissza (Morokvasic 2004). Ráadásul, az európai migránsok szülei egyszersmind találkozhattak velük, rendszeresen látogathatták őket, anyagi és érzelmi támaszt nyújtva, s rövid úton értesíthetők voltak vészhelyzetekben, mint amilyen a szülők vagy a gyermekek betegsége. Ezen a módon a család életéből való kiszakadás és a családi kapcsolatok felbomlása, amely általában elkerülhetetlen a harmadik világból származó bevándorlóknál, a mai kelet-európai migránsok számára többé-kevésbé elkerülhető, hiszen lehetőségük van a mobilitásra és az állampolgári jogok megszerzésére.

Egy második különbség az, hogy az európai országok, bár az elmúlt években számos megszorítást léptettek életbe, lehetővé teszik a családtagok áttelepedését a harmadik világ országaiból (Kramer 2010; SOPEMI 2000).³ A családi bevándorlás marad a fő forrása az migrációnak (Grilli 2008, Kramer 2010), és a vegyesházasságok sokkal általánosabbakká váltak (Beck-Gernsheim 2007; Bryceson és Vuorela 2002; Charsley 2011; Eggebo 2010). A családi szempontok miatt hazát változtatók és a fizetett munka miatti vándorlás közötti viszony kérdését azonban a kutatók nem vizsgálták. Pedig González-Ferrer (2007, 2011) kimutatta mind az 1960-as évek Németországára, mind az elmúlt évtized Spanyolországára vonatkozásában, hogy a családok újraegyesítése nagyon gyorsan végbement az első bevándorlók letelepedése után. A nők hamar beléptek a munkaerőpiacra, mi több, olykor maguk kezdeményezték a bevándorlást (Erdem és Mattes 2003; González-Ferrer 2011). Ez arra mutat, hogy a munkavállalás céljából történő bevándorlás valószínűleg kezdetektől fogva családi stratégia volt. Természetesen az egyre restriktívebb bevándorlási politikák korábban problematikus lehet rávilágítani a bevándorló családtagok

gazdasági szerepére. Ugyanis a bevándorlás-politika úgy gondolkodik róluk, mint eltartottakról (Eggebo 2010), és gyakran vádolják őket azzal, hogy – mivel csak ritkán vállalnak munkát a munkaerőpiacon – terhet jelentenek a jóléti államnak és veszélyt az európai modernitásra (Roggeband és Verloo 2007). Más szavakkal: azért, hogy a hagyományos életmódot reprodukálják, a „másság” végletes formáját jelentik a többségi társadalom számára.

Az ázsiai országokkal szemben további különbség az, hogy nemcsak a házastársak, hanem sokszor más családtagok is letelepednek a befogadó országban. Miközben a szülők a bevándorlókkal érkező családtagoknak csak kis százalékát képviselik, és számos országban bizonyítaniuk kell, hogy gyermekeik eltartottjai (Kraler 2010), nagyon fontos szerepet játszhatnak a család társadalmi reprodukciójában azzal, hogy (rendszerint fizetség nélkül) vigyáznak az unokákra, miközben gyermekeik, különösen az anyák, munkába járnak. (Escrivá és Skinner 2006; Escrivá 2005). A testvérek, unokatestvérek szintén vigyázhatnak fizetségért a gyermekekre iskola után, amíg az anya dolgozik (Herrera 2008). Több bizonyítékunk is van ezekre a jelenségekre a dél-európai országokból, ahol a családtagok eleinte, mivel nem létezett családgyejesítési politika, turistaként érkeztek rokonaihoz, hogy azután végleg ottmaradjanak (González-Ferrer 2011). A kanadai kutatások (Cerase, Dyck és McClaren 2011) úgyszintén rávilágítottak a – rendszerint hagyományos nagycsaládként ábrázolt – kibővült családok előnyeire, hiszen a befogadó társadalomba való sikeres integráció sokszor a család bőségeiből anyagi és érzelmi erőforrásainak tudható be.

Érdeemes megjegyeznünk, hogy a családi és a munkavállalási célú migráció összekapcsolódása, akár az európai, akár a harmadik világbeli nemzeteknél, bonyolultabbá teszi a gondozás és a reprodukciós munka láncolatait, mint ahogy a szakirodalomban általában elképzelik. A befogadó országokban már megállapodott bevándorolt családoknak, csakúgy, mint az újabban érkezetteknek, szükségük van gondozói munkára, és azok, akik nagyobb erőforrásokkal rendelkeznek, alkalmazhatnak más bevándorló munkásokat (Kofman és Raguram 2010; Kroger 2003; Wall és Sao José 2004. lásd még Escrivá 2005).

Mint az ázsiai szakirodalom ismertetésénél láttuk, kialakult némi vita azokról a politikai nyilatkozatokról, amelyek a házasság nem megfelelő célokra történő felhasználásáról, illetve a gyakori érdekházasságokról szólnak (de Hart 2006). Ám kevés adatunk van arról, hogy ez a fajta státusváltás – házi alkalmazottból házastárs – milyen gyakran

fordul elő. Mindazonáltal a házasság állandó letelepedési engedélyt és állampolgárságot ad, ha tart egy bizonyos, jogszabályban rögzített ideig, valamint egyre többször akkor is, ha a házastársak sikeresen átmennek az integrációs teszten. A befogadó ország állampolgárával kötött házasság azzal a további előnnyel is járhat, hogy megkönnyíti a családtagok áthozását az óhazából. Colén (1995) nyomán a milánói bevándorló nőkkel kapcsolatos vizsgálatok megmutatták, hogy az olasz családtagokkal rendelkező bevándoroltak könnyebben tudták rendezni státusukat és könnyebben szereztek állampolgárságot. Ezáltal újabb családtagokat tudtak áthozni az óhazából, s átalakíthatták családjukat (Bonizzoni 2011). Ez enyhítheti a saját családjuk reprodukciójára irányuló nyomást is, noha a gyermekek nem minden esetben boldogok attól, hogy egy új országban, gyakran nehéz feltételek között élve lehetnek ismét együtt anyjukkal vagy szüleikkel (lásd még Herrera 2008).

A gondozás különböző formáinak és irányainak vizsgálata céljából első lépésként magunkévá kell tennünk egy olyan megközelítést, amely hosszú távon s térben is nyomon követi a migránsokat. Így tudjuk feltárni a gondozás nyújtásának és igénybevételének társadalmi mintáit. Figyelembe véve a házi- és gondozási munka utáni kereslet növekedését napjainkban, e kutatások egy-egy meghatározott időpontban és helyen foglalkoznak az igényekkel, valamint a munkavállalók és alkalmazók közötti viszonytal. Általában külön kérdésként kezelik a háztartásban dolgozók, illetve a másfajta gondozást végzők családjainak átalakulásával kapcsolatos problémákat. Ám ha a vizsgálatok során összekapcsolnánk a munkát és a családi életet, akkor teljesebb képet alakíthatnánk ki a gondozási munkát végző bevándorlókról. Munkájukat el tudnánk helyezni önmaguk és a más családok társadalmi reprodukciójának átfogóbb perspektívájába. Erre a célra használhatjuk a „globális háztartás” fogalmi keretét, amely segít megragadni az életciklus, és az annak során végzett különböző tevékenységek – benne a gondozás – közötti kapcsolatokat. Így ez a fogalom konkrét utat jelenthet a háztartás átfogó társadalmi reprodukciójában működő különböző útvonalak artikulálásához. Ami ugyanilyen fontos: e fogalmi keret használatával tudomásul vesszük azt, hogy a bevándorlás célországaiiban működő bevándorló és nem bevándorló háztartások egyaránt részei a gondozás és a társadalmi reprodukció narratívájának. Az is nagyon fontos, hogy a globális háztartást ne úgy mutassuk be, mint egy befelé mutató, magába zárt kapcsolatrendszert, hanem azt a külső, intézményes és jóléti

struktúrákkal való kapcsolatában elemezzük (Kofman 2010; Kilkey, Lutz, és Palenga-Möllenbeck 2010; Williams 2010). Ezt a szempontot korábban is hangsúlyozták a globalizált társadalmi reprodukcióról író szerzők, s a gondozás ellentmondásos és összetett megnyilvánulási formáit kutatva jelentősége egyre egyértelműbb.

Konklúzió

Az elmúlt években a társadalmi reprodukció ismét viták tárgyává vált bizonyos feminista társadalomtudósok között. A kortárs szakirodalom megvizsgálta azt a szerepet, amelyet a gondozás áruvá válása játszik a háztartásban, és a jóléti állam társadalompolitikájában bekövetkezett változások következményeit. Ugyanígy tanulmányok elemezték a társadalmi reprodukció rendszerének globalizálódását és azt a szerepet, amelyet a migráns nők játszottak különböző színhelyeken és a nemzetközi viszonylatokban. A migráns nők szerepe illeszkedett a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek ama rendszerébe, amely az egyének és családtípusok különböző kategóriáiról való gondoskodás, és a társadalmi reprodukció – beleértve az önreprodukciót is – területén uralkodik. Habár a gondoskodás és más tevékenységek közötti határvonalak a valóságban sokszor elmosódnak, a társadalmi reprodukció perspektívájából kiinduló szakirodalom jelentős részének (Colén, Puffi, Nakano Glenn, Truong) egyik sajátossága mégis az, hogy elválasztja egymástól a különböző, a társadalmi reprodukcióhoz hozzájáruló tevékenységeket, legyen szó akár a háztartáson belül (takarítás, gondozás, az étel elkészítése, a gyermekek szocializálása stb.) akár máshol végzett tevékenységekről. Az ezen – a társadalom által anyagi és szimbolikus értelemben egyaránt differenciáltan értékelt – tevékenységek iránti érdeklődést kiegészítette az általuk kialakított rétegződés (amelynek része a család átalakítására való lehetőségek és jogok egyenlőtlen megoszlása is).

A globális háztartás fogalma szintén a társadalmi reprodukció fogalmára épül, s azon alapul, hogy az életciklus során az emberek különböző tevékenységeket vállálnak a háztartások fenntartása érdekében, melyek közül jó néhány több színhelyen vagy multinacionális keretekben folyik. A „globális háztartás” fogalma világítja meg azt, ahogy a gazdasági és társadalmi erőforrásokat felhasználják és alkalmazzák. Ugyanez a fogalom teszi érthetővé azt is, ahogy a migráció különböző típusai révén ezek az erőforrások beágyazódnak, illetve

kiszakadnak a tér és az idő különböző dimenzióiban az egyes társadalmi kontextusokból. Az önmagunkról, a háztartás más tagjairól és a távoli és hozzánk nem kapcsolódó más emberekről való gondoskodás aktusa átível a háztartás egyes tagjai által megélt életciklus különböző szakaszain. A migráció vezethet a háztartások újraalkotásához, a szétszórott formák továbbéléséhez vagy új háztartások kialakulásához. Az, hogy milyen mértékben képes valaki fizikailag és társadalmilag reprodukálni a családot és a háztartást, a mobilitás, a bevándorlás, a letelepedés jogától és az állampolgári státustól függ. A nemileg meghatározott globális migrációkról és a társadalmi reprodukcióról szóló szakirodalom provokatív módon összefüggéseket és fejlődési pályákat tár fel, amelyek összekötik a munkaalapú és a családi jellegű migráció reprodukív aspektusait. Remélhetőleg ennek meglesz az az eredménye, hogy megkérdőjeleződnek ama tudományos paradigmák, amelyeknek az alapján eddig tanulmányozták ezeket az egymástól elkülöníthetőnek vélt migrációs körmozgásokat.

Így időszerűvé vált, hogy az európai gondozási láncolatokról és utakról szóló szakirodalom, amely megvilágítja a gondozás kereteinek komplexitását és sokféleségét, összekapcsolódjék a társadalmi reprodukcióról szóló nagyon terjedelmes és meglátásokban gazdag irodalommal. A reprodukció mindig különböző helyszíneken működő, sokféle ágens tevékenységének komplex egymásba játszását involválja, tehát a társadalom „(a reprodukciót) az állam a háztartás, a tőke és a civil társadalom átfogó kategóriái alá sorolható csatornák folyamatosan változó kombinációja révén biztosítja” (Katz 2001, 131.). Azonban a gondozás globális láncolatairól szóló irodalom hajlamos volt arra, hogy szétválassa a gondozás nyújtását és az igénybevételét. Egyfelől a munkaerőnek az Észak felé való transzferálódása előnyössé teszi a háztartásoknak és más gondozási intézményeknek, hogy ilyen munkát végző munkaerőre tettek szert, másfelől a Dél háztartásainak meg kellett oldaniuk a gondozást végzők hiányából adódó problémákat, és ennek a fajta munkának az újraelosztását a család tagjai és a többi, nem a háztartáshoz tartozó gondozók (pl. fogadott dajkák) között. Elmondhatjuk, hogy a reprodukciós munka elosztása az egyes embercsoportok és helyszínek között fontos megoldásra váró kérdés a globális gazdasági szerkezetátalakulás mai folyamatai során (Bakker és Silvey 2008).

Amint ebben a cikkben rávilágítottunk, a gondozás nyújtása és igénybevétele olyan kérdés, amely túlmutat a munkaerő migrációjának problémáján, és megköveteli, hogy megértsük: hogyan épülnek

ki a migráció körei, amelyek azután a munkaerő felhasználásának különböző konfigurációit és dinamikus fejlődési pályáit generálják. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a gondozást mint a – bevándorolt vagy nem bevándorolt – családok társadalmi reprodukciójának egyik aspektusát, a különböző helyszíneken (háztartások, közösségek, állam, NGO-k), egyaránt végzik kevésbé és jobban képzett munkások, akik közül az utóbbiakat gyakran vetik alá kemény, képzettségüket és készségeiket visszafejlesztő bánásmódnak. A gondozás munkája rétegződik az osztályok, a bevándorlás és az állampolgársági státusz szerint, amely azután meghatározza a család reprodukciójához szükséges, az államtól származó erőforrásokhoz való hozzáférést. [...] A bevándorlók által végzett gondozás – akár háztartásban, magán-személy otthonában vagy állami intézményben zajlik – általánosabb értelemben biztosítja a jóléti államok reprodukcióját is.

Jegyzetek

- ¹ Safri és Graha (2010) a „termelés” kifejezést preferálják, mint a gazdasági tevékenység egyik mozzanatát a reprodukciós cikluson belül, s felsorolnak egy sor tevékenységet, amelyek a háztartáson mint a termelés „terepén” belül jelennek meg. Ezek magukba foglalják a gyermekek és az idősek gondozását, az étel elkészítését, a bevásárlást, a takarítást, a varrást, a háztartás karbantartását stb.
- ² Írország, Svédország és az Egyesült Királyság 2004-ben megnyitotta határait, 2006–2007-ben pedig több dél-európai állam is követte őket. Németország határai lezártak maradtak a teljes hétesztendő átmeneti korszakban, amely 2011. május 1-jén ért véget.
- ³ Az EU-ba való bejutás és a családi viszonyok alakulása szempontjából különböző jogokat kell megvizsgálnunk. Az EU-állampolgárok harmadik világbeli (tehát nem az EU-hoz tartozó) házastársai, amikor mobilitási jogaikat gyakorolják, gyakran sokkal nagyobb előnyöket élveznek, mint azok, akik olyan állampolgárokhoz csatlakoznak, akik nem élvezik az országok közötti szabad mozgás jogait. Ezzel szemben a vízumrendszer alkalmazása nagyon nehezé teszi az afrikai migránsok számára, hogy biológiailag reprodukálják családjaikat, szemben azokkal a más, nem EU-országokból – például egyes dél-amerikai államokból – érkező bevándoroltakkal, akikről nem kérnek vízumot.

Felhasznált irodalom

Arat-Koç, Sedef 2006 Whose Social Reproduction? Transnational Motherhood and Challenges to Feminist Political Economy. In Meg Luxton, and Kate Bezanson (eds.): *Social Reproduction: Feminist Political Economy Challenges Neo-Liberalism*, eds., Montreal, McGill-Queen's University Press

- Beck-Gernsheim, Elisabeth. 2007: Transnational Lives, Transnational Marriages: A Review of Evidence from Migrant Communities in Europe. *Global Networks*, 7 (3): 271–88.
- Bonizzoni, Paola. 2011: Civic Stratification, Stratified Reproduction and Family Solidarity Strategies of Latino Families in Milan. In A. Kraler, E. Kofman, M. Kohli, and C. Schmoll (eds.): *Gender, Generations and the Family in International Migration*, Amsterdam, University of Amsterdam Press
- Bryceson, Deborah, and Vuorela, Ulla (eds.) 2002: *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*, Oxford: Berg
- Charsley, Katherine (ed.) 2011: *Transnationalism, Migration and Marriage*. London, Routledge
- Chee, Maria 2003: Migrating for the Children: Taiwanese American Women in Transnational Families. In N. Piper, and M. Roces (eds.): *Wife or Worker? Asian Women and Migration*, 137–56, Lanham, MD, Rowman and Littlefield
- Colén, Shelee 1995: Like a Mother to Them: Stratified Reproduction and West Indian Childcare Workers and Employers in New York. In F. Ginsburg, and R. Rapp (eds.): *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction*, Berkeley, University of California Press, 78–102.
- Constable, Nicole 2005: Introduction: Cross-border Marriages, Gendered Mobility and Global Hypergamy. In N. Constable (ed.): *Cross-Border Marriages: Gender and Mobility in Transnational Asia*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1–16.
- De Hart, Betty. 2006. Introduction: The Marriage of Convenience in European Immigration Law. *European Journal of Migration and Law*, 8 (3–4), 251–62.
- Douglass, Mike 2006: Global Householding in Pacific Asia. *International Development Planning Review*, 28 (4), 421–45.
- Eggebo 2010: The Problem of Dependency: Immigration, Gender and the Welfare State. *Social Politics*, 17 (3), 295–322.
- Erdem, Esra, and Mattes, Monika 2003: Gendered Policies – Gendered Patterns: Female Labour Migration from Turkey to Germany from the 1960s to the 1990s. In R. Phliger, K. Schonwalder, and T. Triadafilopoulos. (eds.): *European Encounters. Migrants, Migration and European Societies Since 1945*. Aldershot, Ashgate
- Escrivá, Ángeles. 2005: Aged Global Care Chains: a Southern-European Contribution to the Field. Paper presented at the International Conference on Migration and Domestic Work in Global Perspective, Wassenaar, The Netherlands, 26–29 May.
- Escrivá, Ángeles, and Skinner, Emmeline 2006: To Spain at an Advanced Age. *Generation Review*, 16 (2), 8–15.
- González-Ferrer, Amparo 2007: The Process of Family Reunification among Original Guest-workers in Germany. *Zeitschrift für Familienforschung*, 19 (1), 10–33.
- González-Ferrer, Amparo 2011: Family Dimensions of Immigration to Spain. In A. Kraler et al. (eds.): *Gender, Generations and the Family in International Migration*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 191–217.
- Herrera, Gioconda. 2008: States, Work and Social Reproduction Through the Lens of Migrant Experience: Ecuadorian Domestic Workers in Madrid. In I. Bakker, and R. Silvey (eds.): *Beyond States and Markets: the Challenges of Social Reproduction*. Abingdon and New York: Routledge, 93–107.

- Hugo, Graham 2010: The Future of Migration Policies in Asia Pacific. In *IOM Background Paper World Migration Report 2010*. http://publications.iom.int/bookstore/free/WMR2010_migration_policies_asia-pacific.pdf.
- Katz, Cindy 2001: Vagabond Capitalism and the Necessity of Social Reproduction. *Antipode*, 33 (4), 709–28.
- Kilkey, Majella, Lutz, Helma, and Palenga-Mollenbeck, Ewa 2010: Introduction: Domestic and Care Work at the Intersection of Welfare, Gender and Migration Regimes: European Experiences. *Social Policy and Society*, 9 (3), 379–84.
- Kofman, E. 2004: Family-related Migration: A Critical Review of European Studies. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30 (2), 243–62.
- Kofman, E. 2010: Gendered Migrations and the Globalisation of Social Reproduction and Care: New Dialogues and Directions. In M. Schrover, and E. Yeo (eds.): *Gender, Migration and the Public Sphere 1850–2005*, Abingdon and New York: Routledge, 118–39.
- Kofman, E., and Raghuram P. 2006: Gender and Global Labour Migrations: Incorporating Skilled Workers *Antipode*, 38 (2), 282–303.
- Kofman, E. 2010: The Implications of Migration for Gender and Care Regimes in the South. In K. Hugo, and N. Piper (eds.): *South– South migration: Implications for Social Policy and Development*, Basingstoke, Palgrave, 46–83.
- Kraler, Albert 2010: *Civic Stratification, Gender and Family Migration Policies in Europe. Final Report*. Vienna, BMWF/ICMPD. <http://research.icmpd.org/1445.html>.
- Lan, Pei-Chan 2008: New Global Politics of Reproductive Labor: Gendered Labor and Marriage Migration. *Sociology Compass*, 26, 1801–15.
- Lan, Pei-Chan 2008: New Global Politics of Reproductive Labor: Gendered Labor and Marriage Migration. *Sociology Compass*, 26, 1801–15.
- McKay, Deidre. 2003: Filipinas in Canada – Deskillling as a Push towards Marriage. In N. Piper, and M. Roces (eds.): *Wife or Worker? Asian Women and Migration*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 23–51.
- Morokvasic, Mirjana 2004: Settled in Mobility’: Engendering Post-wall Migration in Europe. *Feminist Review*, 77, 7–25.
- Nakano Glenn, Evelyn 1992: From Servitude to Service Work. Historical Continuities in the Racial Division of Paid Reproductive Work.” *Signs. Journal of Women in Culture and Society*, 18 (1), 1–43.
- Palriwala, Rajni, and Patricia Uberoi 2005: Marriage and Migration in Asia: Gender Issues. *Indian Journal of Gender Studies*, 12, 5–29.
- Petersen, V. Spike: 2010. Global Householding amid Global Crises. *Politics and Gender*, 6 (2), 271–81.
- Roggeband, Conny, and Verloo, Mieke 2007: Dutch Women Are Liberated, Migrant Women Are a Problem: The Evolution of Policy Frames on Gender and Migration in the Netherlands, 1995–2005. *Social Policy and Administration*, 41 (3), 271–88.
- Ryan, Louise, Sales, Rosemary Tilki, Mary, and Siara, Bernadette 2009: Family Strategies and Transnational Migration: Recent Polish Migrants in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35 (1), 61–77.
- Safri, Malika, and Graham, Julie. 2010: The Global Household: Toward a Feminist Postcapitalist International Political Economy. *Signs. Journal of Women in Culture and Society*, 36 (1), 99–125.

- Seol, Dong-Hoon, and Skrentny John 2009: Why Is There so Little Migrant Settlement in East Asia? *International Migration Review*, 43 (3), 578–620.
- Siampukdee, Usamard. 2011: The politics of importing health and social care workers: Japan's economic partnership agreements with Southeast Asian countries. PhD diss., University of Leeds
- SOPEMI. 2000: Comparative Analysis of the Legislation and the Procedures Governing the Immigration of Family Members in Certain OECD Countries. In *Trends in International Migration*, 105–26. Paris, OECD
- Suzuki, Nobue 2007: Carework and Migration: Japanese Perspectives on the Japan–Philippines Economic Partnership Agreement. *Asian and Pacific Migration Journal*, 16 (3), 357–81.
- Thai, Hung Cam 2008: *For Better or For Worse. Vietnamese International Marriages in the New Global Economy*. New Jersey, Rutgers University Press
- Truong, Thanh-Dam. 1996: Gender, International Migration and Social Reproduction: Implications for Theory, Policy, Research and Networking. *Asian and Pacific Migration Journal*, 5 (1), 27–51.
- Turner, Bryan 2008: Citizenship, Reproduction and the State: International Marriage and Human Rights. *Citizenship Studies*, 12 (1), 45–54.
- Wall, Karin, and São, José. 2004: Managing Work and Care: A Difficult Challenge for Immigrant Families. *Social Policy and Administration*, 38 (6), 591–621.
- Wang, Hong-Zen 2007: Hidden Spaces of Resistance of the Subordinated: Case Studies from Vietnamese Female Migrant Partners in Taiwan. *International Migration Review*, 41, 706–27.
- White, Anne 2010: *Polish Families and Migration Since EU Accession*. Bristol, Policy Press.
- Williams, Fiona 2010: Migration and Care: Themes, Concepts and Challenges. *Social Policy and Society*, 9 (3), 385–96.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: *Social Politics*, 2012, 19 (1), 142–162. A tanulmányt jelentősen rövidítve közöljük (szerkesztő: György László).

Az egyenlőtlenség dinamikája

Az egyenlőtlenség modern fogalom. Vagyoni, hatalmi és társadalmi állásbéli különbségek természetesen mindig is voltak gazdagok és szegények, férfiak és nők, fiatalok és öregek között. Az üdvözülést ígérő nagy vallások – a buddhizmus, a kereszténység, az iszlám – megelőlegezték az emberi lelkek egyenlőségének elképzelését. Ebből később az egyenlőségelvűség evilági felfogása is kialakult: hogy az egyenlőség már e földi világban is cél lehet, nem csak a túlvilág sajátja. Elég, ha csak az amerikai bennszülöttek, az „indiánok” ünnepelt védelmezőjére, Bartolomé de las Casas spanyol misszionáriusra és püspökre, vagy a rabszolga-kereskedelem megszüntetéséért küzdő angolszász abolicionistákra gondolunk. Az evilági egyenlőség gondolata népfelkelések egész sorát inspirálta az 1520-as évek német parasztháborújától a nagy Tajping-felkelésig és a Tonghak-lázadásig a tizenkilencedik századi Kínában és Koreában. A bibliai viszonyok egyenlőségét firtató talányos kérdés – „Amikor Ádám szántott-vetett és Éva font-szőtt, ki volt akkoriban az úr?” – számos európai nyelven népszerű volt.* Az egyenlőség modern, szekuláris képzete azonban csak az európai burzsoáziának az uralkodó arisztokrácia ellen vívott küzdelmében jött létre, a burzsoázia kovácsolta veszélyes fegyverré. Tette ezt egy olyan harcban, amelyben a keresztény egyházak és a főpapság az arisztokráciát támogatták, aminek árát később Európa nagy részének egyedülálló szekularizációjával fizették meg.

A burzsoázia küzdelme az egzisztenciális egyenlőség jogi formájának kivívására irányult, elvitatva az arisztokrácia előjogait és igényét – különösen Franciaországban – arra, hogy elismerjék felsőbbren-

* A szólás John Ball (~1338–1381) lollard eretnek vándorprédikátortól származik a Wat Tyler vezette, 1381-es angol parasztfelkelés idejéből: „Míg Éva szőtt és Ádám kévét hordott, ki látott akkor lovagot és lordot?” (Eredetileg: „Whan Adam dalf, and Eve span, wo was thanne a gentilman?”) (A szerk.)

dúságukat a nem-nemesekkel, az egyszerű közemberekkel szemben. Csakhogy a vagyonos és képzett úriemberek újonnan kivívott polgári egyenlősége, amelyet a tizennyolcadik század végének, a tizenkilencedik század elejének „atlanti” forradalmi hulláma szélesített ki (az amerikai függetlenségi háború, a francia forradalom, Haiti, Írország, Latin-Amerika forradalmi és így tovább), már akkor sem hozta el a történelem végét. A polgári egyenlőség eszményét azonban csakhamar újabb kihívás elé állította egy, a megsemmisítését is kilátásba helyező megrázkódtatás: a társadalom polarizációjával (szétnyílásával, szétszakadásával) járó *ipari kapitalizmus*. A társadalmi egyenlőtlenség betört a politika küzdőterére, egyszersmind pedig az intellektuális küzdelmek és küldetések világába is. Ha az egyenlőséget a modern baloldal meghatározó értékének tekintjük, ahogyan azt Norberto Bobbio javasolja, ideértve a munkásosztályt, a progresszív nacionalista és a feminista mozgalmakat is, akkor azt látjuk, hogy az egyenlőség rendszerint olyan eszmék „mögé” vagy „alá” szorult, mint az egyenjogúsítás, a felszabadítás vagy a szocializmus, míg máskor „melléjük” sorolták konkrét követelések formájában: munkát, méltányos béreket, társadalombiztosítást, szexuális szabadságot, nemzeti függetlenséget és így tovább. Napjainkban, miután számos ilyen eszmény elveszítette magától értetődő jellegét, miután az egyenlőtlenségek régi intézményes bástyái leomlottak, a helyükre viszont új, még erőteljesebb várak épültek, az egyenlőtlenség kritikája, valamint az egyenlőség problémája (amin itt folyamatot és távlatot, nem pedig állapotot értünk) újra központi témává vált. Emlékeztet módon, Amartya Sen (1992) tett fel egy igen fontos kérdést: „Minek az egyenlőtlensége?”, majd adta is meg a maga válaszát rá: „Az emberi élet lehetőségeié.” Az egyenlőség-elvűség számára ezzel olyan fenntartható elméleti alapot teremtett, amit egyaránt használhatnak a Rawls utópikus nacionalizmusában elvesző társadalomfilozófusok – mármint az igazságosságelméletének (*Theory of Justice*) radikális utópiájában és a szintén őáltala a népek törvényéről (*Law of Peoples*) írottak filozófiai nacionalizmusában elveszők –, de nagy hasznát vehetik e koncepciónak napjaink gazdaságkutatói is, akik szemlátomást nem pusztán Marx, de Ricardo elől is inkább boldog tudatlanságba látszódnak burkolózni.

Az egyenlőtlenség is *történeti konstrukció* tehát. A jelenlegi világrendben az emberiség többsége meg van fosztva képességei kibontásának lehetőségétől. Évente hatmillió gyermek hal meg ötödik születésnapja előtt. A világ legszegényebb húsz százalékába születettek túlélési esélyei a leggazdagabb húsz százalékáénak csak

a felét teszik ki. Indiában a népesség csaknem fele szenved fizikai és mentális fejlődési rendellenességektől gyermekkorában, ami olyan hátrányokat okoz, amiből sokan sosem fognak teljesen kigyógyulni. De Nagy-Britanniáról is elmondható, hogy a 22 hónapos kisgyermekeken már látható nyoma van osztály-hovatartozásuknak. Ebben az értelemben, az egyenlőtlenség alighanem a legnagyobb „emberiesség ellenes bűntett”. Sen koncepcióját emberi fejlődési indexként (*Human Development Index*, HDI) az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) statisztikailag is meghatározta: a HDI a várható élettartam, a képzettség és a jövedelem dimenzióira összpontosít. Az elmúlt években mérni is kezdték a fejlettség egyenlőtlenségét országok és régiók összehasonlításával. Eszerint, a Szaharától délre fekvő Afrika mutatói messze a legrosszabbak, s rögtön utána Dél-Ázsia következik. A jövedelmi egyenlőtlenség Latin-Amerikában a legnagyobb, a képzettségi egyenlőtlenség Dél-Ázsiában, a várható élettartam a Szaharától délre fekvő Afrikában (UNDP 2015: 216–219, 3. táblázat).

Az egyenlőtlenségkutatás úttörője

Az elmúlt húsz évben a gazdaságkutatók visszatértek az egyenlőtlenség vizsgálatának területére (ami ha nem is vált a legfontosabbá, ma már biztosan nem hagyhatja senki sem figyelmen kívül). A 2008-as pénzügyi válság még a davosi *Világgazdasági Fórum* tárgyalóasztalára is letette az egyenlőtlenségek ügyét. Egy ilyen, az Egyesült Államok által uralt szakmában az egyenlőség ügyét érdekes módon főként európai kutatók firtatják – európaiak, még ha sokuk észak-amerikai intézményekben dolgozik is.¹ Az egyenlőtlenségkutatás rangidős képviselője sok-sok éven keresztül a Nuffieldben dolgozó, kiváló brit elemző, Anthony Atkinson volt.*

Franciaországból említhető a neves fejlődésközgazdász, François Bourguignon, a Világbank korábbi vezető gazdaságkutatója, a gazdaságtörténész Christian Morrisson, Thomas Piketty és gyakori munkatársa, Emmanuel Saez, aki most a Berkley Egyetemen dolgozik.

* Szomorú aktualitást kölcsönöz e mondatnak, hogy Anthony Atkinson 2017. január 1-jén, jelen tanulmány eredeti, angol nyelvű megjelenésének napjaiban hunyt el. A remek brit kutató több mint négy évtizeden keresztül volt a brit szegénység- és egyenlőtlenségkutatás legismertebb képviselője. (A ford.)

Olaszországból a globális egyenlőségkutatás területén dolgozók közül kiemelendő a korábban az UNICEF-nél dolgozó Giovanni Andrea Cornia és Andrea Brandolini. És még egy ilyen rövid körképben is meg kell említenünk a remek holland gazdaságtörténész, Jan Luiten van Zanden nevét.

A globális perspektívájú érdeklődők számára az itt felsorolt egyenlőtlenségkutatók közül a legérdekesebb és legfontosabb alighanem mégiscsak a szerb Branko Milanović. Milanović 1953-ban született Jugoszláviában, közgazdásznak tanult a Belgrádi Egyetemen, legelső kutatása a *munkás-önigazgatást* vizsgálta. 1987-ben befejezett doktori disszertációjában a Jugoszlávián belüli gazdasági egyenlőtlenségeket elemezte, amelynek során elsőként használt háztartás-felvételen alapuló mikroszintű adatokat. A kilencvenes évek elején az Egyesült Államokba költözött, csatlakozott a Világbank kutatási főosztályához, és 1996 és 2007 között a Johns Hopkins Egyetemen is tanított. Első nagyobb munkájában (Milanović 1998) kimutatta, hogyan nőtt az egyenlőtlenség a kapitalizmus kelet-európai visszaállításának eredményeként (vagy udvariasabb, liberális nyelven fogalmazva mindezt: „a tervgazdaságból a piacgazdaság felé mutató átmenet idején”). Jelenleg, New York egyik egyetemén (*City University of New York, CUNY*) dolgozva, a globális gazdasági egyenlőtlenséget átfogóan elemző empirikusként szerzett nevet magának. Kutatási programja jóval átfogóbb, mint például Thomas Pikettyé, aki – szemben Milanović-csal – azt vizsgálta, hogy néhány kiválasztott (gazdag) ország népességének leggazdagabb 1-10%-a mennyit tudhat a magáénak a nemzeti jövedelemből.

2005-ben megjelent *Worlds Apart* című művében Milanović a globális egyenlőtlenség három mérési módját különítette el. Az *első* a világ országait az egy főre eső GDP-jük alapján hasonlította össze. Az egyenlőtlenségnek ez az ENSZ-re jellemző mérése alapvetően viszonylag stabil és változatlan egyenlőtlenséget mutat 1950-től 1980-ig (ha eltekintünk azoktól az 1960-as évek körüli apró kiugrásoktól, amiket az okozott, hogy számos afrikai ország függetlenné vált és így először került be a statisztikai adatgyűjtés körébe). 1980-tól aztán az egyenlőtlenség e mérés szerint meredeken emelkedni kezd egészen 1995-ig, ahol azután viszonylag magas szinten stabilizálódik, mintha csak egy fennsíkra ért volna (Milanović 2005, 39). Az egyenlőtlenség *második* megközelítésmódja az országokat népességszámuk szerint súlyozta, így adva meg valóságos jelentőségüket Kínának és Indiának. E mérési mód szerint, a globális egyenlőtlenség 1952-től kezdve,

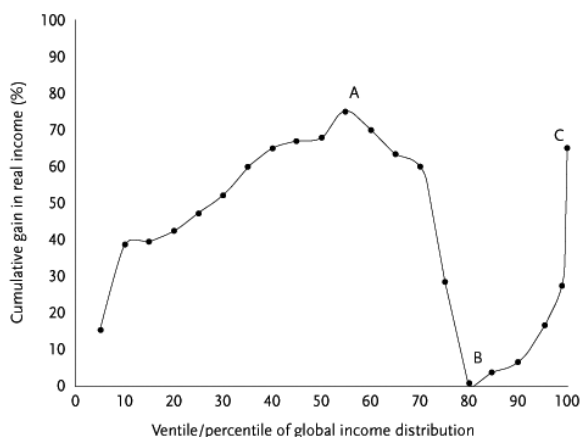
amikortól az adatsor indul, csökken. Kína belső egyenlőtlenségének növekedési üteme, eszerint, 1913 és 1950 között negatív volt (azaz csökkent), miközben Indiáé éppen csak stagnált. 1950 és 1973 között azonban 4,9%-kal, illetve 3,5%-kal növekedett az így mért egyenlőtlenségük (Milanović 2005, 86, a kínai és az indiai növekedés üteméhez lásd Maddison 2007, 380). Mégis, Milanović legeredetibb hozzájárulása az egyenlőtlenség-kutatáshoz az volt, hogy a Világbank archívumában egyre csak gyűlő nemzeti háztartás-felvételek elsődleges adatait is elemezni kezdte, s ezzel létrehozta a globális egyenlőtlenség *harmadik* megközelítésmódját, amely lehetőség szerint, a világ valamennyi háztartásának adatait magába foglalta. Ez a megközelítés attól különleges, hogy – a többitől eltérően – nem feltételezi, hogy minden egyesült államokbeli vagy kínai az átlagnak megfelelő nemzeti jövedelmet kapja. Ehelyett az ilyen módon felvett adatokból az látszik, hogy a leggazdagabb kínai háztartások a világ legesleggazdagabbjai közé, a globális 1%-ba tartoznak, miközben a munkásosztálybeli amerikaiak jövedelme ehhez képest csak a világ felső 20%-ába kerüléshez elegendő. E megközelítés lehetővé teszi, hogy országokon *belüli* és országok *közötti* egyenlőtlenségeket egyazon értelmezési keretben lehessen mérni és összehasonlítani.²

A jövő forgatókönyvei

Legújabb könyvében, a *Global Inequality* címűben (2016), Milanović a globális egyenlőtlenségek mintázatairól és formálódásáról ír, miközben ennek jövőbe mutató trendjeire és politikai következményeire is kitér. (A könyvben elemzett adatok technikai információihoz lásd Lakner–Milanović 2016.) A nemzetközi háztartás-felvétel adatainak elemzésére támaszkodva, Milanović rendkívül figyelemre méltó illusztrációval szolgál a jövedelmek világszintű eloszlásának alakulásáról. Az áttekintett időtáv 1988-tól 2011-ig tart, vagyis a globalizáció legintenzívebb időszakáról, a szovjet blokk bukásáról, Kína felemelkedéséről és a 2008-as pénzügyi válságról egyaránt tudósít. Az alább látható *1. ábra* az egy főre eső jövedelem viszonylagos megemelkedését mutatja a világ teljes népességére vonatkozóan, a legszegényebektől a leggazdagabb 1%-ig. Az ábrán két igazán nagy nyertes látható. Az egyik a globális jövedelem-eloszlás 50 és 60%-a között látható „A”-val jelzett csoport: ez Kína, India, Thaiföld, Vietnám és Indonézia „felemelkedő középosztálya”. Jövedelmük 1988

óta 70%-kal vagy még többel nőtt. Milanović hozzá is teszi, hogy a dél- és kelet-ázsiai felemelkedő középosztály „a nyugati középosztályokhoz képest még mindig viszonylag szegény, ebből következően tehát nem tulajdoníthatjuk nekik ugyanazt a középosztályi helyzetet (jövedelemben, képzettségben), amit rendszerint a gazdag országok középosztályai sajátjának látunk” (Milanović 2016, 19). A másik nagy nyertes az ábrán „C”-vel jelzett csoport: a leggazdagabb 1%, aminek jövedelme hozzávetőlegesen 67%-kal nőtt. E leggazdagabb 1% fele amerikai, a maradék nagyobbik része nyugat-európai, japán vagy ausztrál, illetve óceániai. A legnagyobb vesztes az ábrán „B”-vel jelzett csoport, amelyik a jövedelem-eloszlás szerint sorba rendezett globális népesség 80%-a körül található. E csoport, mint látható, gazdagabb, mint a felemelkedő ázsiai középosztály: ők az amerikai, európai és a japán munkásosztály, illetve alsó-középosztály.

FIGURE 1: *Relative gain in real per capita income by global income level, 1988–2008 (2005 international dollars)*

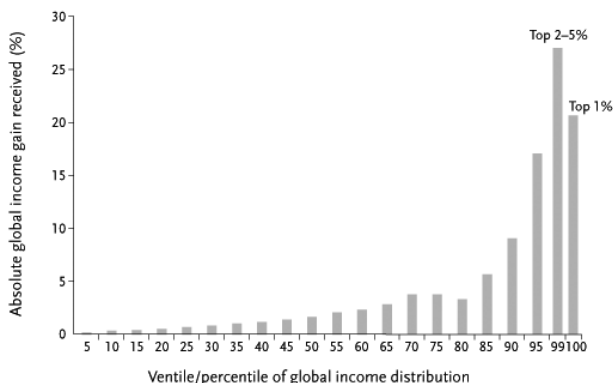

Source: Milanovic, *Global Inequality*, p. 11.

1. ábra: Az egy főre eső jövedelem viszonylagos emelkedése a globális jövedelem-eloszlás függvényében 1988 és 2008 között – 2005-ös nemzetközi dollár-árfolyamon számítva (Milanović 2016, 11)

Ez, vagyis az egy főre eső jövedelem *viszonylagos* emelkedése tehát a gazdasági alapja egymástól nagyon különbözőnek tűnő fejleményeknek: az emelkedő ázsiai középosztály növekvő vásárlóerejének, a fokozódó amerikai és európai népi elégedetlenségnek, egyszersmind a legesleggazdagabbak gögös pénzuralmának is. Részletezendő e képet, Milanović bemutatja az egy főre eső jövedelem *abszolút* emelkedését is ugyanerre az időszakra vonatkozóan. Ha a teljes globális jövedelem-növekedést vesszük 100%-nak, akkor az adatokból az rajzolódik ki, hogy ennek 60%-a a világ leggazdagabb 5%-ához vándorolt. A 2. ábrán az is jól látszik, hogy a legfejlettebb kapitalista országok munkásosztálybeli háztartásainak sora meglehetősen kedvezőtlenül alakult.

FIGURE 2: *Percentage of absolute gain in real per capita income received, by global income level, 1988–2008 (2005 international dollars)*

Source: Milanovic, *Global Inequality*, p. 25.

2. ábra: Az egy főre eső jövedelem abszolút emelkedésének aránya a globális jövedelem-eloszlás függvényében 1988 és 2008 között – 2005-ös nemzetközi dollár-árfolyamon számítva (Milanović 2016, 25)

Milanović ezután nekilát, hogy az egyenlőtlenség dinamikáját részleteiben is megmagyarázza. Először az „osztályalapú” jövedelem-eloszlás egyes országokon belüli trendjeit vizsgálja meg, majd az egyes „helyeket”, „térsegeket” veszi alapul, hogy azok változásait elemezze – az egyes országok gazdasági fejlődését vagy visszaesését a nemzetközi renden belül. Ezt követően e részleteket összekapcsolja,

hogyan felvázolhassa a gazdasági egyenlőtlenség elmúlt két évszázados globális történetét, a 2008-as pénzügyi válság hatásain át egészen máig. A tizenkilencedik század elejéig, érvel Milanović, az agrárgazdaságok népességének egyenlőtlensége túlnyomórészt osztályalapú volt: a gazdagok és szegények közötti *különbség* – a gazdálkodók és a földbirtokosok megélhetése, életszínvonala közötti *eltérés* – alig valamivel volt nagyobb 20%-nál, ha összehasonlítjuk az egyes országokat. A jövedelmi szintek gyakorlatilag változatlanok voltak, stagnáltak; ha pedig mégis változtak valamelyest, azt túlnyomórészt „veszedelmes” külső tényezők okozták: pestisjárványok, éhínségek, háborúk (Milanović 2016, 59–65). A tizenkilencedik században a tőkés iparosítás eljövetelel a felgyorsuló európai és észak-amerikai növekedés a nemzetközi egyenlőtlenséget is az égekbe emelte: az atlanti világ növekvő átlagjövedelme messze a világ többi része fölé emelkedett. Az ipari kapitalizmus első hullámának országaiban a belső egyenlőtlenség kezdetben szintén nőtt. Ennek fő oka az volt, hogy míg a tőke nagy jövedelmet (profitot) biztosított, a munkából származó jövedelmek (bérek) alacsonyak maradtak, szerkezetük pedig meglehetősen egyenlőtlen volt. A huszadik század közepén az országokon *belüli*, osztályalapú egyenlőtlenségek mégis történeti mélypontra süllyedtek.

Milanović szerint, ez csak részben köszönhető azoknak a „káros” tényezőknek, amelyeket Thomas Piketty (2014) – és *The Great Leveler* című könyvében, némiképp eltúlozva, Walter Scheidel (2017) is – hangsúlyoz: a két világháború pusztításának.³ Az osztályalapú egyenlőtlenség globális csökkenésében sokkal fontosabb szerepet játszott egy „jótékony” tényező: a politikailag megszervezett munka, amely komoly kihívás elé állította a tőkét.* „A jövedelmi egyenlőtlenség mértéke, a fogalom meghatározásából következőn, az olykor erőszakos formában megjelenő társadalmi és politikai küzdelmek eredménye” – írja Milanović.

E küzdelmek azonban „szélesebb gazdasági összefüggésben” zajlanak, amelynek feltételeit olyan tényezők határozzák meg, mint a globális kereskedelem, a munkaerő-kínálat, a tőkefelesleg és a kizsákmányolható erőforrások. A huszadik század közepén az erős

* Milanović, s az ő nyomában Therborn is megkülönböztet az egyenlőtlenségeket csökkentő „káros” (*malign*), valamint „jótékony tényezőket” (*benign factors*). (A ford.)

szakszervezetek, a munkáspártok, a Szovjetunió katonai ereje és az általa megjelenített rendszeralternatíva mindenütt segítette a tőke megrendszabályozásában. Az Egyesült Államok radikális földreformra ösztönözte a hidegháború olyan frontállamait, mint Japán, Dél-Korea és Tajvan (Milanović 2016, 86, 99). Ugyanekkor a gazdag és a szegény országok közötti gazdasági szakadék a világtörténelemben példa nélküli módon kiszélesedett. A fejlett kapitalista országok legtöbb munkásának jövedelme magasabb volt, mint Ázsia és Afrika közép- és felsőközép-osztályaié. Az országok közötti egyenlőtlenség 1970-ben érte el csúcspontját: az Egyesült Államok egy főre eső GDP-je ekkorra a kínai hússzorosára emelkedett (Milanović 2016, 130–133).

Az 1980-as és '90-es évek hatása szintén kétélű volt. Miközben az észak-atlanti térség gazdaságai lassultak, a kínai növekedés üteme olyan szintre gyorsult fel, amelyet a nyugat még sosem látott, és amelyet csak Japán, Dél-Korea és Tajvan tudott produkálni a korábbi évtizedekben – ez vezetett a nemzeti jövedelem-eloszlások közeledéséhez, Kelet-Ázsia felzárkózáshoz. Ma az Egyesült Államok egy főre eső GDP-je a kínaiénak már csak a négyszerese. Mindezzel párhuzamosan az országokon *belüli* egyenlőtlenségek újra nőni kezdtek, különösen nyugaton. Miközben a szolgáltatások kiszorították a feldolgozóipart és a mediánbérek stagnáltak, a jövedelem-egyenlőtlenség szélesedett (a szórás nőtt), és a spekulatív tőke is egyre nagyobb hozammal kecsegtetett. De nemcsak a nyugati országokon *belüli* jövedelem-egyenlőtlenségek nőttek meg: ugyanez mondható el Kínáról és az időközben felbomló államszocializmusról is. A legfrissebb hozzáférhető (2011-es) adatsorokat elemezve Milanović könyve bemutatja, hogy a trend tovább folytatódott, majd a pénzügyi válság idején és az észak-atlanti világban fel is gyorsult, megerősítve Délkelet-Ázsia gazdaságának léptékváltását (Milanović 2016, 30).

A jövő tendenciái

A jövedelemegyenlőtlenség jövőjét Milanović két fő tendenciában látja. Az egyik a „térségek” globális konvergenciája: még ha Kína növekedési üteme 5%-ra le is csökken, egy főre eső GDP-je a 2040-es évekre várhatóan el fogja érni az Európai Unió átlagát. Hozzáteszi azonban, hogy e konvergencia jórészt Ázsia megerősödésén alapul, más térségek növekedése sokkal egyenlőtlenebb. Afrika alacsony szintről indult: egy főre eső GDP-je 2013-ban csak 1,9-szerese

volt 1970-es értékének. Latin-Amerika, noha valamivel jobb helyzetből indult, nem növekedett olyan ütemben, hogy konvergálni kezdjen Európával és Észak-Amerikával, miközben Ázsia egy főre eső GDP-je ötszörösére emelkedett ugyanannyi idő alatt (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat: A világ régióinak növekedése 1970 és 2013 között – 2005-ös nemzetközi dollár árfolyamon számítva (Milanović 2016, 172)

TABLE I: *Growth record of various regions of the world between 1970 and 2013 (2005 international dollars)*

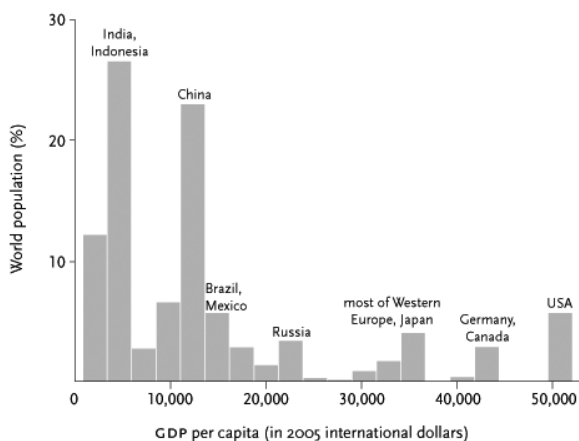
Region	Average 1970 GDP per capita (population weighted)	Ratio of 2013 to 1970 GDP per capita (across countries)
Africa	2,900	1.9
Asia	2,200	4.9
Latin America	7,000	2.0
Postcommunist transition countries	8,300	2.4
Western Europe, North America, Oceania	19,700	2.3
World	6,400	2.6

Source: Milanovic, *Global Inequality*, p. 172.

Az országos átlagjövedelmek közti különbségek még akkor is hatalmasak, ha az országokat népességük nagysága szerint súlyozzuk (3. ábra). Azon országok, amelyekben a népesség gyorsan növekedett, e mutató szerint még hátrébb sorolódnak. E tendenciák szerint, a globális egyenlőség látótávolságban sincs. Az egyének származási országa erősebben befolyásolja életesélyeiket, mint származási osztályuk. Milanović ezt „állampolgársági jutaléknak” nevezi: ha valaki az Egyesült Államokban születik meg, olyan gazdaságban nőhet fel, amely nemzeti jövedelmének átlaga a Kongói Demokratikus Köztársaságénak 93-szorosa (Milanović 2016, 133). Mint Milanović mondja, ilyen helyzetben a nemzetközi vándorlás racionális stratégia a munkavállalók részéről: a munkások pusztán az által meg tudják duplázni vagy triplázni bérüket, hogy átköltöznek egy gazdagabb országba.

A jövő másik fő tendenciája, Milanović szerint, az országokon belüli „osztályalapú” egyenlőtlenségek ciklikussága: a huszadik század második felének gazdasági fejlődése lejtmenetbe állította a Kuznets-görbét. De vizsgáljuk meg ezt valamivel részletesebben. A „feltevés” szerint, ahogyan elméletét Simon Kuznets (1955) illetudóan nevezte, a kapitalista fejlődés első időszakában a gazdasági egyenlőtlenség növekszik, majd csökkenni kezd.⁴ Kuznets feltevése a Nyugat tapasztalatát általánosította globális elméletté: a tizenkilencedik század közepétől a huszadik század közepéig tartó időszak nyugati tapasztalatait alapul véve. Amint arra Piketty, Saez és számos más kutató is felhívta azonban a figyelmet, az egyenlőtlenség az 1970-es évektől kezdődően Nyugaton is folyamatosan nőtt, visszaemelkedve a tizenkilencedik század végének, huszadik század elejének szintjére. Milanović becslületére legyen mondván, ő is jelzi, hogy e folyamatokat látva akkor fogalmazunk helyesen, ha az egyenlőtlenség növekedésének és csökkenésének *ciklikus mintázatáról* beszélünk – azaz Milanović kiegészíti Kuznets feltevését,

FIGURE 3: *Distribution of world population by real GDP per capita of the country in which they live, 2013*

Source: Milanovic, *Global Inequality*, p. 34.

3. ábra: Népeségeloszlás azon országok egy főre eső GDP-je szerint, amelyben a megfigyelték élnék (2013) – 2005-ös nemzetközi dollár-árfolyamon számítva (Milanović 2016, 34)

amit az még gazdasági és politikai tényezőkre alapozott. Milanović szerint, a nyugati jövedelemegyenlőtlenség jelenlegi növekedése egy második Kuznets-görbe felívelő fázisának felel meg, amelyet már jórészt a technológia és a munkakínálat sokkja hajt. E kettős tényező hatása együtt érezteti hatását Kína nyitásával, az államszocializmus bukásával és azzal, hogy véget ért a tőke szervezett munka általi megzabolázásának egykor oly sikeres korszaka. Ami Kínát illeti: az egyenlőtlenség Kínán belül még mindig növekszik: ez az első Kuznets-görbe első fázisa, amelyben az iparosodás együtt járt a szocializmus kapitalizmussá alakulásával. Milanović Kínára vonatkozó reményei szerint, a munkaerő-piaci feszültségek növekedésével együtt járó béremelési követelések „jótékony” hatásai ellensúlyozni fogják a tőkekoncentráció és a merev politikai rendszer „veszedelmes” hatásait, és a végeredmény „jótékony” lesz, azaz Kína a Kuznets-görbe második fázisába lép és az egyenlőtlenség csökkenni kezd. Az Egyesült Államokban, ezzel ellentétben, nincs kilátásban hasonló egyenlősödési tendencia (Milanović 2016, 113). Milanović szerint, összességében „Nem számíthatunk a globalizációból származó előnyök egyenlő eloszlására.”

A kizsigerelés határai

Milanović következetesen empirikus gazdaságkutató – inkább társadalomtörténész és szociológus, mint gazdaságteoretikus –, akinek háztartásfelvétel-elemzéseken alapuló munkásságából rengeteget tanulhatunk a globális életkörülmények változásairól. Könyve rendkívül fontos és érdekes olvasmány: kutatásait elsősorban az ösztönzi, hogy „megmutassa, hogyan változott meg a világ”, különösen a közelmúltban (1988 és 2011 között). Milanović azonban nemcsak a komplex tényezők és kesze-kusza hatásaik éles szemű kutatója, de korunk kritikusa is, aki a maga megalapozottságra törekvő, józan és szakszerű módján mindannyiunkat figyelmeztető előrejelzéseket is megfogalmaz. Szemben 1917 történelmi szituációjával, Milanović úgy gondolja, az egyenlőtlenségek mai szintjei középtávon nem fenyegetik a kapitalizmust. Két veszélyt mindazonáltal megnevez, bár ezek nem annyira a kapitalizmust, mint inkább a *demokráciát* veszélyeztetik. Az egyik a plutokrácia, a pénzuralom fenyegetése – itt az amerikai politikatudós, Larry Bartels (2008) *Unequal Democracy* című munkájára támaszkodik, amely az amerikai politikai rendszer foglyul ejtéséről szól a nagytőke, a legvagyonosabbak osztálya által.

A másik fő veszély, Milanović szerint, a nativizmus, a helyben születettek sovinizmusa. Trump győzelme előtt írva könyvét, Milanović ez utóbbit még Európához kötötte. Az Egyesült Államok legújabb kormánya szembeötlő példája e kettő (plutokrácia és nativizmus) együttállásának.

Milanović könyve egy sor fogalmi, elemzési, módszertani, politikai és társadalmi problémát felvet; számosat ezek közül már érintettünk is. Fogalmilag az egyik legtermékenyebb kérdés, amit Milanović munkája feltesz, a következő: vajon hol van az egyenlőtlenség (vagy a kizsákmányolás) legmagasabb, még fenntartható szintje? Ezt elméleti kérdésként megfogalmazva, azt válaszolhatjuk: talán nincs is ilyen határ. A kellő mértékben rendelkezésre álló szabad munka *nélkül* is fel lehetett építeni a Nagy Falat Kínában és piramisokat is tudtak építeni Gizában – mit sem aggodva azon, hogy a dolgozók túlélik-e a megfeszített munkát, egészen addig, amíg adott volt a lehetőség, hogy a kihullókat más rabszolgákkal pótolják. Milanović kérdése mindazonáltal mindenfajta egyenlőtlenség történetének legérzékenyebb pontjára tapint. Még akkor is, ha rövid történelmi folyamatok esetében ezt sokkal nehezebb megválaszolni, mint sugallja. Általánosságban azt mondanánk: minél gazdagabb egy társadalom, annál nagyobb egyenlőtlenséget bír el. Ahol a legnagyobb a gazdagság, ott annak morzsáiból még a legszegényebbek is túl tudnak élni. A modern világ leggazdagabb országai talán még a legnagyobb Gini-mutató mellett is működni tudnak – talán még egy 0,99-es Gini mutató mellett is. Egy korábbi munkájában Milanović és szerzőtársai a szakképzetlen munkások bérét vették alapul, hogy az élethez szükséges legalacsonyabb jövedelem becslése segítségével „kizsigerelési arányt” számolhassanak (ezt a marxisták kizsákmányolási aránynak neveznék). Ez nem más, mint az uralkodó osztály által elsajátított többlet aránya az adott ország teljes kibocsátásához viszonyítva, amiből a népesség megélhetéséhez szükséges érték ki van vonva. Néhány történelmi esetben – például a Mogul Birodalomban, Indiában 1750-ben, Mexikó elődjében, Új Spanyolországban 1790-ben, a francia Meghrebban 1870-ben, a brit Kenyában 1927-ben – az uralkodó elit kizsákmányolási aránya 100% körül, azaz a legfelső, még fenntartható szinten volt (Milanović 2011, 199). Ezek azok a történelmi pillanatok, amikor a gyarmati rendszerek szélsőségesen kizsigerelők és maximálisan nyereségesek voltak, amikor tehát a gyarmattartó anyaországok a legkövetkezetesebben megtiltották, hogy akár a legcsekélyebb hasznot is meghagyjanak vagy átadjanak a gyarmatosítottaknak.⁵ E számítások tétje nem elsősorban az, hogy

a kizsigerelést vajon minden egyes esetben egzakt módon tudták-e mérni és jól tudták-e becsülni. A munka igazi jelentősége abban van, hogy az effajta számítások a kortárs kapitalizmus egyenlőtlenségeinek természetét segítenek jobban megismerni. A hasznuk tehát elsősorban az, hogy segítségükkel kimutatható, hogy például az Egyesült Államok jövedelmi egyenlőtlenségének mai szintje nagyjából az 1688-ban Angliában tapasztaltakkal mutat azonos értéket. Míg azonban a mai USA-ban a kizsákmányolási arány egy kicsivel a lehetséges maximum 40%-a fölött van, addig a korabeli Angliában ez az akkor lehetséges maximum 60%-ánál is magasabb volt. E mérések és számítások tehát napjaink életkörülményeiről fogalmaznak meg fontos állításokat – egy olyan történeti pillanatban, amikor az amerikai népesség közel 15%-a kap élelmiszerjegyeket.

Felzárkózás

Mint láttuk, Milanović a jövedelmi egyenlőtlenség két mintázata között tett különbséget: elhatárolta az egyes országokon *belül* ható Kuznets-ciklusokat az országok *közötti* egyenlőtlen fejlődésből következő „felzárkózástól”. Lássuk, mennyiben hasznos ez a megkülönböztetés és mi a kettő viszonya egymáshoz? Nos, ami a Kuznets-feltevessel értelmezett folyamatokat illeti, a történeti tapasztalatok szerint, arra „fogadni”, hogy az egyenlőtlenség előbb növekszik, majd csökken, sokkal óvatosabb és biztonságosabb előrejelzésnek tűnik, mint azt jósolni, hogy az egyenlőtlenség csak meghatározatlanul növekedni vagy csak meghatározatlanul csökkenni fog. A Kuznets-feltevést elfogadva sem tudjuk azonban elméletileg megfelelően megmagyarázni, hogy mindez miért történik így. Van esetleg ennek valamilyen felismerhető logikája, túl azon, hogy tőke és munka küzdelmének eredménye, vagyis az osztályharc kimenetele esetleges? A Kuznets-ciklusra alapozó magyarázatnak ugyanakkor mégiscsak megvan a maga haszna: az egyenlősítő tényezőkre tereli figyelmünket és keresésükre sarkall bennünket. Mint láttuk, Milanović ebből is két fajtát különböztet meg: egyfelől a „veszedelmes” tényezőket (a két világháború pusztítása gazdaságilag vitathatatlanul egyenlősítő hatással volt a résztvevő hatalmakra), másfelől pedig a „jótékony” tényezőket (a tőkét korlátozó egyenlősítő politikát, az oktatás terjesztését, a népesség várható életkorának meghosszabbodását, az alacsonyabban képzeteknek kedvező technológiai változásokat).

Milanović könyve nem kínál magyarázatot a nemzetek közötti konvergencia változó mintázataira – arra, hogy mitől emelkedik Kelet-Ázsia, miért stagnál régóta Latin Amerika, miért botladozik Afrika növekedése. Kína felemelkedésén kívül Milanović azt hangsúlyozza, hogy a mai helyzet még mindig inkább Franz Fanon világa (a hatalmas országok közötti egyenlőtlenséggel), mint Marxé (a gazdagok és szegények közötti hatalmas szakadékkal). Való igaz, a tőkés rendszer Marx által kínált empirikus elemzése a tizenkilencedik század eseménysorai és tapasztalatai által formált, következésképpen mai szemmel nézve számos tekintetben eltúlzott volt: tőke és munka gazdasági polarizációja a tőke uralma mellett, ami kétségtelenül Angliában és Franciaországban érte el csúcsát az 1860-as években, *A tőke* első kötetének megjelenése idején (Piketty 2014). 1894-re, amikor *A tőke* harmadik kötete is megjelent, az országok közötti egyenlőtlenség elérte és meghaladta az országokon *belüli*, osztályalapú egyenlőtlenséget (van Zanden és mtsi. 2014). A társadalomtörténet azonban nem redukálható a gazdaságstatisztikára. Marx elmélete a munkásosztály önfelszabadításáról egyszerre jelezte előre és járult hozzá a folyamat-hoz: a munkásmozgalmak felemelkedéséhez, amelyet a kapitalista rendszer kizsákmányolása ösztönözött, és amely a nyugat-európai jóléti államokban öltött testet. A marxizmus forradalmi szárnyának tevékenysége nem merült ki az 1917-es októberi forradalomban; radikális reményt ébresztett szerte a világban, imperializmusellenes népi felkelések sorát ösztönözte, amelyekben gyakran a mozgósított osztályok szava döntött. E forradalmi szárny sokat tett azért – inkább társadalmi-politikai szervezéssel, mintsem pusztá gazdasági természetű harccal –, hogy csökkenhessenek a Milanović által „társégeknek” nevezett egyenlőtlenségek.

Módszertanilag, mint azt már fentebb is jeleztem, a globális egyenlőtlenségek bármilyen fajta vizsgálata hatalmas problémákat hordoz. Jó okunk van kételkedni azon adatok megbízhatóságában és összehasonlíthatóságában, amelyekre Milanović munkáját alapozza, ti. a háztartásokat alapul vevő adatfelvételekre, hiszen a különböző országok adatai némiképp mást és máshogyan mérnek. Sőt, 2010-ig még Kínán belül is eltérő módszertani megfontolások alapján vettek fel adatokat a városi és vidéki környezetben, mióta e kettőt 2013-ben összehangolták, még nem adtak közre új adatokat (Milanović 2016, 176). Noha Milanović és munkatársai tettek erőfeszítéseket arra, hogy a nagyon gazdagok mintán belüli fájó alulreprezentáltságát ellensúlyozzák, és arra is, hogy a vásárlóerő-

paritásban kiütköző különbségeket valahogyan kezeljék, nem tudták megnyugtatóan megoldani az abból a tényből fakadó problémát, hogy néhány háztartásfelvétel – különösen Európában és az amerikai kontinensen – *jövedelmet* mér, míg másutt – különösen Afrikában és Ázsiában – ugyane felvételek *fogyasztást* rögzítenek. A problémát általánosságban az okozza, hogy a fogyasztás a jövedelemnél sokkal egyenlőbben oszlik el a társadalomban: a társadalomszerkezet felső régióiban ugyanis több a megtakarítás, az alsókban viszont több a hitel.⁶ A jövedelmet és a fogyasztást mérő felvételek e vegyítése így aztán kétségeket ébreszt a globális egyenlőtlenség Milanović által bemutatott mértéke iránt. A 2011-es helyzetet mutató 0,67-es Ginit 0,73–0,76-ra emelték, így számítva be az adatbázisban kellő arányban nem szereplő leggazdagabbak jövedelmeit (Milanović 2016, 119; Lakner–Milanović 2016, 217). Nem vitás tehát: Milanović és munkatársai hatalmas erőfeszítéseket tettek a világszintű egyenlőtlenségek mérésére és a módszertani problémák kezelésére. Noha a legtöbb esetben a lehető legjobb megoldást választották, összességében mégis maradtak kétségeim. Egyetlen példát említve: csak Dél-Afrikában találunk hat olyan várost, amiben a Gini-mutató értéke 0,70 és 0,75 között van. Nehéz elhinni, hogy a bolygó egészében nincs nagyobb egyenlőtlenség, mint egyetlen városban (vö. Anand–Segal 2008, 62, és UN Habitat 2017, 4. 2. keretes szöveg).

Milanović könyve azonban mégsem a globális egyenlőtlenség pontos mérése miatt fontos munka, hanem mintázatainak, jövőbeli trendjeinek és politikai következményeinek vizsgálata miatt. Milanović számos más gazdaságkutatótól eltérően nem ijed meg politikai pozíciók tiszta körvonalazásától sem. Az országokon belüli jövedelmi egyenlőtlenség csökkentését célzó lehetséges politikai intézkedések számbavételekor nem annyira a huszadik századi európai jóléti államokra, hanem inkább a kelet-ázsiai kapitalista modellre figyel. Amint a második Kuznets-ciklus is átfordul és az egyenlőtlenség újra csökkenni kezd – érvel Milanović –, azt valószínűleg az első ciklus átfordulását követő egyenlőtlenség-csökkenéstől *eltérő* tényezők fogják kiváltani. Valószínűleg nem a huszadik századi első ciklus „jótékony” hatásai – az oktatás, a szociális transzfereket rögzítő jóléti állam, az államosítás – hatnak majd, de vélhetően nem is a „káros” tényezők okozzák: a hiperinfláció és a háborúk okozta vagyontpusztulás. E helyett a vagyon és a termelőeszközök tulajdonlásának kiegyenlítettebb modellje csökkentheti majd az egyenlőtlenséget, vagyis egy olyan modell, ami inkább Dél-Koreát, Japánt, Tajvant

jellemzi. E változáshoz Milanović olyan politikai beavatkozásokat javasol, amely magában foglalja a magas örökösödési adót (Piketty javaslatának megfelelően), a nagyvállalatok megadóztatását, ami a dolgozók és munkások részesedését kívánja növelni, és ami – Hernando de Sotohoz hasonlóan – a szegények termelőeszköz-tulajdonának növelését célozza (Milanović 2016, 217–271).

Másodszor, Milanović határozottan a munkaerő-piaci vándorlás fokozása mellett érvel, ez is egyenlősíti ugyanis a jövedelem globális eloszlását. Jelenleg körülbelül 230 millió elvándorolt van a világban, s ez a világ népességének hozzávetőlegesen 3%-a. Milanović e mellett a Gallup felmérését idézi, ami szerint 700 millió ember – a világ népességének körülbelül 10%-a – hagyná el országát, ha tehetné. A globális egyenlősítés szószólójaként, Milanović élesen bírálja John Rawls „egyenlőség egy országban”- koncepcióját, de ugyanígy bírálja Kanada, Ausztrália és az Egyesült Királyság „diszkriminatív” bevándorlás-politikáját is, amely a szakképzett dolgozókat és munkásokat részesíti egyoldalú előnyben. Mint Milanović írja, e politikák a szegények világának további elszegényedését eredményezik, hiszen a szegényebb régiók legképzettebbjeit bátorítják hazájuk elhagyására. Milanović egyformán élesen bírálja a kettős mérce minden megnyilvánulását. Azon országok politikáit is, amelyekben bár a saját országukban jogegyenlőséget kínálnak minden bevándorlónak, a határaikon kívül élő dolgozók és munkások szorult helyzetével szemben már közönyösek. De Milanović bírálja azokat is, akik, mondjuk, tiltakoznak az Öböl-államokba érkező vendégmunkásokkal szembeni embertelen bánásmóddal szemben, ugyanakkor némán tűrik, ahogy saját országuk ugyanolyan embertelenül bánjon másokkal. Milanović elítélően nyilatkozik az Öböl-országokban feltárt brutális munkakörülményekről, ugyanakkor megjegyzi: az ott szerezhető bérek magasabbak, mint amit a vendégmunkások másutt szerezhetnének – azaz, összességében csökkentik a globális egyenlőtlenséget. Az első lépés, amit a gazdag világ bevándorlás-korlátozásának eltörlése és a fogadó társadalmak neheztelésének csökkentése felé megtenni javasol, éppen az Öböl-államok vendégmunkások befogadására kidolgozott politikájának bevezetése lenne – természetesen jóval befogadóbb és barátságosabb formában, mint ahogyan az az Öböl-államokban működik. Ennek központi eleme, hogy az érkezők nem kapnának meg a befogadó társadalmak állampolgáraival minden tekintetben egyenlő jogokat és előnyöket. A kompromisszum ára tehát a teljes jogegyenlőség feladása lenne, amiért cserébe a fogadó társadalmak

is engedményt tennének: több bevándorlót és vendégmunkást engednének be (Milanović 2016, 147–174).

Az egyenlőtlenség többdimenziós voltának elhanyagolása

Milanović gazdag munkájának egyik fő korlátja, hogy – engedve a megszokásnak – kizárólag a gazdasági egyenlőtlenségre összpontosít. Márpedig a társadalmi egyenlőtlenségeket egyedül a jövedelmi egyenlőtlenségre – az emberek pénztárcájának vastagságára – korlátozni meglehetősen rövidlátó szemléletmód. Annak egyik oka, hogy a 2008-as pénzügyi válság után a közfelháborodás viszonylag korlátozott volt, és nem maradtak kellően kitartók a politikai erőfeszítések sem a pénzügyi rendszer megtámadására, gyanúm szerint, az volt, hogy – a pénzügyi válság nyomán az egyenlőtlenségről felélénkülő szakmai és közbeszéd kiterjedtsége ellenére – a vita főárama *kizárólag* a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségekre összpontosított. Pedig a gazdagság egy sor érzelmi reakciót előhív: nem pusztán igazságtalanság-érzetet, de sértettséget, elragadtatottságot, irigységet, csodálatot – és egyúttal a luxus, a csillogás, a siker bálványai is megjelennek a szemünk előtt. Az egyenlőtlenséget sem csak absztrakt számokként kellene megragadnunk, hanem tapasztalatként, érzelmekkel telített élményként; ennek jelentése sokrétűbb, gazdagabb, hiszen ez testi jóllétet (az életesélyek egyenlőségét), személyes autonómiát (egzisztenciális egyenlőséget) is jelent (különös tekintettel a rasszalapú, a nemzeti-etnikai és a családi-nemi struktúrákra), és persze gazdasági erőforrásokat is. A közbeszéd mindeddig nem volt képes arra, hogy az egyenlőtlenséget ilyen többdimenziós jelenségként fogja fel – még a baloldali közbeszéd sem. Lássunk egy példát: néhány tudóson és kutatón kívül, akik sokszor túlságosan is speciális tudományos területeken dolgoznak ahhoz, hogy végiggondolják eredményeik tágabb következményeit, alig bárki vette észre, hogy a kapitalizmus visszaállítása az egykori Szovjetunió területén több halálos áldozatot követelt, mint az iraki és a szíriai háború együttvéve. 1990 és 1995 között az addigi halálozási trendnél csak Oroszországban 1,9 millióval többen haltak meg; a kilencvenes években az egykori Szovjetunió területén ugyanez a szám 4 millió volt.⁷ Miközben a szegény, volt-szovjet állampolgárok *tömegesen* haltak meg, az egyetemet végzett oroszok várható élettartama nőni kezdett (Murphy és munkatársai 2006).

A várható élettartam egyenlőtlensége a legtöbb gazdag országban növekszik. E trend legnagyobbbrészt a jómódúak hosszabb életének köszönhető, miközben a hátrányos helyzetűek mutatói stagnálnak. Az Egyesült Államokban a legfeljebb középiskolai végzettséggel rendelkező fehér férfiak és nők várható élettartama már kevesebbel növekszik, sőt, a fehér nők mutatói 1990 után öt évig még romlottak is. 2015-ben aztán az Egyesült Államokban várható átlagos élettartam növekedése megállt.⁸ Mindeközben az epigenetika és a gyermekfejlődés terén jelenleg is folyó kutatások meggyőzően állítják, hogy a magzati és a születés utáni társadalmi környezet jelentősen meghatározza a gyermek iskolába lépéséig tartó, majd – immár közvetetten – az azt követő életútját. Mindez teljesen nyilvánvaló veszi, hogy az emberek egyenlőtlen feltételek közé születnek, és hogy az egyenlőtlenségek különböző oldalai felerősítik egymás hatásait az életút során (lásd Therborn 2015). Érdekes módon a genetika, a fejlődéslelektan és a szociológia élenjáró kutatásainak e belátásai mára a gazdaságtudomány büszke és önhitt mezőjének egyik sarkába is bejutottak. Ennek egyik kulcsfigurája a chicagói gazdaságtudós, James Heckman volt, akit a sokféleség és a heterogenitás mikro-ökonometriája terén végzett munkájáért Nobel-díjjal is kitüntettek (lásd Cunha–Heckman 2019; Heckman–Mosso 2014).

Az egzisztenciális egyenlőtlenség a hetvenes évek óta jelentős sérüléseket szenvedett, a faji és nemi elnyomás struktúrái gyengültek: a *jogilag intézményesített* rasszizmus elbukott az Egyesült Államok déli részétől kezdve Dél-Afrika apartheid rendszerén át Ausztrália fehérek lakta részeiig; a *jogilag intézményesített* patriarchátusnak számos országban ugyanígy befellegzett. Ennek ellenére az is nyilvánvalóvá vált, hogy az egzisztenciális egyenlőtlenség sikeresen privatizálható és deregulálható, azaz egyenlőség-ellenes egyének és csoportok kezdeményezésére átmenthető és a gyakorlatban tartható. Drámai módon megvilágította ezt, ahogyan amerikai rendőrök sorra lőttek le fekete amerikaiakat. Ta-Nehisi Coates szavaival: „A rasszizmus zsigeri tapasztalat. Átló agyakat, leblokkol légijáratokat, szétszakít izmokat, kitép a helyükről emberi szerveket, összetör csontokat, kiver fogakat.” (Coates 2015, 10) Milanović a gazdaságtudósok azon széles társaságába tartozik, akik egyként elhanyagolják az életút jelentőségét és az egzisztenciális problémákat. Bizonyos értelemben azon marxisták örököse, akik – mint azt Sartre írta 1960-ban – „csak felnőttekben gondolkodnak: olvasva őket, azt gondolhatnánk, mindannyian annyi évesen születünk, ahány évesen első bérünket megkapjuk.” (Sartre

1960, 47) Minden egyes, Fanont nagyrabecsüléséről biztosító szava ellenére, Milanović teljesen botfűlűnek tűnik olyan egzisztenciális problémák iránt, mint amilyen a rasszizmus. Fanon *Peau Noire, Masques Blancs* (Fekete bőr, fehér maszkok) című könyve egy Aimé Césaire írásából, a „Discours sur le colonialisme”-ből vett idézettel kezdődik a rasszalapú egyenlőtlenség erőteljes képével: „Emberek millióiról beszélek, akiket szakszerű ügyességgel oltottak be félelemmel, kisebbségi komplexusokkal, rettegéssel, szolgálatteljesítéssel, kétségbeeséssel és megalázással.” (Césaire 1950, idézi Fanon 1952)

Könyve zárófejezetében Milanović felteszi a kérdést: vajon az atlanti világ miért volt sikeresebb a nők és férfiak, feketék és fehérek, homo- és heteroszexuálisok közötti jogilag is intézményesített egyenlőtlenségek leépítésében, mint amilyen a jövedelmi egyenlőtlenségek leküzdésében volt? A helyett azonban, hogy e kérdést megválaszolni, továbblép egy másik kérdéshez: miért járunk rossz úton, ha „kizárólag” a „horizontális egyenlőtlenségre” összpontosítunk? (Jegyezzük itt meg: a „horizontális egyenlőtlenség”, ha ezen a rasszizmust és a patriarchátust is értjük, meglehetősen különös fogalom, hiszen a rasszizmus és a patriarchátus lényege éppen a *felsőbb- és alsóbbrendűség vertikálisan felfogott viszonylatában* van.) Az érvek, amikkel Milanović az egzisztenciális egyenlőtlenséget félretolja, feministák és megkülönböztetéssel küzdő kisebbségi csoportok számára kellően ismerősek már. Mindig valahogy így hangzanak: a „csoportokon” alapuló politika hangsúlyozása megosztó; e megközelítésmód nem nevezi meg a szexista és rasszista kizsákmányolás gazdasági alapját; e felfogás ráadásul ahelyett, hogy az „értelmes változásra” összpontosítana, érintetlenül hagyja a tőkés osztály privilegiumainak rendszerét. A „horizontálisnak” nevezett egyenlőtlenségek kérdésének félretolása miatt a fontosabb és bonyolultabb kérdések így fel sem merülhetnek: az egyenlőtlenség különböző formái hogyan hatnak egymásra? Erősítik vagy gyengítik egymás hatásait?

Egy másik írásomban (Therborn 2013) azzal érveltem, hogy miközben az egyenlőtlenség e három oldala kombinálódik és kölcsönösen formálja egymást, nem vezethetők vissza egymásra. Mindnek megvan a maga dinamikája, és nem mindig azonos irányba változnak. A modern korban az egyenlőtlenség e három oldalának (az életésélyek terén megjelenő, az egzisztenciális, valamint a gazdasági erőforrások egyenlőtlenségének) formálódása egyenetlen, viszonyuk nem-lineáris. Ami az elsőt (az életésélyek egyenlőtlenségét) illeti: a várható élettartam és a gyermekhalandóság globális egyenlőtlen-

ségei 1800-tól 1950-ig nőttek, ahogyan a nyugat életkörülményei elrugaszkodtak a világ többi részétől. Az 1950 és 1990 közötti négy évtizedben az egyenlőtlenség csökkent – ennek fő okai a dekolonizáció, a védőoltások elterjedése és a malária visszaszorulása volt. Az AIDS-járvány Afrikában és a halálozások gyorsan felfutó száma a korábbi Szovjetunió területén növelte a szakadékot, ami jelenleg újra szűkül. Az életesélyek egyenlőtlenségének mérései szerint, ma a fejlett kapitalista társadalmakban is romlik a helyzet: miközben a gazdagok várható élettartalma hihetetlenül hosszúvá nyúlt, a munkásosztályé már csak lassan javul, a legszegényebbeké pedig rohamosan romlik. Lássuk a másodikat (az egzisztenciális egyenlőtlenségeket)! A globális rasszalapú, etnikai-nemzeti egyenlőtlenség 1900 körül, Jim Crow és a gyarmati rendszerek legélesebb időszakában érte el a csúcst, a legrettenetesebb népirtásokra azonban 1942 és 1945, valamint 1994 és 1995 között került sor. Az egzisztenciális egyenlőségért maguk a negatívan érintettek tettek a legtöbbet, az ügy elsősorban az ő erejüktől és küzdelmeiktől függ. A mérleg pozitív serpenyőjébe a dekolonizációval szembeni küzdelem, a polgárjogi mozgalom és az kerül, hogy véget vetettek az apartheidnek. A másikon a bevándorlás-ellenesség és az iszlamofóbia van. A nők autonómiája a legtöbb OECD-országban jelentősen nőtt, és bizonyos mértékben ugyanez a helyzet Latin-Amerikában is. A patriarchális tekintély azonban erős maradt Afrika nagy részében, Dél-Ázsiában, Kína hátsó részében és a Közép-Keleten is (Therborn 2013). Az egyenlőtlenségek ezen oldalai összefonódnak a jövedelemegyenlőtlenség Milanović által feltárt mintázataival, hol erősítve egymás hatását, hol szétágazva egymástól.

Négy olyan mechanizmust tudunk megkülönböztetni, amelyek az egyenlőtlenségek társadalmi újratermelését okozzák: az *elhatárolódást* (azaz a kedvezmények tőkésítését), a *közvetlen kizsákmányolást*, az *intézményes hierarchizálást* és a *kizárást*. Ezek az egyenlőségért folytatott küzdelem ellenállási stratégiáinak szélesebb palettáját nyújtják, mint amiket Milanović forgat a fejében. Az elhatárolódás elleni stratégia a megerősítő cselekvés, a pozitív diszkrimináció és a kompenzáció. A kizsákmányolás ellen az újraelosztás, az államosítás, a kisajátítás segíthet. A hierarchizálás elleni megfelelő stratégia a demokratizálás és a bomlasztás az alávetettek ellenálló erejével. A kizárás ellenszere a bevonás, a diszkrimináció-ellenes törvények és a vándorlás (Therborn 2013, 54–67).

Branko Milanović mára a globális gazdasági egyenlőtlenség töredezett tájképének legjobb ismerőjévé vált: e téren ő ma a legfőbb

támaszunk. Sartre-nak mégis igaza volt: a világ helyzete és benne az emberi élet ugyanúgy nem egyszerűsíthető felnőtt emberek fizetési bevételeinek és kiadásainak könyvelésére, ahogyan a világ és az emberiség ellen elkövetett bűnök sem csak pénzben mérhetők.

Jegyzetek

- ¹ Az egyenlőtlenség talán legbefolyásosabb kritikusrává az amerikai Joseph Stiglitz vált 2011-es *Vanity Fair* című cikkével: „Egy százalék az egy százalék által, az egy százalékért” (‘Of the 1%, by the 1%, for the 1%). Fő munkáira e tanulmányban nem térünk ki. A legfontosabb egyenlőtlenségkutatást, amit kortárs amerikai gazdaságkutatóknak köszönhetünk, James Heckman végezte Chicagóban – erre később még visszatérünk.
- ² Mondanunk sem kell, hogy az itt felmerülő módszertani problémák hatalmasak. A háztartásokra vonatkozó vizsgálatok országonként és régióinként mind megközelítésmódjukban, mind megbízhatóságukban rendkívül különbözők lehetnek. Európában és az amerikai kontinensen jellemzően a jövedelmet méri, Afrikában és Ázsiában többnyire a fogyasztást. Rendkívül vitatható a különféle pénznemek átváltási arányainak megállapítása és a vásárlóerő-paritás alapú számítás is (azaz hogy adott pénzből ténylegesen mi és mennyi vásárolható). A nagyon gazdagok alighanem alulreprezentáltak az adatbázisban, hiszen mind a jövedelmek, illetve a fogyasztás letagadása, mind a válaszmegtagadás valószínűbb a köreikben. Az egyenlőtlenség mérésére szolgáló Gini-együtthatók nagymértékben attól függenek, hogy az egyenlőtlenség mérésének milyen szemléletét alkalmazzák a kutatók. Lássuk ezt India példáján! Egy *fogyasztási adatokon* alapuló 2008-as vizsgálat 0,33-as Ginit mutatott ki, miközben egy jövedelmi adatokon alapuló 2005-ös emberi fejlettséget vizsgáló kutatás (*Human Development Survey*) ugyancsak India egyenlőtlenségét 0,52-es Ginivel írta le.
- ³ Pikettyvel szemben, Milanović Hobsonra, Leninre, Luxemburgra és – közvetett módon – Niall Fergusonra hivatkozva, amellet érvel, hogy 1914 pusztítását nem „külsődleges” tényező, hanem a versengő birodalmi terjeszkedés nyomása okozta, amit viszont az elégtelen otthoni kereslet ösztönzött. Azok az erők, amelyek „a világ gazdag részének egyenlőtlenségét lejtmenetre állították az 1914-et követő hetven évben”, kiegészültek egy további tényezővel is: „a korábban fenntarthatatlanul magas egyenlőtlenség”-gel (Milanović 2016, 94–96).
- ⁴ Simon Kuznets (1901–1985): jómódú zsidó családba született (a ma Fehéroroszország területén lévő) Pinszkben. A Harkovi Közgazdaságtudományi Egyetemen és Kereskedelmi Intézetben tanult a Schumpeter és Kondratyev munkáit tanulmányozva, majd 1922-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahol a neves amerikai közgazdásznl, Wesley Clair Mitchell-nél tanult. A 30-as években Mitchell-lel az NBER-ben dolgozott (*The National Bureau of Economic Research*, az Egyesült Államok Nemzeti Gazdaságkutató Intézete). Az Egyesült Államok GNP-számításán dolgozott vezető kutatóként, majd egy sor, a hidegháborúban szövetséges állam nemzetijövedelem-számításának kialakításában segédkezett, Dél-Koreától Tajvanon át Izraelig. A gazdasági növekedés és a jövedelmi egyenlőtlenség viszonyának alakulására vonatkozó „feltevését” először 1955-ben terjesztette elő az Amerikai

Közgazdaságtudományi Társaság (*American Economic Association*) elnökeként (Kuznets 1955). Felhívta ugyanakkor a figyelmet, hogy a fejletlen és alulfejlett országok iparosítása – a láthatóan sokkal egyenlőtlenebb kezdőpontok miatt – sokkal traumatikusabb és egyenlőtlenebb lehet, mint arra a Nyugat tapasztalatai alapján következtethetnénk.

- ⁵ Az e számítások mögötti képletek ennél összetettebbek, a kiszigerelési arány két Gini-mutató viszonyából képződik: az egyik a Gini kiszámított, a másik pedig a maximálisan lehetséges szintje, amit a megélhetéshez minimálisan szükséges érték, a gazdaság mérete és a teljes népességszám alapján határoztak meg. A szerzőknek az elemzés minden lépése során előfeltevések egész sorára kellett építeniük számításait, amelyeket bár a legjobb tudásuk szerint határoztak meg, azok nem feltétlenül pontosak, helytállóak. A számítások eredménye olykor a kiszigerelési arány maximálisan lehetséges 200%-a (Mogul Birodalom, India) vagy 360%-a (Kongó) lett. Milanović és szerzőtársai a számítások részleteit külön anyagban tették közzé (Milanović–Lindert–Williamson 2007).
- ⁶ A Milanović által használt 2009-es *fogyasztásalapú* indiai felvétel Ginivel mérve 0,33-as egyenlőtlenséget mutatott, miközben a szintén Indiára vonatkozó 2005-ös Emberi Fejlettségi Felvétel (*Human Development Survey*) *jövedelemalapú* Ginije 0,52 volt. (Vesd össze: Lakner–Milanović 2016, 212, és Vanneman–Dubey 2013, 439–458.)
- ⁷ Shkolnikov–Cornia 2000, 256; Marmot 2004, 196. Az ábrák a halálozás korábbi évekhez képest megállapított tisztított többletét mutatják (tisztított, amennyiben ebből a népesség öregedésének tisztán demográfiai hatását már előzőleg kivonták).
- ⁸ Olshansky és mtsi. 2012: A várható élettartam 2015-ös adatai az Egyesült Államok Nemzeti Egészségstatisztikai Központjából (*National Centre for Health Statistics*) származnak.

Irodalom

- Anand, Sudhir – Segal, Paul 2008: What Do We Know about Global Income Inequality? *Journal of Economic Literature*, 46 (1).
- Bartels, Larry M. 2008: *Unequal Democracy. The Political Economy of the New Gilded Age*. Princeton, Princeton University Press.
- Césaire, Aimé 1950: *Discours sur le colonialisme*. Párizs, Présence africaine.
- Coates, Ta-Nehisi 2015: *Between the World and Me*. New York, Spiegel & Grau.
- Cunha, Flavio – Heckman, James 2009: The Economics and Psychology of Inequality and Human Development. *Journal of the European Economic Association*, 7 (2–3).
- Fanon, Frantz 1952: *Peau noire, masques blancs*. Párizs, Seuil.
- Heckman, James – Mosso, Stefano 2014: The Economics of Human Development and Social Mobility. *Annual Review of Economics*, 6.
- Kuznets, Simon 1955: Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45 (1), 1–28.
- Lakner, Christoph – Milanović, Branko 2016: Global Income Distribution. From the Fall of the Berlin Wall to the Great Recession. *World Bank Economic Review*, 30 (2).
- Maddison, Angus 2007: *Contours of the World Economy, 1–2030 AD. Essays in Macro-Economic History*. Oxford, Oxford University Press.

- Marmot, Michael 2004: *The Status Syndrome. How Social Standing Affects our Health and Longevity*. New York, Macmillan.
- Milanović, Branko 1998: *Income, Inequality and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. Washington, DC, World Bank.
- Milanović, Branko 2005: *Worlds Apart. Measuring International and Global Inequality*. Princeton, Princeton University Press, 2005.
- Milanović, Branko – Lindert, Peter – Williamson, Jeffrey 2007: Measuring Ancient Inequality. *NBER Working Paper 13550*, 2007. október.
- Milanović, Branko 2011: *The Haves and the Have Nots. A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*. New York, Basic Books.
- Milanović, Branko 2016: *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Murphy, Michael – Bobak, Martin – Nicholson, Amanda – Rose, Richard – Marmot, Michael 2006: The Widening Gap in Mortality by Educational Level in the Russian Federation, 1980–2001. *American Journal of Public Health*, 96 (7).
- Olshansky, Stuart Jay – Antonucci, Toni – Berkman, Lisa – Binstock, Robert H. – Boersch-Supan, Axel – Cacioppo, John T. – Carnes, Bruce A. – Carstensen, Laura L. – Fried, Linda P. – Goldman, Dana P. – Jackson, James – Kohli, Martin – Rother, John – Zheng, Yuhui – Rowe, John 2012: Difference in Life Expectancy Due to Race and Educational Differences Are Widening, and Many May Not Catch Up. *Health Affairs*, 31 (8).
- Piketty, Thomas 2014: *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2015.
- Sartre, Jean-Paul 1960: *Critique de la raison dialectique*. Párizs, Gallimard.
- Scheidel, Walter 2017: *The Great Leveler. Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton, Princeton University Press.
- Sen, Amartya 1992: *Inequality Reexamined*. Cambridge, MA, Oxford University Press.
- Shkolnikov, Vladimir – Cornia, Giovanni Andrea 2000: Population Crisis and Rising Mortality in Transitional Russia. in Cornia Giovanni Andrea – Panicià, Renato (szerk.): *The Mortality Crisis in Transitional Economies*. Oxford, Oxford University Press.
- Therborn, Göran 2013: *The Killing Fields of Inequality*. Cambridge, Polity Press.
- Therborn, Göran 2015: Life-Curves of Inequality. *Korean Journal of Sociology*, 49 (6).
- UNDP 2015: *Human Development Report 2015*. New York, UNDP.
- UN Habitat 2016: *State of the World's Cities 2016*. (<http://wcr.unhabitat.org>)
- Vanneman, Reeve – Dubey, Amaresh 2013: Horizontal and Vertical Inequalities in India. In Gornick, Janet – Jäntti, Markus (szerk.): *Income Inequality. Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries*. Stanford, Stanford University Press, 2013.
- van Zanden, Jan Luiten – Baten, Joerg – Foldvari, Peter – van Leeuwen, Bas 2014: The Changing Shape of Global Inequality 1820–2000. Exploring a New Dataset. *Review of Income and Wealth*, 60 (2).

(Fordította: Éber Márk Áron)

Eredeti megjelenés: *New Left Review*, 103, 2017. január–február.

Gender, feminizmus, antifeminizmus és imperializmus

Ez a hozzászólás az úgynevezett „menekültválság” körül zajló vitákhoz – amely első ízben 2016 februárjában egy budapesti műhelybeszélgetésen hangzott el –¹ a társadalmi nem (gender) történeti vetületében tárgyalja a női egyenjogúság és alávetettség kérdéseinek múlt- és jelenbeli megjelenítését az aszimmetrikus nemzeti és kulturális határokon áthúzódó közbeszédben és politikában. Célja annak megértése, hogy a társadalmi nem kérdése miért és hogyan játszott a tizenkilencedik század óta világszerte hangsúlyozott szerepet az egymással aszimmetrikus kapcsolatokban álló „fehér” és „barna” országok és népeiségek közötti viszonyok alakulásában. Elsősorban azt vizsgálom, különböző példákon és hosszú távú perspektívában, hogy a nyugati imperializmus, a globális Délen kifejlődött egyes fehér és nem fehér feminizmusok, valamint antifeminista és nyugatellenes ideológiák hogyan vetették föl a „nőkérdést” e kapcsolatrendszeren belül. Tárgyalom azt is, hogy e hosszantartó, egyenlőtlen kapcsolatrendszer kritikája miképpen segíthet abban, hogy szembeszálljunk azzal az egyre hangosabb háborgással, amely megbélyegezi „az” emigráns férfiaknak a nőkkel szemben tanúsított magatartását, ezen belül „a” barna férfiak fehér nők elleni szexuális atrocitásait. Ez a kritika hozzásegíthet ahhoz, hogy elkerüljünk bizonyos csapdákat, érvelésben és politikában, amelyekkel azok az aktivisták és tudósok kerülnek szembe, akik meg kívánják akadályozni, hogy a női jogokról folyó közbeszédet kisajátítsa a menekültellenes rasszizmus. Érvelésem szerint, amennyiben szem előtt tartjuk a globalizálódó genderpolitikát és a globális egyenlőtlenség összekapcsolódásának történetét, ez hozzásegíthet ahhoz, hogy új perspektívában tudjunk megérteni, és a nyilvános vitákban megjeleníteni azokat a jelenlegi körülményeket a mai Európában, amelyek a menekültekkel foglalkozó megszólalásokban és intézkedésekben rendszeresen a „nyugati” gendernormákra való hivatkozásra épülnek. Végezetül bemutatok bizonyos érvelési

stratégiákat, amelyek hasznosak lehetnek, amikor szembe akarunk szállni a női jogokra és a női egyenjogúságra hivatkozó rasszista és birodalomépítő célzatú hivatkozásokkal a mai Európában.

A globalizálódó genderpolitika kialakítása a hosszú tizenkilencedik században

A globalizálódó genderpolitika történetileg a mélységesen egyenlőtlen és hierarchikusan szervezett világrend nemzetközi és nemzetek fölötti politikái és közbeszédei számos – az idők folyamán mindinkább elkülönülő – típusának egyik elemét alkotta. Egy rövid közbeékeltség, a XIX. század derekáról való történet jól példázza a brit hozzáállást a nem szuverén entitásokkal kötött szerződésekhez, s fölvezetésül szolgálhat fejtegetésemhez, hogy a genderre való hivatkozás miként fonódott bele ezekbe a globális kölcsönhatásokba. Ebben az időszakban a *British Royal Navy*nek – az időtájt a világ vitathatatlan első számú tengeri erejének – a hajóskapitányai és egyéb brit meghatalmazottak tucatnyi szerződést és egyezményt kötöttek tucatnyi uralkodóval az afrikai partvidék területein. A legtöbb szerződés fő célja a szabad kereskedelem megteremtése volt ezeken a területeken, valamint az afrikai s transzatlanti rabszolga-kereskedelem megakadályozása, amelyben számos helyi uralkodó és ezek alattvalói, valamint az e területeken tanyázó külföldi rabszolga-kereskedők vettek részt. A brit korona képviselői föl hatalmazást nyertek az erre vonatkozó kitételek betartásának ellenőrzésére, és ha szükséges, erővel történő biztosítására. A rabszolga-kereskedelem megakadályozása, amelyet ezekben a szerződésekben ismételten úgy jellemeztek, mint az „emberiesség parancsát”, egyike volt a britek által nemzetközileg követett legjelentősebb humanitárius céloknak a tizenkilencedik század közepén.² „Bimbia királyának és főnökeinek (*chiefs*) kötelezettségvállalása”, amelyet 1848. március 31-én írtak alá annak a partvidéknek az uralkodói, ahol ma Kamerun fekszik, példa az ilyen típusú szerződéskötésre. Ezek a főnökök kötelezték magukat, hogy „szakítanak a babonás erkölcsüknek megfelelő [...] emberáldozat gyalázatos, embertelen és keresztényietlen szokásával”, aminek része volt az uralkodó halálakor feleségének föláldozása is.³ Az elérendő humanitárius célok közé tartozott emellett a hadifoglyokkal való emberséges bánásmód, akiket máskülönben megöltek volna, valamint a „többnejűség” elleni harc stb.

Fontos hangsúlyozni, hogy a gendernormákra és szokásokra való utalás csupán egyik eleme volt a nemzetközi humanitarizmusnak, és hogy az erre való hivatkozás változatos formákat öltött. E sokrétűség dacára az itt vizsgált globalizálódó humanitárius gender politikát számos közös vonás jellemezte. Ebben a politikában összekapcsolódott az érvelés illetve diskurzus két alapeleme. Egyfelől az a gondolat, hogy léteznek bizonyos normák, amelyek – mivel az „emberiesség parancsolatán” alapulnak – globálisan érvényesek, és nem lehetnek vita tárgya. Másfelől viszont úgy vélekedik ez a diskurzus, hogy e normák és értékek eredetileg a kereszténységben, illetve az (eredetileg) európai „nemzetek családja” szabványaiban, később pedig a (globalizálódó) „nemzetközi közösségben” gyökereznek. Ezeket a normákat és szabványokat a globalizálódó humanitárius, illetve genderpolitika egyben kiragadta összefüggéseikből és eredeti kontextusukból avégett, hogy minél könnyebben szolgálhassanak alku tárgyát nem képező hivatkozási pontként az országhatárokon áthúzó-dó, *single issue* („egyetlen ügy” köré szerveződő), humanitárius, illetve genderpolitika segítségére. Ennek eredményeként a globalizálódó genderpolitikát bármilyen helyzetben jogosnak lehetett tekinteni, azaz nemcsak amikor nem szuverén uralkodókkal kötendő szerződésekről volt szó, hanem a globális politikai beavatkozás más formáiról, gyarmatosító és birodalmi ügyvitelről, katonai beavatkozásról stb.

E többrétű érvelési konstrukció segítséget nyújtott ahhoz, hogy a nemzetközi kapcsolatokban a nem nyugati entitások és hatalmak kötelezhetők legyenek arra, hogy igazodjanak egy bizonyos „civilizációs szabványhoz” (*standard of civilization*), amely kifejlődően volt a nemzetközi jogban. E nemzetközi jogi „szabvány” elismerése feltétele volt annak is, hogy partnerként ismerjék el a nemzetközi rendszerben a nem-nyugati entitásokat és hatalmukat. Gerrit Gong fejtegetése szerint, a gendernormák és -értékek alkották a „civilizációs szabvány” jogi konfigurációnak és a vele kapcsolatos tizenkilencedik századi eljárásoknak, illetve közbeszédeknek egyik fontos elemét. Ez a „szabvány” képlékeny eszközként funkcionált, s a „leginkább rugalmas és leginkább szubjektív” eleme magában foglalt bizonyos humanitárius normákat, nevezetesen azt „a követelést, hogy az illető ország” ismerjen el bizonyos „civilizált” normákat. Egy országot csakis akkor tekintettek civilizáltnak, ha megfelelt „a »civilizált« nemzetközi társadalom elfogadott normáinak és szokásainak”. Annak idején ide értették az úgynevezett *szati*, vagyis az özvegyen maradt asszonyok máglyán való elégetésének avagy föláldozásának, valamint

a többnejűségnek az elítélését.⁴ Ezek a követelmények alkották a kialakuló, globalizálódó genderpolitika velejét.

A globalizálódó genderpolitikának ezek az alapvető vonásai nem csupán a nem nyugati hatalmakkal és a (Nyugat által uralt) nemzetközi rendszerben nem szuverénnek tartott entitásokkal kötött szerződésekben és formális politikai kötelezettségvállalásokban lelhetők föl. Hasonló logika jellemezte a globalizálódó genderpolitika más dimenzióit is, beleértve a nem diplomáciai szintéren eszközölt globális reformot, a globalizálódó gender-közbeszédet, valamint a birodalmakon belüli gyarmati ügyviteli eljárásokat. Az egyik legtöbbet kutatott példa erre a hosszadalmas brit-indiai huzakodás a *szati* ügyében. Nagy-Britanniában 1810 után a keresztény misszionáriusok és humanitárius mozgalmak ösztönzésére erőteljes kampány bontakozott ki az Indiában honos *szati* ellen. Kezdeményezői úgy érveltek, hogy Britanniának kötelessége elvinni a civilizációt indiai alattvalóihoz, különösképpen összpontosítva a nőkkel való rossz bánásmódra. Miközben érvelésüket a „szenvedő emberiségre” való hivatkozásra alapozták, a kampány címzettjei főként a hatalommal bíró férfiak, a gyarmati fennhatóság gyakorlói voltak, hogy ők segítsenek a szenvedő nőkön. Ekképpen legitimizálta a *szati*-ellenes kampány a birodalmi nagyhatalmat: egyfelől az emberiség és a nyugati civilizáció, másfelől pedig a szenvedő nem nyugati nők megmentésének nevében. Az első mérföldkövet a *szati* teljes eltörlése felé vezető úton 1829 érték el Brit-Indiában.⁵

A feminizmus és a női emancipációs közbeszéd a tizennyolcadik század végi *proto-feminista* kezdetektől fogva jócskán összefonódott a globalizálódó genderpolitika ilyenfajta imperializmusával. Ahogy Clare Midgley meggyőző módon kifejtette, már az 1790 és 1869 közötti időszakban megjelenő korai (proto-)feminista iratokban is egyértelműen összekapcsolódott két karakterisztikus érvelés. Úgy vélték, hogy a helyi genderviszonyok és a nők státusában bekövetkező haladás a keresztény és nyugati civilizációból adódnak. A nem nyugati társadalmakat következetesen despotikus és korrupt entitásokként azonosították, amelyek a nőket szármalmas alárendeltségi állapotban tartják. A nyugati civilizáción belül még létező női alárendeltséget e civilizáció „civilizálatlan” múltjának anomáliájaként és/vagy idejétmúlt csökevényeként fogták fel. Más szóval, a női alárendeltséget úgy értelmezték, mint ami „nem nyugati”, a női emancipációt pedig úgy, hogy az jellegében modern és nyugati.⁶ Ez lehetővé tette, hogy az egyenlőtlen globális érintkezés, valamint az uralkodó és a leigázott

nem fehér népek közötti kirívó hatalmi egyenlőtlenség keretei között úgy értelmezzék a női egyenjogúsághoz való csatlakozást, mint pozitív azonosulást a nyugati értékekkel, de azt is, hogy a női egyenjogúsításra való hivatkozással igazolják a nem fehér népek fölötti uralmat.

Eddig azt fejtettem ki, hogy miképp keletkezett és fejlődött ki az érvelés és politika, amely a női emancipációt a Nyugathoz társította, valamint azt, hogy a tizenkilencedik század eképpen strukturált globalizálódó genderpolitikájában hogyan találtak helyet kezdettől fogva bizonyos birodalmi felhangok, illetve birodalmi jellemzők. Hozzászólásom következő szakaszában látni fogjuk, hogy a globalizálódó genderpolitikának e korai története drámai következményekkel járt a női emancipáció hosszú távú alakulására nézve. Ez egyaránt érintette a világ alávetett és uralkodó régióit, valamint az uralkodó fehér és az alávetett barna népeiségeket, mind globálisan, mind helyi szinten, tehát hatással van arra is, miként viszonyulnak az „első világ” fehér társadalmi a barna bevándorláshoz és a barna menekültekhez.

A társadalmi nemi (gender-) imperializmus nemzetközivé válása a huszadik és a huszonegyedik században

Lehet úgy tekinteni a huszadik és a huszonegyedik századra, mint amikor a globalizálódó genderpolitika egy olyan modernebb globális kormányzás fontos elemévé vált, amely első ránézésre kevésbé látszik birodalmi jellegűnek, mint XIX. századi előde. De elég futó pillantást vetnünk a genderre is épített globális uralom történetére, hogy észrevegyük, ez a történeti folyamat inkább jellemezhető az imperializmus *átalakulásaként*, mi több, az imperializmus kiterjesztéseként. Ennek az átalakulásnak a kezdetei a tizenkilencedik század utolsó harmadára vezethetők vissza, amikor a globalizálódó genderpolitika kezdett multilaterálissá válni. Az első világháborút az intézmények nemzetközi szerveződése követte, s ez leginkább a Népszövetségben öltött testet. Akkoriban a genderimperializmus levetkezte a Nyugattal való földrajzi és geopolitikai azonosulásának fontos elemeit. Azok az egyetemesnek vélt genderértékek, amelyeket korábban a Nyugathoz kötődtek, növekvő mértékben kapcsolódtak a „nemzetek családjához”, később pedig a „nemzetközi közösséghez”. A nemzetközi közösség fölszólított minden szuverén államot, hogy fogadjon el bizonyos viselkedési szabványokat és normákat. A dekolonizálás folyamatában a nemzetközi közösséghez csatlakozó

tagok szuverenitása e szabványok elismeréséhez kötődött. A rövid huszadik század folyamán a nemzetközi közösség tehát ekképp szerzett némi „puha” fölhatalmazást arra, hogy ellenőrizze e szabványok betartását, vagy legalább a hozzájuk való közeledést. A hidegháború vége után, amikor a Szovjetunió megszűnt rivális hatalom lenni a globális Délen, a rövid huszadik század folyamán kifejlődött „puha” fölhatalmazás fokozatosan kiegészült napjaink új „humanitárius” és katonai intervenciójával.

Az egyenlőtlenül globalizálódó genderpolitika a rövid huszadik és a huszonegyedik században fontos új vonásokkal gyarapodott. A nemzetközi szervezetek nemzetközi felügyelőszervekké (*authority*) váltak – felváltva a tizenkilencedik századi birodalmi berendezkedést. Egyre inkább ezek szabtak normákat genderügyekben, és igyekeztek előmozdítani a nők emberi jogait a világ számos részén. Ezek a nemzetközi szervek nem voltak híján birodalmi elfogultságoknak. Ennek egyik példája volt – amelyet többek között Keith David Watenpaugh elemzett – a Népszövetségnek az örmény népirtás során a nők és gyermekek ellen elkövetett rémtettekre adott válasza. Az első világháború alatt és után nagy számban raboltak el örmény nőket és gyerekeket, adoptálták erőszakkal őket vagy helyezték el rabszolgaként muszlim háztartásokban, emellett erőszakos térítésnek vetették alá, házasságra kényszerítették őket stb. Az ezt követő mentési akciót összehangolandó, a Népszövetség és a körülötte munkálkodó feminista aktivisták ezeknek a nőknek mint kimondottan keresztény nőknek a sorsára összpontosítottak a fölbomló ottomán birodalom muszlim társadalmában. A mentési műveletet azidőtájt úttörő beavatkozásnak tekintették valódi nemzetközi jellege miatt.⁷ De e művelet ugyanakkor a globális egyenlőtlenséget is jelképezte, ami továbbra is erősen befolyásolta a globalizálódó genderpolitikát. A beavatkozás egy gyöngye nem nyugati hatalom ellen irányult, amelynek többségi lakosságában – mint vélték – nem volt meg a képesség és akarat, hogy megbirkózzék egy ilyen problémával. A kérdést egyetemes humanitárius értékekre alapozva kívánták megragadni, a konkrét történelmi helyzettel viszont nem nagyon foglalkoztak. A beavatkozást a keresztény nők sorsára való hivatkozással igazolták, a muszlim nők sorsával nem foglalkoztak.

E korszakban, majd később is a feminista politika folytonosan összefonódott a globális genderpolitika egyre újabb formáival. Az 1930-as évektől fogva a női internacionalisták számára új lehetőségek nyíltak. Tevékenyen vettek részt a Népszövetség, majd később

az Egyesült Nemzetek égisze alatt kibontakozó, átfogó, nemzetközi, a nemi egyenlőségre összpontosító genderpolitika kifejlesztésében. Egyfelől arra használták fel az újonnan létrehozott és fokozatosan terjeszkedő globális szabályozási és felügyelő rendszert, hogy fölülről mozdítsák elő a nők emancipációját világszerte, rögzítsék nemzetközi konvenciókban és a nemzetközi jogban a gender egyenlőséget és a nők jogait. Másfelől már az 1930-as években láthatóvá vált, hogy a nemzetközi porondon sikert e tekintetben csak úgy lehet elérni, ha a genderrel kapcsolatos kérdések megoldását más szociális és politikai problémáktól függetlenül fogalmazzák meg.⁸ Így volt ez a globális egyenlőtlenségekkel kapcsolatban is. Éppen az a tény, hogy ezzel a kérdéssel a (domináns) globális genderpolitika nem igen foglalkozott, tette lehetővé, hogy a női jogok kialakulóban levő nemzetközi rendszere összefonódjon a globális egyenlőtlenség politikájának különböző formáival. Így egyfajta újimperialista globális genderpolitika alakult ki, amely a nemi egyenlőségre és a nők emberi jogaira összpontosított. A hidegháború évtizedeiben e politika a globális Délen nem játszott túlzottan fontos szerepet. 1990 óta azonban egyre inkább hangsúlyozzák a nők jogait a globális felügyelő rendszerekben és a különböző katonai műveletekhez kapcsolódó közbeszédben: a humanitárius beavatkozás különböző paradigmáitól a „(háborús) konfliktusokkal kapcsolatos nemi erőszakra” adott válaszokig. Sara Meger kimutatta ennek az összefonódásnak bizonyos problematikus következményeit a (háborús) konfliktusokkal kapcsolatos nemi erőszak példáján. Meger azt vizsgálta, hogy milyen következményei voltak az ENSZ Biztonsági Tanácsa 2000-ben elfogadott 1325. sz. határozatának. Kimutatta, hogy 2000 után egyre szűkebben, mindinkább egydimenziósan értelmezték a nemzetközi politikában a (háborús) konfliktusokkal kapcsolatos nemi erőszakot, amely eközben mindinkább úgy jelent meg, mint a „nemi erőszak minden egyéb formájánál fontosabb árufetisizmus”. Ez hozzásegítette a nyugati kormányokat ahhoz, hogy mozgásba hozzák a külföldi katonai beavatkozáshoz szükséges támogatást, hangsúlyozva az Iszlám Állam által elkövetett szexuális erőszakot – megkurtítva ezenközben a szexuális erőszakot elszenvedők számára létrehozott hazai támogatási rendszer segélyalapjait. A folyamatnak nemzetközi szintén volt egy másik „előre nem látott hatása” is: az elkövetők a nemi erőszakot egyre inkább arra tudják felhasználni, hogy magukra irányítsák a nemzetközi média figyelmét, és ezáltal növeljék politikai alkuerejüket.⁹

Ez utóbbi tény fölveti azt a kérdést, hogy milyen következményekkel jár a globalizálódó genderpolitika, és milyen politikai válaszokkal állunk szemben. Ezekre a kérdésekre a következő részben térek rá.

A közösen kiépített, globális gender-tradicionalizmus

A nyugati gendernormákat globalizáló, birodalmi színezetű politika nemcsak a nem nyugati gender rezsimek „modernizálásában” játszott fontos szerepet, hanem abban a folyamatban is, amelynek során nemcsak megcsontosodott, hanem sok helyütt kialakult és elterjedt a gender-tradicionalizmus mint kifejezetten modern jelenség. Mindazonáltal az a tény, hogy ez az összefüggés mind történelmileg, mind a jelenkorban kimutatható, természetesen semmilyen módon sem menti föl a felelősség alól azokat, akik nem tisztelik a nők jogait. A globalizálódó genderpolitika két jellegzetessége különösen fontos szerepet játszott ennek az összefüggésnek a kialakulásában és fejlődésében.

Először is, mielőtt a birodalmi színezetű, illetve nyugati közbeszéd és politika kezdett tartós érdeklődést tanúsítani a nem nyugati társadalmaknak a nőkkel kapcsolatos olyan szokásai iránt, amelyeket „aljasnak, embertelennek és nem keresztényinek” tartottak, ők maguk is hozzájárultak ahhoz, hogy ezek a szokások új formákban jelenjenek meg a közbeszédben, a kultúrában és végül a jogban is. A közbeszéd és a politika intenzív érdeklődése e szokások iránt, s az idevágó információk átfogó gyűjtése, rendszerezése, és nyilvánosságra bocsátása óhatatlanul hírverést keltett számukra.

A gyarmatosítók olykor túlhangsúlyozták és tárgyi valóságként fogadták el a szokások vallásos dimenzióját, illetve új meg új meghatározást adtak nekik, ahogyan ezt Jörg Fisch fejtegette az úgynevezett *szati* esetében Indiában. A britek – írja Fisch –, minthogy „annyira tartózkodtak beavatkozni a vallási szokásokba, [...] az özvegy élve elegetésének vallási jellegét tanulmányozták, miáltal gyakorlatilag részben ők maguk kreáltak neki ilyen jelleget”.¹⁰ Más esetekben a gyarmatosítók inkább a részleges jogi beavatkozást választották, vagyis tilalmazás helyett a szabályozást és korlátozást. Azon voltak, hogy ne bősziítsék szükségtelenül maguk ellen a gyarmati népeket vagy a gyarmati elit férfi tagjait egy olyan kérdésben, amelyet könnyűszerrel lehetett magán jellegű vagy vallási törvény alá tartozónak tekinteni, s amely nem volt *per definitionem* kulcskérdés a gyarmati hatalom

anyagi érdekeit illetőn. Bizonyos, a nemek közötti viszonyokban előforduló szokásokat „bennszülött” vagy „vallási” hagyományokhoz tartozó tényekként kezelték. A gyarmati törvényhozás ezeket a szokásokat a külön a „bennszülöttek” számára létrehozott, a pluralista gyarmati jogrendszer alárendelt részét képező magánjog segítségével kezelte. Az itt felvázolt és egyéb stratégiák, eljárások, és indoklások sokféle kombinációban voltak jelen a különféle birodalmak által uralt gyarmati világban. Bármilyen precíz kombinációról volt is szó, e politikák hozzájárultak ahhoz, hogy jogi és kulturális értelemben megjelent illetve megfoghatóvá vált az, amit immár „nem-nyugati” gendernormákként és szokásokként tartottak számon.

Másrészről pedig a globalizálódó genderpolitika a globális Délen ellenállásba ütközött: tiltakozásba az ellen, hogy az imperialistaként felfogott erők beavatkoznak a nem nyugati gender viszonyokba. A tiltakozók némelyikét a kezdet kezdetétől ugyanaz a retorika zárta bűvkörébe, amely magát a globalizálódó gender politikát jellemezte. Ezeknek a tiltakozóknak a retorikája egyrészt magába foglalta a globális érvényű egyetemes értékekre való hivatkozást, főként mikor a gender imperializmus ellen szálltak síkra. Másrészt jelen volt retorikájukban a kulturális és vallási esszencializmus is, és pedig leginkább akkor, amikor a nem-nyugati nőkkel kapcsolatos szokások védelmében érveltek. Jó példa erre az a kérvény, amelyet 1830-ban nyújtottak be az úgynevezett *szati* betiltása ellen az ezt ellenző egyes indiaiak. A kérvény visszautasította azt, hogy a britek az „emberiség közös hangja”-ra való hivatkozással indokolják, hogy be akarják tiltani ezt a szokást. „Milyen joron alacsonyítják le vallásunk törvényeinek szent parancsolatait annyira, hogy ilyen alacsonyrendű és körvonalazatlan mértékkel mérik?” – kérdezte a petíció.¹¹

Az ellenszegülés mögött sokféle, egymástól nagyon is eltérő érdek bújhatott meg, és az ellenszegülés hangadói hol beszéltek ezekről az őket vezérlő érdekekről, hol elhallgatták ezeket. Az 1920-as években például az örmény nőkért és gyermekekért indított nemzetközi mentési művelet esetében a muszlim elit férfi képviselői és egyes török feministák egyaránt védelmezték ezeknek a nőknek és gyerekeknek a muszlim háztartásokba történt erőszakos beterelését. Az előbbieket úgy tekintettek erre a gyakorlatra, mint amelyik „menedéket” nyújt a nőknek és a gyerekeknek, akik különben semmilyen védelmet nem élveznének, és elleneztek a mentési műveletet mint teljesen jogtalan beavatkozást a muszlim család fő házi ügyeibe. Az egyik török nő mozgalmár viszont úgy érvelt, hogy azért védhető az örmény nőknek

és gyerekeknek a muszlim háztartásokba való integrálása, mert ez a török nemzet ellen irányuló rendkívüli fenyegetés idején hozzájárul a nemzeti különbségek felszámolásához.¹²

A határokon át történő politizálásnak és beavatkozásnak mind ellenzői, mind támogatói sokféle módon beszéltek vagy hallgattak a genderimperializmusról, amikor eltérő érdekeiket próbálták érvényesíteni. Akik például a barna férfiak patriarchális érdekeiért szálltak síkra, nem a patriarchális nemi viszonyok érdekében szólaltak fel, hanem a barna kultúra egyfajta védelmére hivatkoztak a nyugati beavatkozással szemben. Ugyanezek a szereplők úgy is érvelhettek, hogy mindazok a barna nők, akik egy adott országban szót emeltek a patriarchális erőszak vagy elnyomás ellen, elárulják saját hazájukat, és birodalmi érdekek szolgálatába állnak. Számos fehér feminista hivatkozott a globális feminizmus ügyére és a barna nőkkel vállalt szolidaritásra, amikor szót emelt a globális Dél országaiiban létező patriarchális elnyomás ellen, miközben hallgatott arról, hogy globális feminizmusuk mennyire összefonódott a genderimperializmus politikájával, így válva hallgatólagosan az utóbbi szövetségesevé. Mindezek a beszédmódok kihasználják azt a látható vagy láthatatlanná tett kapcsolatot, amely a nemi hovatartozás, az imperializmus és az antiimperializmus között áll fenn.

Miközben a globalizálódó genderpolitikák a kései huszadik és a huszonegyedik században újabb és újabb témákat vontak be célkitűzéseik közé, ezek ellenzői egyre újabb és újabb stratégiákat ötlöttek ki arra, hogy miként hivatkozzanak ugyanezekre a témákra és követelésekre a maguk – a társadalmi elnyomást felmutató – érveléseiben és akcióikban világszerte. Nyilván sok ok és érdek sorolható fel, miért tartanak ki emberek a globális Délen a retrográd és elnyomó genderpolitika mellett. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy a nyugati gendernormákat globalizáló, birodalmi színezetű politika és az ezzel kapcsolatos helyi és globális politikai csaták károsan befolyásolták a női emancipációra törekvő kezdeményezések sikerességét. Az ilyen káros csatákra, illetve összekapcsolódásokra tarka sokszínűségben találunk példákat.

Az LMBT-jogok (leszbikusok, melegek, biszexuálisok, transzneműek jogai) transznacionális szorgalmazása fontos jelenkori példa. Ennek a politikának bizonyos válfajaira akár úgy is lehet tekinteni, hogy ezek az LMBT-jogoknak a szűk és egydimenziós értelmezésén alapulnak, azaz e politika nemzetközivé válása hasonló problémákkal küzd mint a nemi erőszakról szóló domináns nemzetközi

diskurzus. Eközben bizonyos radikális nyugatellenes csoportok is ezekre a politikákra hivatkoznak, amikor saját erőszakos és elnyomó politikájukat és tevékenységüket reklámozzák az interneten és máshol. Az angol nyelvű online sajtótermék, a *Dabiq*, amely az „Iszlám Államhoz” kötődik, terjedelmes beszámolót közölt a mostani nyugati genderpolitikáról, s ebben leírta, hogyan használják a nyugati országok „felelőtlen parlamentjeiket a szodomita házasság legalizálására”, és „oktatási rendszerüket a gyermekek megrontására az óvodai szinttől kezdve, tantervbe iktatva a »homofóbia« leküzdését szolgáló könyveket”. Majd így folytatja: „Az Iszlám Állam, e széleskörű támadás közepette a *fitrah* [természetes emberi hajlam] ellen, tovább folytatja erőfeszítéseit mindeme rossz irányba térítő cselekmények ellen – amelyeket a nyugati »civilizáció« a maga »értékei« részének tekint – azáltal, hogy foganatosítja Allah rendelkezéseit azokkal szemben, akik a szexuális eltévelyedés vagy vétség bármely formáját gyakorolják.” A *Dabiq* nem mulasztja el, hogy friss példával is szolgáljon: „Egy ember bűnösnek találtatott szodómia művelésében. Fölvitték egy épület tetejére, és levetették onnan, ahogy egy régi hagyomány szerint kell elbánni... azokkal, akik ezt az undorító cselekedetet követik el.”¹³

Másik példa a globalizálódó, birodalmi színezetű genderpolitika problematikus voltára a gendertudományok sorsa Kelet-Európában. A nyugati tudományos alapítványok a kelet-európai rendszerváltás után busás ösztöndíjakat és lehetőségeket kínáltak az itteni országoknak vagy intézményeknek ahhoz, hogy kifejlesszék és intézményesítsék a gendertanulmányokat. Az új tudományág elfogadását a liberális és demokratikus értékek elfogadásával, mi több, a demokratikus átalakulás sikerességével azonosították. Az a tény, hogy ily módon a gendertanulmányok és a neoliberalizmus egy csomagban érkezett Kelet-Európába, vagyis a gendertanulmányokat összekapcsolták a neoliberalizmus terjeszkedésével, hátrányos következményekkel járt a térségbeli baloldali, a liberalizmust kritikus szemmel figyelő genderpolitikák kifejlődésére. Ez az áldatlan összefonódás tápot adott sok balos csoport gyanújának, hogy a gendertudomány inkább liberális valami, semmint baloldali. Ez a nézet aztán jó szolgálatot tett a kelet-európai baloldali körökben amúgy is jócskán elterjedt maszkulinizmus és patriarchális gondolkodás további erősödésének, s ezáltal számos szövetségéstől fosztotta meg a régióban a gendertudományok kritikusabb és baloldali művelőit és a genderaktivistákat. A nacionalistáknak pedig lehetőségük támadt

arra, hogy akként tüntessék föl a neopatriarchalizmus és a korlátozó-leszűkítő gendernormák támogatását, mint valamiféle ellenállást az „elnyugatiasítással” szemben.¹⁴

A globalizálódó genderpolitika imperializmusa sokféleképpen járult hozzá tehát a retrográd genderviszonyok dologi és kulturális állandósulásához, a patriarchális társadalmi viszonyok és a nemi erőszak fölerősödéséhez, illetve legitimációjához a nem nyugati világban. A nők emancipációjára úgy hivatkoztak, mint valami nyugati exportra, a célból, hogy ezáltal is stabilizálják a hierarchikus nemi viszonyokat, és ehhez támogatókat toborozzanak. Legújabbban a nők elleni erőszak szisztematikusan szervezett példáit tárták lelkesen a nemzetközi közönség elé, aképp magasztalva ezeket, mint a hősies nyugatellenes akciók mérföldköveit.

Összefoglalva, elmondhatjuk tehát, hogy amit általában bináris ellentétnek tartanak – egyfelől a nyugati társadalmak női egyenjogúsággal és női jogokkal való azonosítását, másfelől a nem nyugati, úgymond, archaikus és természettől fogva patriarchális nemek közötti szokásrendeket –, az – egyfajta közös történelmi képződményként – újrafogalmazásra szorul. Meglehet, hogy a női jogok eszméjének a fehér nyugati társadalmak felsőbbrendűségének eszméjével való átítatódása nagy mértékben hozzájárult egy sor reális és diszkurzív vívmány kiharcolásához a női jogok terén a nyugati világban és kultúrában. Ugyanakkor a női jogokkal szembeni ellenállás történetét a nem nyugati társadalmakban és kultúrákban nem lehet megérteni anélkül, hogy számba vesszük ezt az átítatódást.

Nem „mi” és nem „amazok” az úgynevezett „menekültválságban” – ellenállni a gender imperializmusnak és ellenállni a patriarchátusnak: e kettő sohasem választható szét.

A jelenlegi közbeszéd és politika fókuszában gyakran áll a barna férfi bevándorlók fehér nőkkel szembeni magatartása. E befejező szakaszban szeretnék amellet érvelni, hogy akkor tudunk hatékonyan fellépni az ilyen közbeszéd és politika problematikus elemeivel szemben, ha ezeket a globalizálódó genderpolitika történeti és jelenbeli konstellációjának fönti elemzése fényében vesszük szemügyre. Ez a megközelítés segíthet abban, hogyan érveljünk a női jogoknak és a menekültellenes rasszizmusnak a jelenleg uralkodó közbeszédben alkalmazott szerves összekapcsolása ellen, s emellett elkerüljünk

néhány érvelési csapdát, amelybe beleeshetnek a női emancipáció és az antirasszizmus hívei.

A „rapefugees not welcome” („nem kérünk az erőszaktevő menekültekből”) jelmondatot ebben a formában a szélsőjobb terjeszti, ám az effajta beszéd által táplált és kimondatlanul is erre épülő érzelem és közbeszéd tág körben elfogadottá vált az Európai Unió társadalmainak jókora szegmenseiben, kiváltképp a Kölnben 2015 szilveszterekor történtek után. Ez az érzet és beszédmód hatékonyan ássa alá a szolidaritást a menekültekkel, és legitimálja az erősen korlátozó jellegű menedékkérelmi és bevándorlási intézkedéseket. Széles körben számoltak be a médiumok olyan intézkedésekről, mint amikor a férfi menedékkérőket ideiglenesen kitiltották egy városi uszodából – egy olyan eset után, amikor az intézményben az egyik menedékkérő szexuálisan megtámadott valakit –, és ezek széles körű egyetértésre is találtak. Az ilyen kérdésfelvetések: „Hogyan reagáljunk a menekültek által elkövetett szexuális atrocitásokra”, vagy: „Hogyan óvjuk meg genderértékeinket és kultúránkat az ilyen atrocitások ellen”, Köln óta teljesen elfogadottá váltak, mi több eluralkodtak a televíziós beszélgető műsorokban és általában is uralják a televíziós csatornákat. Ezekbe a műsorokba ma már soha sem hívnak meg olyan tudósokat vagy aktivistákat, akik kritikusan vennék szemügyre, vajon milyen funkciót töltenek be az effajta kérdések a közbeszéd formálásában, és rámutatnának problematikus mivoltukra. Társadalmilag immár teljesen elfogadhatóvá váltak az olyan jogi eljárások, amelyek más büntetést szabnak ki, ha egy menedékkérő vagy nem állampolgár, illetve nemrég honosított állampolgár sérti meg a „mi gender normáinkat”, mint ha valamelyik őshonos állampolgár követi el ugyanazt a tettet. A genderrel kapcsolatos jogok és a nők jogai tehát kulcsfontosságú kategóriákká váltak, amelyekre hivatkozva tovább korlátozzák azokat a jogokat és normatív törvényes garanciákat, amelyek egykor együtt jártak az állampolgárságnak az odaítélésével és a menekültstátusszal. A „mi gender normáinkra” való hivatkozás az alapvető jogi garanciák és kategóriák erodálódását szolgálja. Meszszemenő konszenzus alakult ki abban, hogy különösen a fiatal férfi menekülteket kötelezően arra kell nevelni, hogy sajátjukká tegyék a nyugati vagy európai genderkultúrát. Ennek az oktatási folyamatnak a révén a miniszoknyák meg a magas cipősarkak válnak e kultúra normaszzerű jellemzőivé, sokkal inkább, mint eddig bármikor, miközben a nyugati férfiak által elkövetett szexuális erőszak éppúgy figyelmen kívül marad, mint ezelőtt mindig, és a barna férfiak által „az ő” nők

ellen elkövetett szexuális erőszak csak akkor lesz vita tárgya és üldözendő, ha ennek megvitatása az uralmat és a kirekesztést szolgálja.

Eközben azok a kritikus fehér feministák, akik ha szóvá teszik a barna férfiak bármiféle elfogadhatatlan viselkedését fehér vagy barna nőkkel szemben, nehéz helyzetbe kerülnek. Az ilyen megszólalásaikat könnyen magukévá teszik a fősodor menekültellenes közbeszédei, amelyek ragaszkodnak a „mi gender normáink” agresszív „örájuk” kényszerítéséhez, ide értve a rasszista jellegű külön büntetések kiszabását a nem állampolgárookra vagy a nemrégiben befogadott állampolgárookra. Ez az egyoldalú diskurzus is oka lehet annak, hogy miért összpontosít számos fehér feminista a „rapefugee” („erőszaktevő menekültek”) szólamok elleni kritikájában arra a folyamatos szexuális erőszakra, amelyet a nyugati férfiak követnek el nyugati nők ellen. Még ha a feministák világosan antirasszista és a nők érdekeit képviselő követelések mögé sorakoznak is föl – mint tette ezt például a „A szexualizált erőszak és rasszizmus ellen. Mindenkor. Mindenhol. #ausnahmslos [kivétel nélkül]”¹⁵ kampány –, akkor is azt kockáztatják – amennyiben nem teszik nyilvánvalóvá antiimperialista alapállásukat –, hogy politikájukat kisajátítják az eluralkodó rasszista gender-beszédmódok. Ráadásul a domináns társadalmi csoportok és a színesbőrű („barna”) nők, különösen az alacsony társadalmi csoportokba tartozók, nemigen bíznak az ilyen általánosító szólamokban, mint amilyet a fent említett kampány használ, lévén, hogy ezeket évszázadok óta kisajátítja a genderimperializmus.

Kritikai elemzés helyett hallgatás veszi körül azt a kérdést, hogy vajon milyen összefüggések jelennek az állampolgársággal nem rendelkező bizonyos csoportok különösen reménytelen jogi státusa és menedékkilátásai, valamint e csoportok magas százalékot elérő bűnözése között (már amennyiben ezt mutatnák ki a konkrét felmérések). Azért nehéz ezt a kérdést tárgyilagosan megvitatni, mert aki csupán megpróbálja szakszerűen megvizsgálni azt, hogy az alacsony vagy reménytelen osztály- és állampolgári helyzet milyen összefüggésben áll a bűnözési statisztika alakulásával, azt tüstént azzal vádolják, hogy „mentegetni” akarja a nyugati gendernormák egyes barna férfiak általi megsértését vagy „relativizálja” vétkes viselkedésüket.

A globalizálódó gender politikáról és az általa is befolyásolt helyi gendernormákról szóló fenti elemzés segítségünkre lehet abban, hogy módszeresen szálljunk szembe a „rapefugees not welcome” érzelmek és szóbeszédek itt fölvázolt változataival, de abban is, hogy az ezek ellen fölszólalók elkerüljék azokat a zsákutcákat, amelyekbe olykor

betévedhetnek. A fenti elemzés által könnyen láthatóvá válik, hogy történelemhamisító az a felfogás – egyébként ezen a felfogáson alapszik a „rapefugees not welcome” beszédmód –, amely szerint nincs összefüggés, illetve kapcsolat a fehér társadalmaknak a női jogok iránti állítólagos elkötelezettsége és a barna társadalmaknak és közösségeknek a föltételezés szerint lényegükből fakadó patriarchalizmusa között. A főnt bemutatott történelmi példák azt mutatják, hogy nem igaz, hogy e két fejlődés egymástól függetlenül ment végbe. Valójában a nem nyugati társadalmak és kultúrák állítólagos gendertradicionalizmusa régóta és továbbra is bizonyos fokig a nyugati globális terjeszkedés és az erre adott nem nyugati reakció egyenlőtlen összekapcsolódásának közös terméke. Az effajta tradicionalizmus nem jellemezhető tehát a nem nyugati társadalmak inherens és autochton jellemvonásaként, s amennyiben a barna bevándorlók ezt hozzák magukkal, vagy esetleg itt, Nyugaton teszik magukévá, ez a jelenség egyik esetben sem definiálható vagy kezelhető olyan problémaként, amelyben a Nyugatnak és a globálisan uralkodó közbeszédnek és politikáknak semmilyen szerepük ne lett volna / ne lenne. E belátás természetesen semmiképp sem teszi elfogadhatóbbá azt, ha egy (barna vagy fehér) ember elutasítja a női vagy LMBT-emancipációt. Ám ha a végbemenő egyenlőtlen globalizáció és a gendernormák alakulása közti problematikus összefüggések bírálását nem építjük be módszeresen érvelésünkbe, akkor akaratunk ellenére is belerángatnak bennünket abba a proimperialista közbeszédbe, amely uralja a globális csatározást a gender- valamint a menekült-„kérdés” körül. A „keresztény nemzetek”, később a „nemzetek családja”, most pedig a „nemzetközi közösség” genderretorikáját – kezdve a tizenkilencedik századi *szati*-ellenes és poligámia-ellenes retorikától a nemi egyenlőség retorikáján át a huszadik, majd a huszonegyedik század gender-tudományainak retorikájáig és az LMBT-emancipációig – mindig imperialista érdek is motiválta. Enélkül az imperialista elem nélkül a genderjogok és a nemek egyenlőségének követelése – amelyet mindig is átitatott a fehér felsőbbrendűség komplexusa – nem talált volna olyan erős visszhangra, illetve nagyobb ellenállásba ütközött volna a nyugati világban és a nemzetközileg uralkodó közbeszédben. E folyamatos imperialista kapcsolat alapján (is) sajátították ki maguknak módszeresen az uralkodó nyugati erők és a mértékadó „nemzetközi közösség” a nőmozgalom s újabban az LBGT-mozgalom bizonyos követeléseit. Minthogy a feminizmus a fölényes nyugati civilizáció részeként konstruálta magát, kezdetektől fogva részt vett ebben a folyamatban.

Ilyen értelemben – mind politikailag, mind tudományosan – helytelen volna azt gondolni, hogy a haladó genderpolitikák csak önmagukról szólnak, vagyis ha ezek hallgatnak más egyenlőtlenségekről, politikailag semlegesek maradhatnak mindezen többi kérdéssel szemben. A haladó gendernormák és -politikák évszázadokon át – gyakrabban igen, mint nem – összefonódtak a globális hegemonia, illetve a globális egyenlőtlenség politikájával. Így aztán, valahányszor anélkül beszélünk e normákról, hogy elhatárolódnánk ettől az imperialista kapcsolattól, akaratlanul is megtűrjük ezt.

Ezek a belátások rávilágítanak a globalizálódó genderpolitika imperializmusának hosszú távú és folyamatosan alkalmazott sémáira. Segítenek szembeszállni azzal a társadalmi állapottal és beszéd-móddal, amely a férfi bevándorlókról úgy beszél, mintha ezek mind hajlamosak lennének csúnyán viselkedni a fehér nőkkel, és ezt az állítást azzal indokolják, hogy áthidalhatatlan ellentét húzódik a fehér és barna gendernormák között. Hogyan foglалhatjuk össze tehát azt a kritikát, amelynek segítségével hatékonyan tudjuk bírálni azt, hogy az európai „menekültválsággal” kapcsolatban folyamatosan a gender-„kérdésre” hivatkoznak, s amely kritika szilárd baloldali és antiimperialista alapokon áll, és síkraszáll a női és az LGTB-emancipáció mellett?

Nézetem szerint, a birodalmi színezetű genderpolitika ellenzőjének túl kell lépnie azon érvelésen, miszerint a gender imperializmus „instrumentalizálja” a nemi egyenlőség és a progresszív gendernormák melletti politikai kiállást. Az effajta kritika csak igen szűk lehetőséget nyújt ahhoz, hogy hihető módon követeljük egy progresszív genderpolitika folytatását, mivel legalábbis ürügyül szolgálhat arra, hogy azonosítsák a progresszív gender politikát az imperializmussal. Ráadásul hajlamos arra, hogy fogalmilag és politikailag fontosabbnak tartsa a gender imperializmussal való szembeszegülést, mint hogy a progresszív genderpolitika szolgálatába szegődjön. Utóbbi azonban egy mindenféle gender imperializmussal szembeszegülő, haladó politika szerves és egyenrangú része kell legyen.

Átfogó jellegű genderpolitikát kell tehát követelnünk. Csakis ez képes ellenállni annak, hogy a haladó genderpolitikát leválasszák a progresszív társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulás tágabb folyamatáról. Az ilyen leválasztás, valamint a női jogok ezzel együtt járó tárgyiasítása és szűk körű meghatározása *sine qua non* feltétele a globalizálódó genderpolitikák birodalmi, illetve imperialista típusának. E szűkítés és kapcsolat akkor kerülhető el, ha mindig hangsúlyozzuk

a genderimperializmussal való szembeszegülés birodalomellenes elemét, mint elmaradhatatlan velejáróját minden igazán átfogó genderpolitikának. Az ilyen befogadó jellegű genderpolitikának egyetlen elemét sem szabad fogalmilag vagy politikailag előnyben részesíteni, s az átfogó genderpolitikának mindenkor hangsúlyoznia kell, hogy elkötelezettek vagyunk a politika minden egyes eleme iránt – minthogy máskülönben a nőpárti és antirasszista álláspontunkat könnyűszerrel sajátíthatja ki magának az uralkodó imperialista-raszszista beszédmód.

Utoljára, de nem utolsósorban, hiszek abban, hogy a színesbőrű („barna”) nők hangjainak és harcainak központi szerepet kell kapniuk a szexualizált erőszak és a nemi elnyomás egyéb formái elleni küzdelemben. Ők a „barna” hierarchikus nemi viszonyokban, a fehér nők által uralt feminizmus és a fehér patriarchális és/vagy birodalmi érdek közti metszőpontokon, ezek átfedésében élnek. Ezért az ő fölszabadulásuk nélkül nincs semmilyen fölszabadulás. Az *In Our Own Words. Refugee Women in Germany Tell Their Stories*¹⁶ című dokumentum összeállítás e hangokból és harcokból rögzít néhányat.

Jegyzetek

- ¹ „Válságok és áldozatok. Műhelybeszélgetés a menekültekről, migránsokról és menekültellenes szóbeszédről, új módon.” Budapest, 2016. február 26–27. Az *Eszmélet* folyóirat, a Karl Polányi Center for Global Social Studies és a Rosa Luxemburg Alapítvány szervezésében. A szöveg bizonyos mértékig megőrzi a szóbeli előadás jellegét. Tekintettel a kiterjedt időszakra és a jelenségek sokaságára, amelyeket a globalizálódó genderpolitikában vizsgálat alá vettem, bizonyos egyszerűsítések elkerülhetetlenné váltak. Több kifejezést tettem első előfordulásakor idézőjelbe, hogy így jelezzem elhatárolódásomat. Az idézőjeleket azonban a továbbiakban az olvashatóság kedvéért elhagytam.
- ² Számos példa található erre a Lewis Herslet szerkesztette 31 kötetes kiadványsorozatban: *A Complete Collection of the Treaties and Conventions at Present Subsisting Between Britain and Foreign Powers (and of the Laws, Decrees, and Orders in Council, Concerning the Same); So Far as They Relate to Commerce and Navigation; To the Repression and Abolition of the Slave Trade; And to the Privileges and Interests of the Subjects of the High Contracting Parties*. London, Butterwoerth, 1820–1925. Itt hivatkozott példám: Herslet, 7. kötet, 1850, 818–819.
- ³ A „Kötelezettségvállalás” szövege újranyomtatva: Herslet, 8. kötet, 1851, 42–43.; valamint Ralph A. Austen–Jonathan Derrick: *Middlemen of Cameroons Rivers: the Duala and their Hinterland, c. 1600–c. 1960*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 66.
- ⁴ Gerrit W. Gong: *The Standard of „Civilization” in International Society*. Oxford, Clarendon Press, 1984, 14–5., 19–20.

- ⁵ Clare Midgley: Female emancipation in an imperial frame: English women and the campaign against sati (widow burning) in India, 1813–30. *Women's History Review*. 9 (2000) 1, 95–121.; Jörg Fisch: *Burning Women. A Global History of Widow Sacrifice from Ancient Times to the Present*. London, Seagull Books, 2005.
- ⁶ Clare Midgley: Anti-slavery and the Roots of «Imperial Feminism». In Clare Midgley (ed.): *Gender and Imperialism*. Manchester, Manchester University Press, 1998, 161–79.
- ⁷ Keith David Watenpugh: The League of Nation' Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920–1927. *The American Historical Review*. 115 (2010) 5, 1315–39.
- ⁸ Susan Zimmermann: Equality of Women's Economic Status? A Major Bone of Contention in the International Gender Politics Emerging During the Interwar Period. *The International History Review*, published online 15 November 2017, <https://doi.org/10.1080/07075332.2017.1395761> .
- ⁹ Sara Meger: The Fetishization of Sexual Violence in International Security. *International Studies Quarterly*. 60 (2016) 1, 149–59.
- ¹⁰ Fisch: *Burning Women*, 435.
- ¹¹ Idézi Fisch: *Burning Women*, 437.
- ¹² Ez Watenpugh megfogalmazása, 1333.
- ¹³ *Dabiq* 7, 42–43. Erre a sajtótermékre és kapcsolatára jelen szövegem témájával Lukas Huber hívta föl figyelmemet.
- ¹⁴ Susan Zimmermann: The Institutionalization of Women and Gender Studies in Higher Education in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union: Asymmetric Politics and the Regional-Transnational Configuration. *East-Central Europe/L'Europe du Centre-Est: Eine wissenschaftliche Zeitschrift*. 34–35 (2007–2008) part 1–2, 131–160.
- ¹⁵ <https://ausnahmslos.org/english>, és <https://ausnahmslos.org/mitzeichnerinnen>.
- ¹⁶ <<https://iwspace.wordpress.com/in-our-own-words/>>.

(Fordította: Kerényi Gábor)

Eredeti megjelenés: „Die Linke, die Völker und der Populismus”. transform! Jahrbuch 2017 Hrsg. von Walter Baier, Bernhard Müller und Eva Himmelstoss VSA-Verlag, Hamburg, 192–214.

Örült világ: a kapitalizmus és a mentális betegségek terjedése

A mentális betegségek mára közismerten az egyéni szenvedés és nyomorúság egyik fő okát jelentik, a szegénység és a munkanélküliség mellett. Az Egyesült Királyságban négyből egy felnőttet diagnosztizáltak valamilyen mentális betegséggel, és négymillió ember szed antidepresszánsokat. „Mi lenne súlyosabb vád egy rendszerrel szemben” – teszi fel a kérdést George Monbiot¹ – mint a mentális betegségek tömeges méreteket öltő járványa.”

Ennek a „járványnak” a megdöbbentő mértéke még inkább nyugtalanító abból a szempontból, hogy az esetek jelentős része megelőzhető lenne, tekintve, hogy szignifikáns korreláció van a társadalmi-környezeti feltételek és a mentális zavarok elterjedtsége között. Richard Bentall, az University of Liverpool klinikai pszichológiai tanszékének professzora, és Peter Kinderman, a Brit Pszichológiai Társaság elnöke, meggyőzően írtak erről néhány évvel ezelőtt, felhívva a figyelmet „pszichológiai jól-létünk társadalmi meghatározottságaira”. „Az adatok nem hagynak semmilyen kétséget” – írja Kinderman – „társadalmi meghatározottság nemcsak hogy létezik, hanem jelentősége döntő.”

Beteg társadalom

A társadalmi elszigeteltség és egyenlőtlenség tapasztalata, az elidegenedés és szétesettség érzése, sőt, a mindennapi materializmus és a neoliberalizmus ideológiájának alapfeltevése önmagukban véve olyan tényezők, amelyek egyre inkább megjelennek a recens irodalomban, mint a mentális betegségek kiváltói. Erre példák David Morgan pszichoterapeuta *Frontier Psychoanalyst* című,² nagyon fontos *podcast*-jei, olyan adásokkal, mint „A neoliberalizmus káros a mentális egészségre” vagy „Beteggé tesz-e minket a neoliberalizmus?”.

A klinikai pszichológus és pszichoterapeuta Jay Watts így fogalmazott a *The Guardian*-ben: „a pszichológiai és társadalmi tényezők sokak számára a szenvedés legfontosabb okai közé tartoznak, sőt, egyenesen a fő okok. A szegénység, a relatív egyenlőtlenségek, a fajgyűlölet és a szexizmus által jelentett fenyegetettség, a kataklizma-szerű társadalmi változások, a versenyelvű kultúra: ezek mindegyike növeli a mentális problémák valószínűségét. A kormányokat és a gyógyszeripari cégeket nem érdeklik ezek a tények, ehelyett olyan kutatásokba öntik a pénzt, amelyek a szorongás környezeti okai helyett a genetikai hátteret vagy fizikai *biomarkereket* próbálnak azonosítani. Szintén nem látni a politikai akaratot, hogy megvizsgáljuk az egyre terjedő mentális betegségek összefüggését a strukturális egyenlőtlenségekkel, habár ez az összefüggés erőteljes és sok szakmabeli gondolja úgy, hogy ez lenne a jelenlegi mentálisbetegség-járvány kezelésének legjobb módja”.³

Nyilvánvaló, hogy itt hatalmas, megkövesedett érdekviszonyokba ütközünk, amelyek tudatosan vagy tudattalanul elködösítik vagy megpróbálják tagadni ezt az összefüggést – s épp ezért olyan izgalmas és megindító az utóbbi időben tapasztalható hajlandóság a pszichoanalitikusok és terapeuták körében, hogy tekintetbe vegyék e szélesebb kontextust.

A különböző kommentátorok, amikor a mentális problémákról és rendellenességekről értekeznek, gyakran beszélnek a társadalomról, társadalmi környezetről, csordaszellem-jelenségekről és környezeti meghatározottságokról, ám úgy vélem, a fő kiváltó okok tekintetében ennél némileg pontosabbak lehetünk. Alighanem itt az ideje, hogy ebben az összefüggésben a „k-betűs” szóról, azaz a *kapitalizmusról* szóljunk.

A napjainkban tetten érhető mentális betegségek és szorongások számos formája, amelyet kezelni próbálunk, és amellyel megpróbálunk együtt élni, kétségtelenül összefügg a kapitalizmus számos folyamatával és melléktermékével. Akár azt is mondhatjuk, hogy a kapitalizmus sok tekintetben mentális betegségeket generáló rendszer, és ha komolyan vesszük a mentális szorongások és betegségek kezelését – nemcsak tüneteik, hanem okaik és eredetük szintjén is –, akkor közelebbről, pontosabban és analitikusabb szellemben kell megvizsgálnunk azt a politikai-gazdasági környezetet, amiből az előbbieket megszületnek, megértve ezáltal, hogyan fonódik össze az egyes ember pszichikuma e környezet minden aspektusával.

A kapitalizmus és a mentális problémák közötti szoros kapcsolat talán leginkább nyilvánvaló példája a neurózisok világméretű elterjedtsége. Ahogy Joel Kovel – korábban praktizáló pszichiáter, később a politikatudomány professzora – írja: „A neurózis legszembeötlőbb vonása a kapitalizmusban: általános elterjedtsége.” Kovel „Terápia a késő-kapitalizmusban” című klasszikus esszéjében (amely nemrég újra megjelent a *The Political Self*⁴ című kötetben), így írja le ezt a jelenséget: „...a neurotikus nyomorúság kolosszális terhe, amit a társadalom magán cipel, s aminek súlya állandóan és kézzelfoghatón megcáfolja a kapitalista ideológia állítását, miszerint az áruterelés civilizációja az emberi boldogság előmozdítója: ha a rendszer által nyújtott minden önigazolási kísérlet, kényelem, szórakozás és választási lehetőség ellenére az emberek mégis nyomorultul érzik magukat, képtelennek a szeretetre-szerelemre, az őszinte hitre, vagy hogy valamiféle integritást érezzenek saját életükkel kapcsolatban, akkor esetleg azt a következtetést fogják levonni, hogy valami komoly baj van a társadalmi renddel”.

Az utóbbi időben további izgalmas munkák jelentek meg erről a kérdésről Eli Zaretsky,⁵ illetve Bruce Cohen⁶ tollából: mindkét szerző a család, a szexualitás és a kapitalizmus összefüggéseit vizsgálja a neurózisok „termelésének” szempontjából.

Fontos mozzanat, hogy a Freud által vizsgált mentális „tájkép” kiemelkedő pontja a századfordulós Bécsben a neurózisok sokasága volt: ezeket Freud, ahogy Kovel felhívja rá a figyelmet, teljesen folytonosnak tekintette a modern társadalmakban jellemző „normális” jellemfejlődéssel, s forrásuk gyakran, teszi hozzá megint csak Kovel, az elidegenedés modern tapasztalata. „A neurózis – írja – annak a szubjektumnak az elidegenedése önmagától, aki a szabadságra készült föl, de beleütközött személyes életkörülményeibe”.

Az elidegenedés jelenségének nagy elemzője, mint tudjuk Marx volt, aki megmutatta, hogyan termeli ki a tőkés gazdaság az elidegenedést, lényegéből és szerkezetéből adódón, és hogyan „tűnik el” ez az elidegenedés, hogy aztán „bezáródjon”, és megtestesüljön a termékekben, az árukban, kezdve a nyilvánvaló példáktól (gondoljunk a *sweatshop*-okban termelt *Nike*-cipőkre, vagy az ezekben a termékekben megtestesülő *sweatshop*okra), az általánosabb jelenségre, hogy a termelés egész rendszere elidegenítő jellegű.

Ahogy Pavon Cuellar megjegyzi, „Marx volt az első, aki megértette, hogy az elidegenedés dolgokba – árukba – záródik be és bennük ölt testet”.⁷ Ezek a „fetisizált” áruk, teszi hozzá, azt ígéri, hogy megőrzik és a fogyasztás pillanatában visszaadják azt a szubjektív-társadalmi tartalmat, amitől megfosztották termelésük során az elidegenedett szubjektumokat: de ezek „az elidegenedett szubjektumok már elvesztették, amit a fetisizált tárgyakban megtalálni képzelnek (vagy remélnék)”.

Az elidegenedésnek ez a felfogása Marx számára központi kérdés. Ma a legtöbb ember ismeri Marx tőkével kapcsolatos elméleteit, amelyek leírják, hogy a kapitalizmusban a kizsákmányolás, a profit és a mások fölötti kontroll miként meghatározó és visszatérő momentumok. Az én szememben azonban a Marxot leginkább foglalkoztató kérdés, amelyet folyamatosan elhanyagolnak vagy félreértene, az emberi kreativitás és termelékenység, „az ember kolosszális termelőereje”, ahogyan nevezi, hasonlóan William Blake-hez, a tizenkilencedik század valamivel korábbi időszakában.

Marx e rendkívüli, a világot átalakító energiát és cselekvőképességet „aktív nembeli életünknek”, „nembeli lényegünknek” nevezi – ezek „fizikai és szellemi energiáink”. De e hatalmas kreatív energiákat és átalakító képességeket a fennálló gazdasági rendszerben elrabolják tőlünk, amelyek ezért idegenné, objektív, leigázó és fetisizált erővé válnak.

A vágy átformálása

A kép, amit Marx itt használ, egy vajúdo anyáé – ami, mondhatjuk, maga is munka –, akitől elválasztják gyermekét, aki ezért idegen, játékbaba-szerű valamivé – áruvá – válik. Milyen hatással van ez az anya lelkére? Marx számára ez az elidegenedés és a szorongás, az emberi szellem zavartságának oka, amely oly jellemző az ipari kapitalizmusra. Ahogy Pavon Cuellar megmutatja: ebből az elidegenedésből nem tudjuk „kivásárolni” magunkat – még több játékbabát termelve –, hiszen az elidegenedés pont innen származik, itt termelődik és ölt testet.

Mi több, maga a fogyasztási örület és a mindennapi materializmus napjainkban mentál-egészségügyi problémák egész sorának forrása, a függőségektől a különböző depresszióig. Ahogy George Monbiot megjegyzi⁸, „a kényszeres vásárlás összefügg a depresszióval, a

neurózissal és a szétesett kapcsolatokkal. Hatása társadalmilag és az egyénre nézve egyaránt pusztító.” Sue Gerhardt, a pszichoanalitikus megközelítésben dolgozó pszichoterapeuta igen meggyőzően ír erről az összefüggésről, rámutatva, hogy „a modern társadalmakban az anyagi jólétet gyakran összekeverjük a pszichológiai jól-léttel”. *The Selfish Society* című könyvében⁹ megmutatja, milyen sikeresen és ellentmondást nem tűrően formálja át agyunkat a fogyasztói kapitalizmus, s alakítja idegrendszerünket saját képére. „Szem elől tévesztjük a kapitalizmus egyik lényegi vonását – írja – ha nem vesszük tekintetbe maguknak a vágyaknak és impulzusoknak az átformálását és fogalmazását.”

A kapitalizmus mentális betegségekre gyakorolt hatásának egy másik nyilvánvaló kulcspontja az egyenlőtlenségek kérdése. Ez a rendszer épp annyira az egyenlőtlenségek termelője, mint a mentális betegségeké. Ahogy a brit *Royal College of Psychiatrists* társaság egyik jelentése kiemelte: „Az egyenlőtlenség a mentális betegségek egy fontos meghatározója: minél nagyobb az előbbi, annál rosszabbak az egészségügyi mutatók. A szegényebb háztartásokból jövő gyerekeknél háromszor akkora a mentál-egészségügyi problémák kockázata, mint a gazdagabbaknál. A mentális betegségek makacsul összefüggenek a nélkülözéssel, az alacsony jövedelemmel, a munkanélküliséggel, a hiányos iskoláztatással, a rossz fizikai egészséggel és az egészségre kockázatos viselkedések elterjedtségével”.¹⁰

Bizonyos kommentátorok odáig mennek, hogy maga a kapitalizmus mint létezés- és gondolkodásforma „pszichopátiás” vagy patológikus rendszernek tekinthető. Kétségtelenül van néhány megdöbbentő egybeesés a modern pénzügyi és nagyvállalati rendszerek és a klinikai pszichopátiával diagnosztizált személyek között, ahogy több elemző megjegyezte.

Robert Hare például, aki a világ egyik fő tekintélye a pszichopátia terén, és a széles körben elfogadott, a pszichopátia tesztelésére használt „Hare-lista” szerzője, így fogalmazott Jon Ronsonnal beszélgetve: „Kár volt csak börtönökben folytatni a kutatásaimat. A tőzsdén is kellett volna valamennyi időt töltenem.” Az interjú készítője itt megkérdezte: „De minden bizonnyal a tőzsde pszichopátái nem lehetnek annyira rosszak, mint a sorozatgyilkos pszichopáták”. Mire Hare: „A sorozatgyilkosok családokat tesznek tönkre. A nagyvállalati és politikai... pszichopáták nemzetgazdaságokat. Egész társadalmakat.”¹¹

Ezek a vonások, ahogy Joel Bakan zseniálisan kiemeli *The corporation* című könyvében, bele vannak kódolva a modern részvénytársaság szövetébe; alapvető „génjeinek”, *modus operandi*-jának része. „A részvénytársaság jogilag definiált kötelessége – jegyzi meg –, hogy kímélet és kivétel nélkül saját önérdékét érvényesítse, függetlenül a másokra esetlegesen gyakorolt, gyakran káros következményekre.” Saját jogi definíciója szerint tehát, a részvénytársaság egy „patologikus intézmény”, és Bakan fel is sorolja ezen intézmény mindennapos patológiájának diagnosztikus jegyeit (empátiahiány, az önérdék követése, nagyzási mánia, érzelemhiány, agresszió, társas indifferencia), hogy rámutasson, mennyire konzekvensen zavart viselkedésű „páciens” a tőkés vállalat.

Miért termelnek ki ezek a kortárs társadalmi és gazdasági gyakorlatok olyan sok betegséget és rendellenességet? Hogy erre válaszoljunk, úgy vélem, vissza kell tekintenünk a felvilágosodás általános projektumára, és az emberi természet pszichológiai modelljeire. A modern kapitalizmus az ember tizenhetedik századi felfogásából nőtt ki: ebben az ember egy olyan lény, akinek énje nem kapcsolódik környezetéhez, azzal nem folytonos, attól elvált, motivációja a verseny és a szűken vett „racionális” önérdék. Ez a *homo economicus* alakja, amely a felvilágosodás egész projektumának egyik fontos katalizátora és alapja, különösen az ekkor kialakult közgazdasági elméletekben. Ahogy Iain McGilchrist írja: „A kapitalizmus és a fogyasztói attitűd, az emberi viszonyok olyan felfogásai, amelyek nem látnak mást ezekben a viszonyokban, mint különböző mértékű hasznosságot, mohóságot és versenyt, s fokozatosan felváltották azokat, ahol az érzelmi kapcsolat és a kulturális folytonosság volt e viszonyok alapja.”¹²

Ma már tudjuk, mennyire téves és destruktív az énnnek ez a felfogása. A „szociális aggyal” kapcsolatos újabb idegtudományi kutatások, valamint a modern kötődésemélet, fejlődéslélektan és interperszonális neurobiológia izgalmas fejleményei nagymértékben átírják és korszerűsítik az elszigetelt, „racionális” egyén e meglehetősen furcsa és ódivatú felfogását. Egyúttal az emberi fejlődés és identitás jóval gazdagabb és kifinomultabb megértését nyújtják, olyan jelenségek fokozatos megértésével, mint a jobb agyféltekéhez köthető interszubsztitívitás, a tudattalan folyamatok, a csoportos viselkedés és az empátia. Egyre jobban megértjük a mentális fogalmak kialakításának az agy fejlődésében játszott szerepét, valamint a kontextus és a szocializáció jelentőségét az emocionális és kognitív fejlődésben.

Ahogy a neurobiológus David Eagleman rámutat, az emberi agy mindig más agyakra támaszkodik saját működéséhez és fejlődéséhez – az „én” fogalma a „mi” meglétének függvénye: tulajdonképpen egyetlen hatalmas szuperorganizmust alkotunk, minden személy neurális hálózata más neurális hálózatok sokkal nagyobb rendszerébe van beágyazva. Agyunk annyira az interakciókra van huzalozva, hogy még az sem világos, hol kezdődnek illetve érnek véget egy adott egyén határai. Az, hogy ki *vagyok*, teljesen összefonódik azzal, kik *vagyunk*. Nem kerülhetjük meg az ideghálózatainkba írt alapigazságot: szükségünk van egymásra.

A kölcsönös függés tehát, társas és biológiai lényekként, szöveteinkbe van kódolva, „processzorunk” része: ez az, ahogyan a „szerelem testet ölt”, Louis Cozolino találó kifejezését használva. „Nincsenek különálló agyak – írja Cozolino, Winnicott-ot visszhangozva –, mindig csak más agyakkal alkotott hálózatokon belül léteznek”.¹³ Ezt a neurológiai és tudományos felfogást a kölcsönös függés, az együttműködés mélystruktúráiról és a szociális agyról időnként „neuro-marxizmusnak” is nevezik, a belőle fakadó következtetések miatt.

A kapitalizmus, olybá tűnik, egy alapvetően téves, naiv és elavult tizenhetedik századi modellen alapul önmagukról. Ez a rendszer azt akarja elhíttetni velünk, hogy elszigetelt, autonóm, egymás iránt közömbös, kompetitív, kontextus nélkül létező lények vagyunk: meglehetősen kíméletlen és környezetünkől elszakadt entitások. Felmérhetetlen, hogy milyen mértékben károsított és károsít meg minket és gyermekeinket az énnék ez a felfogása.

Sok ember azt gondolja, s környezete is erre bátorítja, hogy ezek a problémák és rendellenességek (pszichózis, skizofrénia, szorongás, depresszió, öncsonkítás), ennek az „őrült világnak” a szimptomái (hogy James Hillmann remek kifejezését használjuk), csak az ő problémái, nem pedig az őket körülvevő világ részei. „De mi van akkor, ha érzelmi gondjaid nem csak a te egyéni problémáid?” – teszi fel a kérdést Tom Syveron. „Mi van, ha mindannyiunk problémái? Mi van akkor, ha az igazi probléma az, hogy egy rossz társadalomban élünk? Talán Adornonak mégis csak igaza volt, amikor azt mondta, »egy rossz életet nem lehet jól élni«.”

Ennek a „rossz életnek” a gyökerei, úgy tűnik, abban keresendők, hogy olyan társadalmi és gazdasági rendszerben élünk, amely ellentmondásban van pszichológiai és neurológiai természetünkkel, azzal, hogy mik is vagyunk mint szociális lények. Ahogy könyvemben is proponálom, belső és külső világunk folyamatos interakcióban áll egymással és formálja egymást, ezért ahelyett hogy elválasztanánk a

gazdasági és társadalmi gyakorlat megértését az emberi pszichológia és fejlődés megértésétől, össze kell kötnünk és hangolnunk a kettőt. Hogy ez megtörténhessen, szükségünk van a politikai és a személyes közötti új dialógusra, a mentális egészség új, integrált modelljére és egyben egy új politikára is.

Hivatkozások

- ¹ George Monbiot: Neoliberalism is creating loneliness. That's what's wrenching society apart. *The Guardian*, 2016. október 12. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/oct/12/neoliberalism-creating-loneliness-wrenching-society-apart>
- ² Frontier Psychoanalyst Radio Podcasts episodes 1-7. <https://freudconference.wordpress.com/2016/05/11/frontier-psychoanalyst-radio-podcasts-episodes-1-7/>
- ³ Jay Watts: Is mental illness real? You asked Google – here's the answer. *The Guardian*, 2017. április 12. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/apr/12/is-mental-illness-real-google-answer>
- ⁴ Rod Tweedy (ed.): *The Political Self: Understanding the Social Context for Mental Illness*. London, Karnac Books, 2016; <http://www.karnacbooks.com/product/the-political-self-understanding-the-social-context-for-mental-illness/38036/>
- ⁵ Elie Zaretsky: *Political Freud: A History*. New York, Columbia University Press, 2015.
- ⁶ Bruce Cohen: *Psychiatric Hegemony. A Marxist Theory of Mental Illness*. London, Palgrave Macmillan, 2016.
- ⁷ David Pavon Cuellar: *Marxism and Psychoanalysis: In or Against Psychology?* London, Routledge, 2017.
- ⁸ George Monbiot: Materialism: a system that eats us from the inside out. *The Guardian*, 2013. December 9. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/dec/09/materialism-system-eats-us-from-inside-out>
- ⁹ Sue Gerhardt: *The Selfish Society: How We All Forgot to Love One Another and Made Money Instead*. New York, Simon & Schuster Ltd., 2010.
- ¹⁰ *No health without public mental health*. The case for action. Royal College of Psychiatrists, London, 2010 <http://www.rcpsych.ac.uk/pdf/PositionStatement4website.pdf>
- ¹¹ Jon Ronson: *The Psychopath Test*. <http://www.jonronson.com/psycho.html>
- ¹² Iain McGilchrist: *The Master and His Emissary The Divided Brain and the Making of the Western World*. New Haven, Yale University Press, 2012.
- ¹³ Louis Cozolino: *The Neuroscience of Human Relationships: Attachment and the Developing Social Brain*. (2nd Revised edition edition) New York, W. W. Norton & Company, 2010.

(Fordította: Koltai Mihály)

Eredeti megjelenés: *red pepper*, 2017. augusztus 9.

<https://www.redpepper.org.uk/a-mad-world-capitalism-and-the-rise-of-mental-illness/>

Kínai biciklik, német autók és vidéki magyar közösségek

Bevezetés: a helyzet régen

Doktori dolgozatom írása idején 10 hónapig Dél-Magyarországon, a Bács-Kiskun megyei Tázláron éltem. Bár témám a háztáji gazdálkodás továbbélő hagyományainak elemzése volt, nem hagyhattam figyelmen kívül azt a tényt, hogy sok falusi a mezőgazdaságon kívül is dolgozott. A főutcán, a buszmegálló közelében laktam. Az ingázók minden nap innen indultak a közeli mezőváros gyáraiba, ahol a műszak reggel 6-kor kezdődött. Egy gyárat különösen gyakran emlegettek a falusiak, úgy utaltak az ott dolgozókra, hogy „a vasasok”.

Az ingázók számomra túl korai órában indultak ahhoz, hogy az utazást részletesen megfigyeljem; de azt észrevettem, hogy amikor délután az emberek visszatértek a faluba, akkor többségük a kertjeikben és a földeken végzett termelő munkával volt elfoglalva. A *paraszt-munkás* a szocialista Magyarországon mindenhol fellelhető jelenség volt. A kollektivizálás viszonylagos sikere nagymértékben annak a szimbiózisnak volt köszönhető, amelyet a munkaigényes háztáji és a tőkeigényes, nagy termelőkapacitású üzemek valósítottak meg a szocialista szövetkezetekben és állami gazdaságokban (Hann 1980, Swain 1985).

De a sikernek ára volt. Gyakorta felmerült, hogy a munkások a gyárban csak tessék-lássék dolgoztak, otthoni tevékenységeikre tartogatva energiáikat, mivel ott a gazdasági motiváció jóval hatékonyabb volt. A teljes foglalkoztatás a tervgazdaság alapvető feltétele volt, fenntartásának mechanizmusa az átlagbér kiszámításán alapult. A vállalatigazgatóknak érdekükben állt a szükségesnél több, olcsó munkaerő alkalmazása, annak biztosítása érdekében, hogy magasabb béreket tudjanak fizetni azoknak, akik munkáján a vállalatok gazdasági életképessége valóban nyugodott. Ez volt a fő oka annak, hogy a tázlári

falusiak (és a helyi romák) könnyen juthattak alacsony képzettséget igénylő, gyári munkahelyekhez.

Akkoriban minden tázlári gyerek, miután 14 éves korában befejezte az általános iskolát, középiskolában vagy szakmunkásképzőben tanult tovább. Ezt követően (kicsit leegyszerűsítve a dolgokat és eltekintve olyan körülményektől, mint például a férfiak esetében a katonaság) négy vagy öt életpálya-lehetőség nyílt meg a falusi fiatalok előtt, függetlenül attól, elvégezték-e iskoláikat és szereztek-e képesítést. Az első az volt, hogy továbbra is a faluban lagnak, és teljes munkaidőben a háztájiban dolgoznak. Ezt az tette lehetővé, hogy Tázlárt megkímélték a kollektivizálás szabályos formájától (ökológiai és gazdasági okokból a háztáji gazdálkodás hagyományos formáinak folytonossága itt, Bács-Kiskun megyében tovább élt, mint az ország más részein). De ezt az utat csak kevesen követték (amit egyébként ideológiai szempontok miatt rosszallón vett tudomásul a korabeli hatalom). A legtöbben inkább a biztos munkabért választották. Ilyen munkát könnyen lehetett találni a helyi szakszövetkezetben vagy állami gazdaságokban, esetleg egy ingázással elérhető városi gyárban, így például „a vasasoknál”. Ez volt a második és a harmadik számú életpálya-lehetőség. Egy negyedik lehetőséget jelentett, ha a dolgozó még inkább eltávolodott a falutól. Akadt néhány tázlári fiatal, aki végzettségének megfelelően Budapesthez vonzódott, hiszen a főváros alig 120 kilométerre északra fekszik, illetve olyan városokba ment, ahol virágzott az ipar. De a tartós elvándorlás nehézségekbe ütközött a lakáshiány miatt, és a városi élet mindenképpen azzal a hátránnyal járt, hogy lehetetlenné tette a háztáji kistermelést, mint kiegészítő felhalmozási stratégiát.

A dolgok jelenlegi állása a kínai biciklik példáján

Az 1970-es kutatásaim a falura koncentráltak. Nem mertem engedélyt kérni arra, hogy a helybelieket gyári munkahelyeikre elkísérjem. Ma már túl késő, hogy ezt a hiányt pótoljam, de mostanában új kutatásba kezdtem egy közeli városban, és elbeszélgettem egy kicsit azokkal, akik elég idősök ahhoz, hogy emlékezzenek a város szocialista iparának létrehozására, illetve 1990 utáni átalakulására. A „vasasok” mitikus gyára, amely az 1970-es években a tázlári lakosoknak munkát biztosított, az 1980-as években csődbe jutott, és nagyobb állami vállalatok kebelezték be. Mint szerte Magyarországon, az 1990-es évek

elején ennek a városnak a gyárait is kifosztották. Ugyan termékeik minőségét és a jól képzett mérnökök és szakmunkások felkészültségét senki sem kérdőjelezte meg; de a KGST-piac összeomlott és esély sem volt arra, hogy ezek a gyárak gyorsan betörhetnek a nyugati piacokra. A csődöt a privatizáció követte. A leggyakoribb séma szerint, a tapasztalt gyári vezetők csak a legalkalmasabb munkatársakat választották ki, hiszen már nem volt semmi motivációjuk arra, hogy továbbra is fenntartsák a szocialista évtizedek alatt jellemző rejtett munkanélküliséget. A valódi munkanélküliség az 1990-es években erőteljes növekedésnek indult.

Már a szocializmus összeomlása előtt is megtörtént, hogy egyes gyárakat külföldi vállalatoknak adtak el. A Levi-Strauss például jelentős beruházásokat eszközölt 1988-ban, és több mint 500 dolgozót foglalkoztatott, mielőtt 2009-ben úgy döntött, hogy tevékenységét áthelyezi Romániába. A helyi hatalom megpróbálta az új multinacionális nagyvállalatokat a jórészt gazdátlan, magára hagyott ipartelepekre vonzani, ám sikertelenül.¹ Az egyszerűen csak „Levis”-nak” nevezett területet egy helyi vállalkozó vásárolta meg, aki manapság a telep egy részén kerékpárüzemet működtet; munkásszállót is üzemeltet, míg a többi területet kiadja a legkülönbözőbb helyi cégeknek.

A kerékpárgyár műhelyében (Fotó: Chris Hann, 2017)

Ez a hivatali épület korábban a Levi-Strauss igazgatóságának adott otthont, ezt megelőzően, egészen 1988-ig különböző szocialista vállalatok székhelye volt (Fotó: Chris Hann, 2017)

A bicikliket nem itt gyártják. Az alkatrészek mind Kínából származnak (noha 40%-ukat hivatalosan más európai országokban készítik). A kerékpárok összeállításához kevéske szakértelem szükséges. Mostanáig a munkát a 80 dolgozót foglalkoztató cég darabszám alapján végeztette, vagyis a bérek az egyes munkás termelékenységét tükrözték. Mostanában a cég futószalagot kíván alkalmazni, ezzel fokozva a specializálódást és az automatizálást. Ez a lépés nem örvend nagy népszerűségnek a dolgozók körében nemcsak a munkafolyamattól való elidegenedés miatt, hanem azért sem, mert az automatizáció a legtöbb dolgozó számára a nettó bérek csökkenését vonja maga után (és időnként túlmunkát eredményez, amelyet nem fizetnek meg a kötelező túlórabérrel). Ebben a gyárban a dolgozók a munkakörülményeket általában rossznak ítélik meg. Az egyik megalázó feltétel például, ahogy hallottam, az, hogy a kisebb lopások megelőzésére a munkások saját szerszámaik használatára kényszerülnek.

Másfelől viszont a legtöbb kis- és közepes vállalkozásnál, amelyek a nagy szocialista vállalatok helyébe települtek, egy kicsit jobb a helyzet. A vállalkozók szinte valamennyi dolgozójukat minimálbéren jelentik be, annak érdekében, hogy minimalizálják munkaadói hozzájárulásait. A valóságban a vezetők különböző fortélyokat találnak ki arra, hogy többet fizethessenek az előírt minimumnál, különösen

azoknak a dolgozóknak, akiket nem szeretnének elveszíteni. E kiegészítő juttatások pontos részletei nem közismertek (a munkások hónap végén kapnak készpénzben bizonyos összeget). A dolgozók későbbi nyugdíjában nem is mutathatók ki. Nem meglepő, hogy az emberek ezeknek a cégeknek a tulajdonos-vezetőit általában olyan ragadozóknak látják, akiket pusztán a profit maximalizálása érdekel. Ez alól csak azok jelentenek kivételt, akik némi tiszteletet vívtak ki maguknak azáltal, hogy az 1990-es években igyekeztek annyi munkahelyet megvédeni, amennyit csak lehetett, illetve azok, akik ma átlag fölötti béreket fizetnek. De az ilyen tekintélyes emberek mára már többnyire nyugdíjba vonultak, és a felelősség legalább egy részét átruházták a következő generációra. A vállalkozásokat öröklő utódok nagy valószínűséggel marketing vagy emberi erőforrás-tanácsadó szakot végeztek.

A különböző pártok politikusainak sokféle ígérete ellenére a fent vázolt fizetési gyakorlat a szocializmust követő időszakban nem változott jelentősen. Bár vannak, akik a kegyetlen profit maximalizálásra törekvő „új kapitalistákat” vádolják, mások védelmükre kelnek, mondván, ezek a vállalatok nem maradnának fenn, ha magasabb bért kellene fizetniük dolgozóiknak. Mi mást is várhatunk az új elittől? Időközben a szocialista korszak technikai értelmisége hajlik arra, hogy a mai állapotokat modern rabszolgaságnak tekintse, ahol a képzetlen magyar munkásokat a máshol zajló tőkefelhalmozás érdekében erősen kizsákmányolják.

Mercedes: made in Kecskemét

A kisebb lopások problémáját a fentiektől alapvetően különböző módon oldják meg az új Mercedes-Benz gyárban, amely Bács-Kiskun megye székhelyén, Kecskeméten uralja a külváros látképét. Itt a bejáratnál mindenkinek át kell esnie a biztonsági ellenőrzésen. Ez érvényes a szervezett látogatások részvevőire is, akiknek le kell adniuk kameráikat, mielőtt engedélyt kapnak arra, hogy megtekintsék a közel egy kilométer hosszú, teljesen automatizált gyártósort, amely két percenként egy csillogó, új Mercedest bocsát ki magából. Noha a gyár tervezése az előző kormányzat idején kezdődött, az óriási beruházást hivatalosan 2012-ben nyitotta meg Orbán Viktor, a Fidesz-kormány miniszterelnöke. A gyár jelenleg több mint 4000 dolgozót foglalkoztat; mivel sok alkatrész helyi üzemek állítanak elő, a gyár teljes

gazdasági hatása a régióban óriási jelentőséggel bír. A hatóságok minden szinten továbbra is minden támogatást megadnak a gyárnak. Ennek keretében jelentős bővítés van tervbe véve 2020-ra, ami egyedül a központi gyáregységben további 3000 új munkahelyet jelent majd. Egy vidéki városnak, ahol korábban a legnagyobb ipari munkálatok az élelmiszergyártásban dolgoztak (konzervek és szeszesitalok előállításával foglalkoztak), ennek a híres nemzetközi vállalatnak a betelepülése úttörő jelentőségű. Éppen ellenkezője annak a megye összes többi városában tapasztalható fejleménynek, miszerint a nagy szocialista vállalatok összeomlása után kisebb, magán- vagy családi vállalkozások települtek meg.

Természetesen, az antropológus munkájához az is hozzátartozik, hogy a „Merci”-jelenségnek a gazdasági okok és hatások feltárásán túlmenő, társadalmi vonatkozásai iránt is érdeklődjön. Már csak azért is foglalkoztatott ez a kérdés, mert, bár Tázlár több mint 40 kilométer távolságra van Kecskeméttől, sok fiatal vállalja a gyárba való napi ingázást.² Az út nagyon rossz, különösen télen. Vonzereje elsősorban abban rejlik, hogy a bérek jelentősen meghaladják az előírt országos minimumot: egy szalagnál dolgozó bére közel 500 euró. Ezeket nem a sűrű gazdaságban jelen lévő, többé-kevésbé tiltott anyagi juttatások teszik lehetővé, hanem szerződésben rögzített mellékesek (például egy kitűnő üzemi étkezde), valamint a dolgozók bizonyos kategóriái számára biztosított informális privilégiumok is (például az új járművek tesztvezetése).

Ennek ellenére a képzetlen munkások többsége nem marad sokáig. A munkaerő, amint azt 2017 augusztusában megfigyeltem, túlnyomórészt fiatalokból áll – az átlagos életkor a húszas évek első fele lehet.³ Megtudtam, hogy a munka többnyire nem igényel speciális képzettséget – az általános iskola elvégzése az egyetlen követelmény. Mivel a szalagmunka nagy részét robotok végzik, a munkás legfontosabb feladata az, hogy állandóan éberem figyelje a fizikailag igénytelen és többnyire tiszta munkafolyamatok elvégzését, miközben a járművek a szalagon továbbgördülnek. Szlogenek hirdetik, hogy a szalagról lekerülő minden egyes autó egyedi. Ez a látogató ösztöneinek ellentmond, de a piac e felső kategóriájába eső márka számára ez nagyon fontos. A színeken és bizonyos szerkezeti variációkon túl (mint például az Egyesült Királyság és Írország számára készített jobbkormányos autók), a vásárlók rendelhetnek egyedi kárpitozást is. Az autógyártás nagy utat járt be azóta, hogy Henry Ford sztandardizált, úttörő modelljei elhagyták a gyárat (Adam Smith tűgyáráról már nem is

beszélve). A Mercedes-Benz filozófiája az állandó innováció. Mégis egyértelmű, hogy a Kecskeméten használt új technológiának – ha egyáltalán – csupán kicsi része sarjad a helyi leleményből: azt beszél-
lik, hogy a motorokat Németországból importálják.

A magyar közösségek lebontása

Ebben a cikkben eddig arról írtam, hogyan lehet profitábilisan össze-
szerelni a német autókat és a kínai bicikliket a poszt szocialista vidéki
Magyarországon, ahol a régi ipari bázis gyakorlatilag széthullott. Egy-
értelmű, hogy ez a globalizáció története, amely korlátlanul hőm-
pölyög végig egész Euráziában. A Kecskeméten gyártott autók nagy
részét azokkal a speciális világítási funkciókkal látják el, amelyeket az
észak-amerikai piac ír elő (az autók közül csak nagyon keveset adnak
el helyben, mivel ezek a kocsik az alkalmazottaknak biztosított áren-
gedmények ellenére is túlságosan drágák a magyarok döntő többsége
számára). Milyen következményekkel járnak a tőke és a munka ezen
új konfigurációi? Hogyan viszonyulnak a mai magyar, vidéki fiatalok
lehetőségei azokhoz a lehetőségekhez, amelyek a szocialista évtizedek
alatt apáiknak és nagyapáiknak rendelkezésre álltak?

A gyár bejáratánál szigorú a biztonsági ellenőrzés (Fotó: Chris Hann, 2017)

Az utóbbi kérdésre adható válaszok némelyikét már a fentiekben kifejtettem. A falusiak és a városlakók egyaránt kereshetnek helyi bér munkát a kisvállalkozói szektorban helyi, magyar főnökökkel, illetve transznacionális vállalatoknál. A Mercedes-Benz egyedi eset, de a szupermarket-óriásokat és a kisebb áruházláncokat (mint például a német D&M és a Rossmann) magyar menedzserek irányítják, és (legalábbis nominálisan) magasabb béreket fizetnek, mint a helyi vállalkozások. De még itt is ritka, hogy egy dolgozó havi 450 eurónál többet vigyen haza.

A szocialista korszakkal való összevetésből kiderül, hogy mára jelentősen beszűkültek a kisüzemi kereskedelmi termelés lehetőségei a mezőgazdaságban. Elmúlt az az idő, amikor a szövetkezetek támogatást nyújtottak tagjaiknak, hogy tehenet és malacot tartsanak az udvarukban. A kistermelői szőlőültetvények szintén életképtelenek. Az 1990-es évek elején végbement privatizációt követően a mezőgazdasági termelés nagy tőkeigényű tevékenység lett, amely egyre jobban megközelíti a nyugat-európai agrárbiznisz normáit. Ebbe a szektorba fiatal emberek csak úgy nem tudnak belépni. A földeken dolgozók többsége nem tulajdonos, hanem az új vidéki proletáriátus tagja. Ez a nyár végén a legszembetűnőbb, amikor nemcsak a szőlő

A Tesco sok magyarországi üzletében sztrájkoltak 2017 nyarán (ebben éppen nem) (Fotó: Crhis Hann, 2017)

A városi önkormányzat és független segélyszervezetek ingyenkonyhái mindenkinek osztanak ételt (Fotó: Chris Hann, 2017)

szüreteléséhez kell munkaerő (noha a szüret többnyire már gépesített), hanem egyéb munkaintenzív növények, így például a paprika vagy a bodza betakarításához is.

A munkaerőpiaci lehetőségek megszűnésére az állam sokféle módon reagált. A Fidesz-vezette kormányzat jelentősen kibővítette a munkalehetőségeket a feltételekhez kötött segélyezési rendszer (*workfare*) bevezetésével (bár ezt a megoldást még 2010 előtt egyes szocialista politikusok vetették fel). A munkanélküli segélyt drasztikusan csökkentették, más juttatásokat pedig megszüntettek, így aztán sok százezer magyar találta magát abban a helyzetben, hogy egyetlen kiútja az új segélyezési rendszerben való részvétel. A többség itt havi 175 eurót keres. A segélyezési rendszer kezdeti éveiben sok fiatal elhagyta a szakmunkásképző iskolákat, és feliratkozott az új segélyrendszerbe, mihelyt betöltötte a 16. életévét (később a korhatárt 18 évre emelték).

Néhány résztvevő örül az új segélyezési rendszernek, mert a nagyon alacsony összeg ellenére ezek a munkák társadalombiztosítási és nyugdíjjogosultságot adnak, és kevésbé kizsákmányoló feltételekkel végezhetők, mint a többi rendelkezésre álló gyári vagy mezőgazdasági alternatív munka. De nem mindenki vélekedik így. Néhány

középosztálybeli állampolgár fájlalja azt, hogy a segélyre jogosultak többnyire közmunkát végeznek, így például parkok gondozását, ahol nyilvánvalóan laza a munkafegyelem, és nem termelnek értéket. Mások arra panszkodnak, hogy a segélyrendszer csak arra szolgál, hogy a kormánynak lehetősége legyen a munkanélküliséget regisztráló statisztika sikereiről beszámolni. Alig van bizonyíték arra, hogy a segélyprogramok sokat tennének azért, hogy a résztvevők beléphessenek a hagyományos munkaerőpiacra, ami pedig állítólag a céljuk. A romák, akik a szocializmus idején egyértelműen „rejtett munkanélküliek” voltak, ma az új segélyprogram hosszú távú szereplői. Más bírálatok szerint, ha a segélyprogram résztvevői eladásra szánt árucikkeket termelnek, az szükségképpen a piacok további torzulásához vezet. Ismét mások pedig arra mutatnak rá, hogy ezek a segélyprogramok hogyan erősítik meg a helyi hivatalokat és azokat a pártokat, amelyekhez a közigazgatás kötődik.⁴ Mégis, mindezen problémák ellenére, Bács-Kiskun megye lakosainak többsége osztja azt a nézetet, miszerint helyesebb, ha a család életben maradásának előfeltétele a munkaerőpiacon való részvétel, mint ha egyszerűen csak alamizsna-segélyeket osztogatnak. Ezt az álláspontot általában úgy magyarázzák, hogy bizonygatják a segélyért végzett munka gyerekekre gyakorolt (beleértve a roma gyerekeket is), hosszú távú hatását,

A segélyprogramban résztvevő közmunkások söprik az ős első leveleit (Fotó: Chis Hann, 2017)

Néhány lakos megkérdőjelezi a közmunkaprogramok értékét, és bírálják szervezetlenségét (Fotó: Chris Hann, 2017)

azt, hogy a fiatalok látják, szüleik korán kelnek és fegyelmezett életet élnek (a munkanap reggel 6-kor kezdődik).

Bács-Kiskun megyében a legújabb munkerőpiaci fejlemények fő kezdeményezője is az állam volt. A megyének hosszú közös határa van Szerbiával, és így az ún. „migránsválság” középpontjában állt, amely 2015 nyara óta alapvetően határozza meg a magyar és az európai politikát. Még nem sikerült olyan emberrel találkoznom Tázlárban, aki akár egyetlen szír menekültet vagy bármilyen más, a „balkáni útvonalon” Németországba igyekvő idegent látott volna. De a migránsok felbukkantak a közeli város Tesco áruházában, mert ebben a városban több száz menekültet szállásoltak el egy régi laktanyában még azokban a hónapokban, amikor Orbán Viktor kemény hangot ütött meg velük szemben, hangoztatva, hogy ő az európai civilizációt védelmezi és a nemzetközi egyezmények szellemében cselekszik; végül aztán új kerítést építtetett, és lezárta a határt. Amikor nagyszabású beruházások kezdődtek, hogy a laktanyában élők elhelyezésén javítsanak, akkor sok helyi lakos jutott munkához. De 2017 közepére egyértelművé vált, hogy Orbán kerítése elérte a célját, és ez a létesítmény az adott körülmények között fölösleges. A kormány meghosszabbította a szükségállapotot, de a helyzet a helyi gazdaságra máig kihat, amennyiben továbbra is rendőröket toboroznak határszolgálatra. A felvételhez

Határvédelmi szolgálat toborzása (Fotó: Chris Hann, 2017)

szükséges követelmények alacsonyak ugyan, de ezek az állások nem túl vonzóak; a munkások hosszúk, a munka valószínűleg kellemetlen, még akkor is, ha a bérek jóval felette vannak a helyi üzemekben megkereshető összegeknek.

Mindezen változatos lehetőségek hátrányait figyelembe véve cseppet sem meglepő, hogy sok fiatal magyar határozott úgy, hogy maguk is migránsok lesznek. Nincsenek pontos adatok a kitelepültek számáról és célpontjaikról, de

az ember gyakorta hallja azt, hogy Budapest után London a második legnagyobb magyar város a világon. Arról is sokat lehet hallani, hogy ez a kivándorlás hogyan szakítja szét a családokat, hogy egyetemet végzett fiatalok mentek el azért, hogy szállodai takarítást vagy konyhai mosogatást vállaljanak, valamint, hogy a vidéki magyarok hogyan gondolják a gazdag, idős, ápolásra szoruló nyugatiakat, míg saját rokonaik magányosan, ellátatlanul tengetik életüket otthon.

Persze, akadnak olyan kitelepültek, akik végzettségüknek megfelelő munkával keresik boldogulásukat. Néhányuknak sikerül annyi pénzt megtakarítaniuk, hogy pár év után hazatérjenek, és házat építsenek vagy új karriert kezdjenek itthon. De Bács-Kiskunban nagyjából egyetértenek abban, hogy ezek a sikertörténetek kivételt képeznek. A rendszeres pénzátutalás nagyon ritka. Néhány szülő azt mondja, hogy bár gyermekeik látszólag sokat keresnek, az élet egy olyan nagyvárosban, mint London, csillagászati összegeket emészt fel, és így ott sem élnek jobban; akadnak olyan szülők is, akik gyerekeiknek Nagy-Britanniába utalnak pénzt szerény nyugdíjukból, hogy a család össze tudjon jönni karácsonykor. Ha a kivándorolt megházasodik és gyereke is születik külföldön, akkor még kisebb a valószínűsége, hogy visszatelepül Magyarországra. A legtöbben úgy látják, hogy az oktatás színvonala jelentősen romlott a szocialista korszakhoz képest; mi érteleme van családot alapítani és gyereket nevelni egy

olyan országban, ahol a tudás leértékelődött, és a lehetséges jövedelmi szintek alacsonyak?

Következtetések: politikai és elméleti összefüggések

Ezek a munkaerőpiaci feltételek intenzív politikai viták tárgyát képezik. A kormányzat azt állítja, hogy minden lehetséges módon igyekszik a magyar kis- és középvállalkozásokat támogatni új munkahelyek megteremtésében. Továbbra is segíti a transznacionális vállalatok beruházásait, miközben arra buzdítja a Mercedes-Benzhez hasonló vállalatokat, hogy bizonyos kutatásokat és fejlesztési tevékenységeket hozzanak át Magyarországra, és ne ragadjanak le a futószalag melletti, szakképzettséget nem igénylő munkahelyeknél. Közben az ellenzéki pártok azokat támogatják, akik tiltakoznak a jelenlegi viszonyok ellen, így például a Tesco dolgozóit, akik 2017 nyarán sztrájkba kezdtek. Az ellenzéki pártok állítják, hogy a magyarok nagyarányú kivándolását az a körülmény hajtja, hogy a hazai bérekből lehetetlen megélni, a kormányzat által ellenőrzött média pedig csak azért zúdítja a nézőkre a nemzetközi migrációs válsággal foglalkozó híradásait, hogy elterelje a figyelmet a hazai korrupció és egyenlőtlenség problémáiról. A kormány szóvivői erre azt válaszolják, hogy sok fiatal pusztán kalandvágyból megy külföldre, és tengernyi új intézkedés biztosítja már most is visszailleszkedésüket a magyar munkaerőpiacra – különösen azokat, akikre leginkább szükség van itthon.

Beszélgetőpartnereim interjúkban és kötetlen beszélgetésekben újra meg újra visszakanyarodtak a hazai bérek igazságtalan voltához, rámutatva arra, hogy manapság Magyarországon sok árucikk (a benzintől az alapvető élelmiszerekig) ugyanannyiba kerül, mint „a régi EU” gazdag országaiban. A baloldalra hajló ellenzék teljes káoszban van, ami részben annak tudható be, hogy még ma is sok választó a 2002–2010 közötti, szocialisták vezette kormányzatot tartja leginkább felelősnek a mai nyomasztó állapotokért. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a „bérunióért” nem a baloldal, hanem a jobboldali, populista Jobbik indított kampányt. „Azonos munkáért azonos bért” – ez az alapelv ösztönösen is meggyőzően hangzik akkor, amikor a magyarok összehasonlítják a Kecskeméten kínált béreket azzal, amit a Mercedes-Benz Stuttgartban fizet.

Ugyanakkor mások felteszik a kérdést, hogy vajon a németek miért fektettek be a távoli Magyarországon, ha a helyszín nem garantálná

a jelentősen alacsonyabb béreket. A kisvállalkozói szektorban helyenként a tulajdonosok a minőségi különbséggel magyarázzák az alacsonyabb béreket, azaz, hogy azonos bérek csak akkor lennének garantáltak, ha a megtermelt minőség is azonos volna. Az ő műhelyeik általában kevésbé automatizáltak, és a munkafegyelem is lazább, mint a Mercedes-Benznél. Ilyen körülmények között alapvető az alacsonyabb bérek szerepe, ha profitábilisak akarnak maradni a piacon, és fenn akarják tartani a munkaerő szintjét. Röviden, a béruniót a legtöbb munkáltató (még azok is, akik egyébként szimpatizálnak a Jobbik nacionalista programjával) populista illúzióként elutasítja. Ezen kívül felmerül, vajon milyen alapon kellene a béruniót az EU-ra korlátozni? Mindenki számára nyilvánvaló, hogy a fentebb bemutatott kerékpár-összeszerelő műhely annak köszönheti fennmaradását, hogy az alkatrészeket előállító kínai munkaásoknak szélsőségesen alacsony béreket fizetnek.

E körülmények gazdasági és erkölcsi dimenziói nemcsak a legkülönbözőbb kategóriákba tartozó szereplőknek jelentenek mindennapos kihívást Magyarországon, de az antropológust is próbára teszik. Elsőpró az egyetértés Bács-Kiskun megyében arról, hogy Orbán Viktornak igaza volt abban, hogy felépítette a kerítést, és hogy a nemzeti határokat meg kell védeni, mert az *identitás*ok és a gazdasá-

„Európa közepén élünk, mégis negyedannyi a bérünk: Írjunk alá mindannyian” (a béruniót követelő tiltakozás jelszava) (Fotó: Chris Hann, 2017)

gok támogatásra és védelemre szorulnak. Kutatások igazolják, hogy ezek a nézetek és magatartásformák egész Európában népszerűek, és legnagyobb mértékben a visegrádi államokban aratnak sikert. Mégis, az általam olvasott, a migrációs válsággal foglalkozó magyar vagy külföldi tudósok által készített tudományos elemzések többnyire nem szimpatizálnak ezzel a nézettel; általában erősen kritikusan, sőt, akár nyílt megvetéssel fordulnak a budapesti kormány politikája ellen.⁵ Johann Gottfried Herder, akit széles körben a társadalmi-kulturális antropológia alapítójának tekintenek, egyértelműen elítélte a rasszizmus minden formáját. Szenvedéllyel vallotta, hogy az emberi lények csak szülőföldjükön és saját *klimájuk* alatt lehetnek boldogok (Gossiaux 2016, 22). A mai Magyarországon a Jobbik második legfontosabb plakátja (amelyet gyakorta helyeznek a béruniós plakát mellé) ezt hirdeti: „Mindenki a szülőföldjén boldogulhasson”. Hogyan érvényesül ez az elv a mai társadalmi-kulturális antropológusok szerint?

Jegyzetek

- ¹ A multinacionális cégek a szolgáltatásban és a fogyasztási szektorban vannak leginkább jelen. Egész Magyarországon nagy élelmiszeráruházakat építettek elsősorban a Tesco, az Aldi és a Lidl. A Tesco olyan béreket ad a dolgozóinak, amelyek alig haladják meg az előírt minimálbért, és ezért országszerte sztrájkoltak az áruházlánc dolgozói 2017 nyarán. A mi városunkban a Tesco alkalmazottai nem sztrájkoltak, talán azért, mert igazán nem volt választásuk. A Tesco német versenytársai a városban többet fizetnek, de sokkal keményebb munkafegyelmet követelnek meg.
- ² Tázláról Kecskemétre ingázni, általában egy autóban többen utazva, nem tart tovább, mint az 1970-es években a fentebb említett, szomszédos kisvárosba a buszos ingázás.
- ³ 2016-ban a Mercedes-Benz stuttgarti központjánál kérvényeztem a cég támogatását egy olyan projekthez, amely a gyárban és a gyáron kívül is végzett kutatások elvégzésére irányult volna, de kérésemet elutasították. Mivel látni akartam, milyenek a körülmények a gyártósoron, 2017 augusztusában kénytelen voltam egy szervezett gyárlátogató csoporthoz csatlakozni. Ezeket a csoportokat abszolút profi módon, bejáratott útvonalon vezetik végig a gyárban. A vezetést egy gyári alkalmazott végzi, aki nem tud (vagy nem akar) a munkások keresetére, a munkaerő elvándorlására vonatkozó, vagy bármi hasonló témájú kérdésre válaszolni. A vállalat nagy figyelmet szentel a várossal való kapcsolatának. A város szimbóluma díszíti a magas kéményt, ami mellett ott áll a hasonló magasságú ikonikus merci-jel. A Mercedes-Benz támogatja a sportot és a pihenést, valamint óvodákat biztosít dolgozói gyermekei számára. Arra biztatja a német menedzsereket, hogy tanuljanak magyarul, ezzel egyidejűleg a fehérgalléros alkalmazottak, de néhány kékgalléros is tanulhat németül. A cég sok jó ügyet támogat anyagilag a városban,

és mivel tisztában van azzal, milyen jelentős hatást gyakorolt Kecskemét városában a lakhatási költségekre, ezért együttműködik a város vezetésével, hogy legalább néhány dolgozója lakhatási támogatásban részesüljön.

- ⁴ Mivel a munkanélküliek száma csökkenni kezdett, 2017-ben visszavágták a segélyprogramot, noha a kép régióktól függően nagyon egyenetlen. 2017 nyarán még az a szóbeszéd járta, hogy a segélyprogramot teljes egészében megszüntetik a 2018 tavaszi parlamenti választásokra készülve. A segélyprogram helyi hatásainak elemzésére lásd Szőke 2012, illetve Hann kiadás alatti művét.
- ⁵ A kritikai antropológusok egyik szokatlan képviselője Magyarországon Niedermüller Péter, aki a strasburgi európai parlamentben a Demokratikus Koalíció nevű ellenzéki párt képviselője. Niedermüller évekig dolgozott professzorként a berlini Humboldt Egyetem európai néprajzi tanszékén, mielőtt az 1990-es évek végén visszatért Magyarországra, és politikai karriert csinált. 2017 szeptemberében az állami kézben lévő televízió kigúnyolta, mert a határok eltörlését szorgalmazta.

Hivatkozások

- Gossiaux, Jean-Francois 2016: *Les débris épars du progrès. Évolutionnisme vs anthropologie*. Paris, Éditions de la Maison des sciences de l'homme.
- Hann, C. M. 1980: *Tázlár: a village in Hungary*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hann, C. M. (megjelenés alatt): 'Moral(ity) and) Economy: work, workfare and fairness in provincial Hungary', *European Journal of Sociology*, 2018/1.
- Swain, Nigel 1985: *Collective Farms Which Work?* Cambridge, Cambridge University Press.
- Szőke, Alexandra 2012: *Rescaling States – Rescaling Insecurities. Rural citizenship at the edge of Hungarian state*. Doctoral Dissertation. Budapest, Central European University.

2017. szeptember 18.

(Fordította: Baráth Katalin)

Kollektivizálás, éhínség és emlékezetpolitika¹

Bevezetés

A Szovjetunióban elsősorban 1929 és 1933 között lezajlott kollektivizálás folyamata a jelenkori történelem igen fájdalmas epizódja. Egy olyan erőszakos és radikális átalakulásról beszélünk, amely teljesen megváltoztatta az ország képét, s napjainkban nemcsak könyörtelensége, hanem a '30-as évek elejének borzasztó éhínsége miatt is emlékeznek rá. Manapság a kollektivizálás általában, illetve az 1931/33-as szovjetunióbeli éhínség kérdése élénk vita tárgyát képezi a tudományos körökben, de a politikai közegben és tágabb értelemben magában a társadalomban is.

Nehéz szembenézni egy milliók érzékenységet jelentős mértékben érintő problémával. A történészek a kollektivizálást különféle módokon ábrázolták: úgy, mint az ország gazdasági problémáira adott elkerülhetetlen megoldást,² mint a társadalom átalakításának örült tervét,³ mint egyes etnikumokkal szemben elkövetett tudatos népirtást,⁴ vagy éppen egy megalomán zsarnok szeszélyes és bűnös döntését. A kutatók roppant összetett feladat előtt állnak, s valóban nem könnyű eligazodni a számos különböző, olykor a politikai vagy a nemzeti hovatartozás befolyásolta nézet és értelmezés között.

Ukrajnában az éhínség – amelyet az 1980-as években alkotott fogalommal *holodomornak* neveznek – különösen kényes téma, nem csupán a rettenetes szenvedés és a népesség körében szedett temérdek áldozat miatt, de azért is, mert nagyon sok ukrán máig meg van győződve arról, hogy egy Sztálin által tervezett, szándékos genocídiumról volt szó, melynek egyetlen célja az ő megbüntetésük volt. Az ukrainai éhínségnek ez utóbbi, a „szándékosságot” feltételező látásmódja igen hangsúlyosan jelenik meg a kérdés szakirodalmában, melynek egyik legjelentősebb képviselője minden bizonnyal az angol

történész, Robert Conquest, aki 1986-ban publikálta a *The Harvest of Sorrow*⁵ című könyvét. Legújabbán Timothy Snyder adott hitelt a fenti interpretációnak *Bloodlands*⁶ című bestsellerében. Másfelől Mark B. Tauger,⁷ R.W. Davies és Stephen G. Wheatcroft⁸ – különböző okokból kifolyólag – nem késlekedtek a szándékosságot feltételező értelmezéssel kapcsolatos szkepszisük kifejtésével. Természetesen az egymásnak ellentmondó következtetések, amikre a nevezett történészek jutottak, betudhatóak a felhasznált források különbözőségének vagy a saját eltérő értelmezésük eredményének. Mindezeket túl nem árt leszögeznünk, hogy a történelem egy forrásokra épülő tudomány.

Jelen írásomban három részletben járom körbe a kérdést. Az éhínség szándékos és népiрто jellegét tagadó szakirodalom rövid összefoglalása után rátérek egy, az ukrajnai éhínségről szóló eredeti dokumentumokat tartalmazó gyűjtemény alapos elemzésére, amely Andrea Graziosi⁹ olasz történész gondozásában látott napvilágot. Az utolsó, befejező részben érintem a „emlékezetpolitika” kérdéskörét, illetve annak problematikáját, ahogyan az ukrajnai éhínséget politikai okokból felhasználják és manipulálják.

1. ábra. Max Alpert: „A kulákok által elrejtett búza elkobzása”, 1930. november (Wikimedia)

Manapság Ukrajnában a *holodomort* nyíltan a holokauszthoz hasonlítják, s egészen odáig mennek el, hogy 2006-ban az ukrán kormány ezen értelmezést mint egyedüli igazságot fogadta el. Elsődleges megállapításként rögzítendő, hogy a nyilvánvaló történelmi valóságnak nincs szüksége állami támasztékra ahhoz, hogy mindenki számára evidens legyen, hiszen egyedül is megáll a lábán.

Az új, folyamatosan bővülő szakirodalom mindenképpen ellentmond ennek az interpretációnak. Tauger megjegyzi, hogy a mesterségesen előidézett népiirtás – ismeretterjesztő könyvekben és televíziós dokumentumfilmekben gyakran előkerülő – narratíváját évekig elhitték, köszönhetőn többek között az igen népszerű *The Harvest of Sorrow* című könyvnek, amelynek szerzőjét „termékenynek”, ám „problémásnak”¹⁰ nevezi. Egyébként Tauger „elhibázottnak”¹¹ tartja a közkeletű „conquesti” értelmezést, amit „szándékolt ukrán interpretációként”¹² definiál. Tauger három lényegi pontot említ, ahol a tárgyalt értelmezés hibásnak tűnik, mivel nem támasztják alá érdemi bizonyítékok: az éhínséget nem mesterségesen vagy szándékosan idézték elő; a Szovjetunió több falusi és városi területét sújtotta (nem kizárólag Ukrajnát), nem kímélve a Vörös Hadsereget sem;¹³ azokban az években a különösen kedvezőtlen légköri és természeti körülmények okán hihetetlenül alacsonyok voltak a betakarítások.

Világossá kell tenni, hogy Tauger értelmezését, amely kizár bármilyen szándékosságot az éhínséggel összefüggésben, Davies és Wheatcroft is osztják. Valóban írnak arról, hogy az éhínség egyértelműen „váratlan” és „nemkívánatos”¹⁴ volt Moszkva számára, még akkor is, ha ez egyáltalán nem menti fel felelőssége alól a szovjet vezetést, ugyanis az elérhető források tanúsága szerint az éhínséget – más okokkal együtt – az elhibázott politikai döntések is elősegítették, vagy egyenesen súlyosbították. Másodsorban, ami a szovjet éhségövezet lokalizációját illeti, meg kell jegyeznünk, hogy az éhínség egyszerre sújtotta Ukrajnát, az Észak-Kaukázust és a Dél-Urált, de Kazahsztánt és Nyugat-Szibériát is, s mindez nyilvánvalóan ellentmond annak a teóriának, miszerint Sztálin jó előre „eldöntötte”, hogy „kiirtja” az ukránokat. Az éhínség nem elég, hogy iszonyú méreteket öltött a Szovjetunióban (s leginkább a gabonatermő régiókat sújtotta), még csak nem is korlátozódott a mezőgazdasági területekre: miként arra Tauger rámutat, 1932-ben „40 milliónál több, városban és iparvidéken élő ember” kényszerült fejadagokra, hogy egyáltalán túléljen.¹⁵

Egy utolsó pont, amely az elterjedt meggyőződéseknek sokban ellentmond és különös figyelmet érdemel, a betakarítások volumene, illetve az utóbbi csökkenését meghatározó okok kérdése. A legújabban elérhetővé vált források elemzése során Tauger megállapítja, hogy a betakarítások jóval alulmúlták a szovjet hatóságok várakozásait is. Egy példa: 1932-ben az összes betakarítás mindössze kb. 13,7 millió tonnát tett ki, miközben 1931-ben még elérte a 18,8 millió tonnát. De mégis mi válthatott ki ekkora visszaesést? Tauger szerint, a korábbi kutatásokban nem kellő figyelemmel tanulmányozott klimatikus és természeti tényezők sorsdöntőnek bizonyultak az éhínség kialakulásában.¹⁶

Tauger kiemeli, hogy a '30-as évek világszinten is különösen melegek és szárazak voltak, heves és hirtelen esőzésekkel: ez összességében az elképzelhető legrosszabb időjárás a gabonatermesztés számára, ami nagyban hozzájárulhat éhínségek kialakulásához. Az Egyesült Államok nem véletlenül küzdött élelmiszer-ellátási nehézségekkel a '30-as évek elején, miután 23 tagállamát sújtotta szárazság, ráadásul Herbert Hoover elnök komoly botrányt okozott, amikor visszautasította, hogy szövetségi segítséget küldjön az aszályos vidékeknek. Kínában ugyanebben az időszakban az áradások, és a nyomukban fellépő éhínség 2 millió emberáldozatot követeltek, miközben Francia Nyugat-Afrikában a valaha feljegyzett legsúlyosabb éhínség tombolt.¹⁷ A szárazságot a szovjetunióbeli éhínség egyik elsődleges, mindazonáltal nem az egyetlen tényezőjének kell tekintenünk. Számításba kell venni a „télgyilkosait” (a téli hótakaró olvadását előidéző száraz szeleket, melyek miatt idejekorán kicsíráznak a vetőmagok, hogy a következő faggyal elpusztuljanak), a növények betegségeit (a fertőző gombák okozta rozsdabetegséget, vagy a kukoricaüszög és az anyarozs nevű növényi kártevőket), az élősködőket (a sáskákat, a kis téliaraszoló néven ismert, kártékony lepkefajt, továbbá egyéb rovarokat), végül pedig a gyomnövényeket és az egereket. Példának okáért az egérfertőzöttség koncentrációja a '30-as évek Szovjetuniójában elérte a hektáronként számolt 20 ezer fészekaljat.¹⁸ Összegzésként elmondható: Tauger megvan győződve arról, hogy az éhínségnek elsősorban természeti okai voltak, még akkor is, ha a hatóságok inkompetenciája egyes esetekben jelentős mértékben hozzájárult a helyzet rosszabbodásához. Mindenestre jól látható, hogy az ukrainai éhínség okait és a szovjet hatóságok szándékait taglaló interpretációk között több árnyalatnyi eltérések mutatkoznak. Andrea Graziosi vonatkozó művében (*The Great Soviet Peasant War*) azt állítja, hogy nem bizonyítható a „szándékosan, az

ukrán nemzet félresöpprésére gerjesztett éhezés”¹⁹ elmélete, noha a szovjet kormány valóban felhasználta az éhínséget arra, hogy megbüntesse az engedetlen néptömegeket, például az ukránokat.

A fasiszta Olaszország diplomatáinak jelentései az ukrainai éhínségről

*A Levelek Harkovból (Lettere da Kharkov*²⁰) című dokumentumkötet 56 jelentést tartalmaz, amelyeket a Szovjetunióban tartózkodó olasz diplomaták küldtek haza az olasz hatóságoknak 1930 és 1934 között, tehát éppen abban az időszakban, amikor a nagy éhínség tombolt Ukrajnában. A jelentéseket Harkovból, Bakuból, Moszkvából és Novorosszjszkból küldték, és olykor maga Mussolini olvasta el őket. Ezek a dokumentumok különös jelentőséggel bírnak, mert a helyi kormánytól független külföldi személyek írták őket. Másrészről az a tény, hogy a szovjetek ideológiai ellenfeleinek tollából születtek, arra szorít bennünket, hogy kellő elővigyázatossággal és körültekintéssel olvassuk őket. Ettől függetlenül a dokumentumok mindenképpen alapos elemzésre érdemesek. A következőkben az Ukrajnából küldött jelentésekre fogok összpontosítani, kiemelve azokat az elemeket, amik megerősíthetik, vagy éppen ellenkezőleg, cáfolhatják a szándékos-ságot feltételező interpretációt, mint például a különleges éghajlati körülményekre való szövegbéli utalások.

Már a gyűjtemény első néhány, 1930. március 9. és április 16. között Moszkvából küldött 4.,²¹ 5.²² és 6. számú,²³ megegyező című („A Szovjetunió belső helyzete”) jelentései a 1929/30 telén megindult kollektivizálás első hulláma nyomán felgyülemlett hatalmas feszültségről számolnak be. A dokumentumok súlyos „zavargásokról” tesznek említést, amelyek az Odessa környéki területen a „kulákok” ezreinek Szibériába való deportálása nyomán törtek ki. A felkelők még a kollektivizálásért felelős GPU funkcionáriusokat is meggyilkolták, nem egyszer megcsonkítva a holttesteket. A dokumentumok tanúsága szerint, a helyi „milícia” (a szovjet rendőrség) tagjai és a GPU géppuskásai közül 200 és 1000 közé tehető azok száma, akiket be kellett vetni a rend helyreállítása érdekében. A Romániával közös határszakaszt szigorúbb ellenőrzés alá vették, hogy megakadályozzák az esetleges tiltott határátlépéseket, továbbá egy „cirkáló [...], 3 torpedóromboló, 2 tengeralattjáró és 3 támogató hajó” érkezett Odesszába, hogy elfojtsanak mindennemű, a közrendet célzó fenyegetést.²⁴ Felfüggesztették a gabonafélék exportját, hogy élét

vegyék a parasztok „szabotázs”-akciójának.²⁵ Már a gyűjtemény első dokumentumait szemügyre véve is képet kaphatunk a helyzet súlyosságáról: a kollektivizálás szinte azonnal kemény ellenállást szított, és a polgárháború szélére sodorta az országot. A 4. dokumentum címének említése nélkül idézi Sztálin cikkét („Akiknek a siker a fejükbe szállt”), amely 1930 márciusának első napjaiban jelent meg. Ebben az írásában Sztálin a kollektivizálási kampányából való ideiglenes „kihátrálásra” biztat, azt hangoztatva, hogy a *peregibiért* (túlzásokért) a párt egyes elszigetelten tevékenykedő kádereit terheli felelősség. Az olasz jelentés szerzője, V. Cerruti meg volt győződve arról, hogy ez a „kihátrálás” a Vörös Hadsereg katonáinak viselkedése következtében történt meg, utóbbiak ugyanis – állítja ő – szimpátiával viseltettek rokonaik iránt, akik elsöprő többségben paraszti származásúak voltak. A 6. számú jelentés mindehhez hozzáteszi, hogy a Krímben több száz *bezprizornye* (sorsára hagyott kisgyermek) súlyosbította a helyzetet, eközben a legkülönbözőbb javak veszteséges fogynak indultak, mígnem az egyik jaltai szállodában már „egy csésze teát vagy kávé” sem tudtak előkeríteni.

A helyzet másik fontos aspektusát a 6. számú dokumentum mutatja be, mégpedig azt a „kelletlenséget”, amellyel a vetést végezték, még akkor is, ha végül elvégezték. Úgy tűnik, mintha a dokumentum szerzője feltételezné, hogy a mezőgazdasági munkákat – az általános demoralizáltság érzése, az eljövendő bizonytalansága vagy nyílt ellenállás miatt – nem megfelelő módon bonyolították le. Ugyanebben a jelentésében Cerruti hozzáteszi, hogy a központi propagandától eltérően a traktorok száma „minimális”:²⁶ tehát a gépesítés mint a kollektivizálásra irányuló szovjet propaganda egyik legfontosabb aspektusa, látszólag sokkal inkább papíron létezett, mintsem a valóságban. Az 1930. augusztus 30-án Harkovból küldött 7. számú jelentés szerint²⁷ a helyzetet nagyban rontotta egy borzasztó tifuszbajrárvány.

A 8. számú,²⁸ 1932. február 18-án Harkovból küldött jelentés egy felhívásról ír, amit névtelen szovjet állampolgárok intéztek a lengyel konzulátushoz. A helyiek egyebek mellett az őket kínzó éhségről panaszkodtak, amely már javában tizedelte az állatállományt, a lovakat, de az embereket is: ezek az éhínség első jelei a gyűjteményben. A felhívást megfogalmazók azt állították, hogy áldozatul estek a falubeli rekvirálásoknak, mely során mindenüket ellopták, beleértve a ruháikat és az utolsó kenyérdarabokat is. A velük történetekért minden kétséget kizáróan Sztálint tették felelőssé. A levél azzal a külföldi hatalmakhoz intézett kétségbeesett kéréssel zárul, hogy mielőbb

rohanják le a Szovjetuniót, és mentsék meg őket: a felhívás névtelen szerzői biztosak voltak abban, hogy ez lett volna az egyetlen esélyük a túlélésre.

A 9. számú,²⁹ „Agrárhelyzet” címet viselő, 1932. február 23-án Moszkvából küldött dokumentum szerint „pusztán véletlenszerű tényezők, mint az aszály és egyéb, a szigorúan vett agrárkérdésen kívül eső okok, így a szállítások szervezetlensége és a munkaerő áthelyezésében mutatkozó nehézségek, valamint a földművesek számára még ismeretlen eszközök alkalmazásából fakadó problémák”³⁰ együttesen jellemezték a válságot, amit a vidéki területek a paraszti népesség növekedésével párhuzamosan éltek meg, mely „szinte megduplázódott”³¹ az éhínséget megelőző években. Az államnak ezért rendkívüli intézkedés gyanánt szét kellett osztania „10 millió mázsa kenyérgabonát a kolhozoknak és az állami gazdaságoknak”.³² A gyűjteményben ezek az első olyan problémákra vonatkozó jelzések, amelyek nem a szovjet állam kollektivizáló szándékával függenek össze vagy abból következnek. A dokumentum még hozzáteszi, hogy egy bolt Moszkvában 5 napig kenyér nélkül maradt, mialatt a liszt ára az egekbe szökött, végül egy pudért már 70 rubelt is elkértek.³³ A szerző még egy darab kenyeret is mellékel a jelentéséhez, hogy szemléltesse annak csapnivaló minőségét. A jelentés szerzője biztos volt abban, hogy a folyó év termése nem lesz elegendő és azt is rosszul fogják elosztani; példának okáért: a rendszer működésképtelensége kiütközött a művelés alá vett földeken, amiket már azelőtt elhagytak, hogy a termést egyáltalán betakarították volna. A természeti tényezőkre vonatkozó megállapításai dacára, a szerző számára kétségtelen, hogy a válsághelyzet elsőszámú okozója maga a kollektivizálás. A Harkovból 1932. március 5-én küldött 10. számú³⁴ dokumentum említést tesz az ígás vonóerőt ért jelentős veszteségekről, melyet a lovak drasztikusan magas elhullása okozott.³⁵

Az 1932. május 19-én, Harkovból küldött 15. számú³⁶ dokumentum új részletekkel egészíti ki a kezdődő általános élelmiszer-hiány bemutatását. A jelentés szerzője, Sergio Gradenigo elmondása szerint nehéz volt kenyeret találni a városban, úgy az éttermekben, mint a piacon. Attól féltek, hogy a piacon árult hús az éhségben elhalt állatok teteméből származik, vagy macska-, esetleg kutyahús lehet. Szerencsések voltak, hogy végül tudtak venni valami furcsa kenyérféleséget elképesztően magas áron, 12 rubelt fizetve mindössze 250 grammért. Gradenigo a kenyérosztás előtt kigyózó, 300-400 méterre is elnyúló sorokat „VÉGEÉRHETETLEN”-nek³⁷ nevezi, ahová az emberek már

reggel kilenckor beálltak, pedig a kenyerek kiosztása csak este hatkor kezdődött. A koldusok többé nem fogadtak el pénzt, ugyanakkor mást se csináltak, mint kenyéréért könyörögtek. Az elhalálozások szörnyű – a jelentés vége felé egyre csak sokasodó – részleteinek túltengő bemutatásán túl ez a dokumentum ír először a Harkov városában és annak vidékén kiterjedt éhínségről.

A 20. számú,³⁸ 1932. november 11-én Harkovból küldött dokumentumban Sergio Gradenigo „az élelmiszerek gyalázatosan rossz elosztása következtében igen markáns jelleget öltött tünetek”-ről³⁹ számol be, amik több gyárat is érintettek. Gradenigo tudósítása szerint a munkások reggel a gyárral szemben gyülekeztek, ahol tiltakozásokra került sor, elsősorban a kenyér, a tej és a hús fokozódó hiánya miatt. A probléma nem csupán a munkásokat érintette, mivel a konzulátusok és a külföldi szakemberek ellátásával megbízott szövetkezetek is kezdték megszenvedni az alapvető élelmiszerek hiányát.

Egy olasz állampolgár, akit a 22. számú,⁴⁰ 1932. november 29-én Harkovból továbbított jelentés említ, kijelentette, hogy 8 kilót fogyott szovjetunióbeli tartózkodása során. Ez az olasz szakember egy másik érdekes tényről is beszámolt, jelesül: a szovjet fiatalok lehetnek bár „csontsoványak”, mégis meg voltak győződve arról, hogy hazájukban jobb életnek örvendhetnek, mint más országokban, ahol „a munkás munkanélküli, szó szerint éhen hal és meztelenül rohangál, alamizsnáért rimáncodva.”⁴¹

A 23. számú⁴² dokumentum, amit 1932. december 6-án küldtek Harkovból, hírt ad a kollektivizálásnak egy Odessza közeli faluban való következményeiről. A kollektivizálás szörnyű hatást gyakorolt az állatállományra: a falu elveszítette az összes sertést, a lovak 83%-át és a tehenek 75%-át.

Az 1933. január 6-án Harkovból küldött 25. számú⁴³ jelentés az első, amely részletesebb információkkal szolgál az éhínségről és annak legsötétebb oldaláról, a kannibalizmusról. Mindebből arra lehet következtetni, hogy az éhínség ekkor tetőzhetett. Gradenigo, a jelentés szerzője szerint „éjszaka veszélyes felkeresni a furcsa külvárosi [piros lámpás?] negyedeket, és a ruhájuktól megfosztott emberek ügyei mindennaposnak számítanak.” Ez a „meztelen kaland” esett meg a német konzulátus régi orvosával is. Nyilvánvaló, hogy a szegénység és a bűnözés olyannyira elharapózott, hogy az áldozatoktól a szó szoros értelmében mindenüket elrabolták, beleértve a ruháikat is. Ugyanakkor, figyelmeztet Gradenigo, a ruháiktól megfosztott áldozatok még szerencsésnek mondhatták magukat, mivel az esetek

nagyobbik részében a banditák meg is gyilkolták áldozataikat. Kora reggel, állítja Gradenigo, megszokott látvány volt, hogy holttestek feküdtek a piacon és végig a Harkov folyó partján. A dokumentum sok olyan „csecsemőgyilkosságról” ír, amikre az „éhség vitt rá” embereket, illetve „300 kisgyerekről [...], akik az utóbbi 6 hétben tűntek el Harkovban.”⁴⁴ Egyébként Gradenigo meg is magyarázza, hogy a pártkáderek gyerekei olykor maguk is a véres bosszú áldozataivá váltak: egyiküket holtan találták, kivájt szemekkel, nyakában egy táblával, melyen a következő felirat állt: „ezt kapjátok azért a szenvedésért cserébe, amit nekünk okoztok”,⁴⁵ egy másik kádergyereket pedig élve hagytak ugyan, de neki is kivájták a szemeit. A kannibalizmus, Gradenigo szerint, rohamosan terjedt.

A 28. számú,⁴⁶ 1933. február 24-én Harkovból küldött dokumentum közli, hogy az egyetemi hallgatók tiltakozásba kezdetek az ennivaló hiánya miatt. „Előbb adjatok enni, aztán felelünk! Kevesebb vizsgát, több kenyeret!”⁴⁷ – írták a táblákra. Ezenkívül folytatódtak a pártaktivisták elleni, a szembeszegülés jeleként értelmezhető gyilkosságok: néhányukat feldühödött parasztok ölték meg, de a bosszú néha a gyerekeiket sújtotta, akiknek a testét megcsonkították.

A 30. számú,⁴⁸ 1933. április 7-én Moszkvából küldött dokumentum egy kenyérhiány okozta harkovi zűrzavarról tudósít: dühödött tömegek megtámadták a pékségeket és ellopták az összes kenyeret és lisztet, a végén pedig mindent összezúztak. A jelentés szerzője, Attolico úgy látta, hogy az éhhalál immár mindennapossá vált: a tavaszi enyhülés fagyott holttesteket hozott a felszínre, egész családok haltak éhen otthonaikban, a kannibalizmus folytatódott.

A 33. számú,⁴⁹ „Az éhség és az ukrán kérdés” címet viselő, 1933. május 31-én Harkovból küldött dokumentum a gyűjtemény egyik legérdekesebb darabja, mivel szerzője, Gradenigo egyértelmű párhuzamot von a náci Németország antiszemita kampányai és az ukrainai éhínség között. A szerzőt felháborították „az úgynevezett »kegyetlen zsidóüldözésekben« bűnös” Németország elleni vádak, miközben úgy vélte, hogy az ukrainai éhínség „a szovjet kormány által szervezett tömeggyilkosság, mely utóbbiban éppen a zsidók vannak nagy számban jelen.” Egy zsidó, „a helyi GPU befolyásos embere” állítólag azt találta mondani, hogy „a »népanyagot« kell lecserélni.” „Népanyagon” – legalábbis Gradenigo szerint – az ukrán parasztokat érte, akiknek meg kellett halniuk, hogy így adjanak teret az orosz telepeseknek. Egy másik állítását érdemes bővebben, a maga teljesében idéznünk:

„Valóban nincsenek kétségek afelől, 1) hogy ez az éhezés *elsősorban* [saját kiemelésem – M. G.] szervezett és szándékos éhínségből fakad, amelynek célja »a paraszt megleckéztetése«; illetve 2) hogy utóbbi egyetlen zsidót sem sújt, ellenkezőleg mindannyian a GPU védőszárnyai alatt állnak, kövérek és jól tápláltak.”⁵⁰

A fenti állítások értékes információkkal, adalékokkal szolgálnak számunkra a fasiszta Olaszország diplomatáinak az akkori Szovjetunióról alkotott nézeteivel kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy a szerző rágalomnak és elhanyagolhatónak tartotta a szövetséges Németország antiszemita bűneit, miközben értelmezésében a szovjetunióbeli éhínség a parasztok megbüntetésének céljából elkövetett, „elsősorban” zsidó ihletésű bűncselekmény volt. Kétségtelenül érdekes az is, hogy a szerző szükségesnek érezte saját állítása élének tompítását. Ezek a mondatok kiemelkedő jelentőséggel bírnak, mert a bennük szereplő érveket – igaz jóval később – az ukrán nacionalista diaszpóra fogja használni.⁵¹

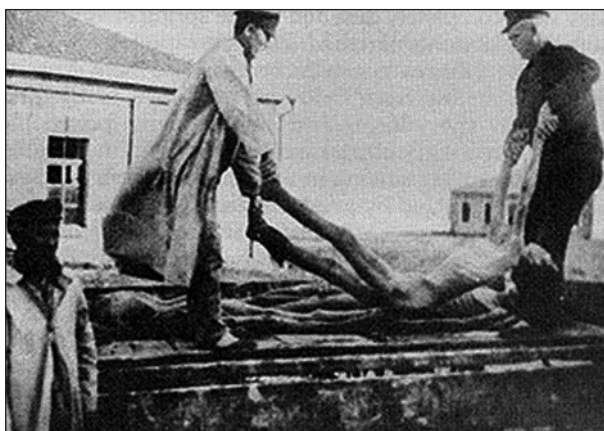
Mindenesetre Gradenigo sorait életrajza fényében kell olvasni. Graziosi bevezetőjében kiemeli, hogy Gradenigo „egy igazi, »hithű« fasiszta volt, aki benne volt a Marcia su Roma-ban, s aki nem sokkal a Szovjetunióból való hazatérése után, önkéntesen”⁵² indult tovább, hogy részt vegyen Etiópia gyarmatosításában. Összességében tehát, az eszmében már az elejétől fogva hívó fasisztáról beszélünk, nem pedig a később pusztán személyes érdekből csatlakozott seregnyi bürokraták egyikéről. A Marcia su Roma-ban való részvétele kivételes társadalmi státuszba helyezte, mivel az abban résztvevők az akkori elitet alkották és különleges állami megbecsülést kaptak. Más szóval a jelentésben megfogalmazott állítások feltehetően ideológiai elkötelezettségének voltak a termékei.

A továbbiakban Gradenigo aláhúzza a szerinte mesterségesen előidézett éhínség „nemzeti jellegét”, tekintve hogy az – állítja – csak Ukrajnát és a németek által lakott [Volga-] vidéket érintette: a szovjethatalom ennek fényében etnikai tisztogatást tervezett végrehajtani, azzal a céllal, hogy az említett területeket később orosz telepeseikkel népesítsék be. Egy másik dokumentum említést tesz annak lehetőségéről, hogy német kommunistákat hozzanak Ukrajna gyarmatosítására.⁵³ Gradenigo szerint, a „kormánynak szándékában állt, hogy pár hónapon belül lezárja az ukrán kérdést.” Gradenigo azzal toldotta meg állítását, megerősítve a fentieket, hogy az éhínség „csak Ukrajnát, a Kubány-vidéket és a Volga középső folyását”⁵⁴ sújtotta.

A jelentés egyébiránt rettenetes részletek leírásával dokumentálja az éhínséget: minden éjszaka majd’ 250 holttestet szállítottak el Harkov

utcaíró. A szerző az olasz konzulátus épületéből holttestekkel teli teherautókat és vasvillával felszerelt csapatokat látott, akik összeszedték a hullákat. „Ugye, maguknál nem történik ilyesmi?” – kérdezte az egyikük Gradenigótól. Az emberek így kommentálták a szanaszét heverő hullahegyeket: „ezek a szocialista tavasz hajtásai.”⁵⁵ Éhező emberekkel teli vasúti vagonok indultak a városon kívülre, hogy ott hagyják éhen halni, majd közös sírokba temessék őket. Folytatódott a kisgyerekek legyilkolása, hogy a kiéhezettek húshoz jussanak, 1300 lelkes falvak lakossága 200 főre zuhant. Harkov és Poltava tűntek a leginkább sújtott vidéknek. Végül a dokumentum tudósít egyes GPU- és pártkáderek (Brockij, Chvylovyyi, Hrynak) öngyilkossági ügyeiről, de olyan is volt, aki megőrült s emiatt végzett magával, a következőt kiabálva: „Ez nem kommunizmus, ez gyilkosság!”⁵⁶

Az éhínség borzalmairól szóló jelentések folytatódnak. A 35. számú,⁵⁷ 1933. június 22-én Harkovból küldött dokumentumban Gradenigo a városi hullákat összegyűjtő embereket a halottkísérőkhöz hasonlította, azokhoz a baljós alakokhoz, akik a Milánót 1630-ban sújtó – Alessandro Manzoni, olasz író híres regényében bemutatott – nagy pestisjárvány idején szedték össze a holttesteket. Gradenigo hasonlata azért is beszédes, mert az iskolázott olaszok Manzoni regénybeli karaktereit – mint régen, úgy ma is – jól ismerik. Ugyanebben a dokumentumban Gradenigo említést tesz 300 folyamatban lévő, kannibalizmus miatti perről, továbbá arról, hogy szovjet kormányzati források 9 millió ukrainai halálesetet elismertek, ami a teljes ottani népesség 40-50%-ának az elvesztését jelentette.

2. ábra. Az éhínség áldozatai, 1932.

A Harkovból 1933. július 10-én küldött 38. számú⁵⁸ dokumentum szerint, az éhínség következményeit súlyosbította a tifusz, a kolera, a vérhas és ráadásként a pestis is. Továbbá a szerző azon véleményének adott hangot, hogy a kormány szándékosan próbálta az éhínséget a városokon kívül tartani, mivel „a forradalmak az éhezés miatt törnek ki”⁵⁹, illetve hogy a városi munkások a vidéki parasztoknál nagyobb veszélyt jelentettek az államhatalomra. A tárgyalt jelentésből szerzett másik érdekes információ a városi népesség aktív részvételét bizonyítja a parasztok elleni háborúban, minként azt szerző több helyen is megállapította. Mindez emlékeztet a Lynne Viola által már korábban leírtakra,⁶⁰ aki a kollektivizálást a vidéki népesség és a városi munkásság között lezajlott egyfajta konfliktusként mutatta be, amiben a munkásoknak is voltak jól felfogott érdekeik. Gradenigo szerint az éhezés hallucinációkat okozott, melynek során a szülők levágandó jószágként látták gyermekeiket, s így megették őket.

A 39. számú,⁶¹ 1933. július 11-én Moszkvából küldött dokumentum az agrárhelyzet relatív fellendülésére utaló jelekről ír: „a gyomnövényeket kiirtották, a búzát jól elvetették, már nagyobb gondot fordítanak az állatállományra.”⁶² A mezőgazdaságban bekövetkezett javulás a jobb klimatikus feltételeknek,⁶³ a parasztok mindenre elszánt munkájának és a *nagajka* (ostor) ösztönözte kényszermunkások kiterjedt alkalmazásának köszönhető. A *nagajka* „derekasan dolgozott az osztályellenségek hátán” – derül ki a cárizmus és a Szovjetunió közti különbséget szarkasztikus stílusban szemléltető jelentésből, azaz a *nagajka* most „a proletárdiktatúra kezében volt.”⁶⁴ A parasztok olykor erőszakosan is ellenszegültek a városból érkezett dolgozóknak, mondván, semmi hasznukat nem veszik,⁶⁵ ráadásul a már említett viszonylagos javulást is akadályozták a termelés és az elosztás folyamata között végbemenő pazarlások, minként azt a 45. számú⁶⁶ dokumentum is írja. A jelentés végköveztetése szerint a kollektivizálási kampány a szovjethatalom győzelmével zárult, még akkor is, ha ennek milliók estek áldozatául.

A 46. számú,⁶⁷ 1933. október 30-án Harkovból küldött dokumentum alapján Szocsiban 1200 ember – akik közül jó százan meg is haltak – anyarozstól fertőződtek meg, majd „izomgörcsöktől... hányástól” és „vérzéstől” szenvedtek. A szerző az esetet „gondatlanságnak”⁶⁸ tudja be, ugyanakkor nehéz értelmezni ezen állítását, mivel az anyarozs a növények, és nem az emberek természetes betegsége.⁶⁹

Említésre érdemes az 51. számú,⁷⁰ 1934. május 3-án, Harkovból küldött dokumentum, mivel az Ukrajnával kapcsolatos szovjet poli-

tikáról ad információkat. Miközben mindenfajta „ukrán nacionalista tevékenységet” keményen elnyomtak, „az ukrán nacionalizmus összes bátortalan nekibuzdulásának elfojtásával párhuzamosan, egyre erősebben folytatták az ukrán nemzeti sajátosságokat felhasználó, azokat kidomborító politikát.”⁷¹ A feljegyzés azért fontos, mert kitűnik belőle, amit már a korabeli olasz megfigyelők is megértettek, nevesül, hogy a „rombolás” és a „nemzeti építkezés” kettős politikáját egyszerre és következetesen alkalmazták.⁷²

Következtetések: történelmi tárgyilagosság vagy emlékezetpolitika?

A cikk első részében elemzett általános szakirodalom tükrében nyilvánvalónak tűnik, hogy a szovjetunióbeli kollektivizálás, és a velejáró éhínség csakis egy holisztikus, az összes meghatározó – társadalmi, politikai, gazdasági, valamint természeti és klimatikus – tényezőt figyelembe vevő vizsgálat eredményeképpen tekinthető át.

Az olasz diplomaták jelentéseinek alapos elemzése fontos részletekkel szolgált az eseményekről. Ezek az első kézből származó beszámolók világossá teszik, hogy az Ukrajnában tombolt éhínség borzalmait alighanem egyedülállók a XX. századi Európában. A szemügyre vett dokumentumok tanúsítják, hogy az éhínség felszínre hozta az összes lehetséges szélsőséget, amit hasonló helyzet előidézhet. A megtörtént események leírásán túl, amelyeknek a tárgyalt jelentések szerzői tanúi voltak, ezek a dokumentumok sajátos nézőpontjuk miatt is érdekesek, és érdemes őket összevetni az éhínséget követő kijelentésekkel, véleményekkel. Feltehetően a Nagy Éhínségre vonatkozó eltérő megállapítások a felhasznált források különbözőségéből erednek: néhány forrás – látszólag egyértelműen – az éhezést előre megtervezett stratégiaként aposztrofálja, míg más kútfők az okok egy tágabb halmazáról tesznek említést, beleértve a természeti katasztrófákat és az emberi tevékenységet.

A tárgyalt források elemzésének legfontosabb hozadéka, hogy ugyanazon dokumentumokban különböző okokra, indokokra való utalásokat találhatunk. A jelentésekben valóban többször említik a különösen kedvezőtlen időjárási körülményeket, ugyanakkor sok megjegyzést tesznek az éhínség szándékoltságára is. Amikor a fasiszta olasz diplomaták politikai véleményt formálnak az eseményekről, úgy fest, mintha nem kételkednének a Kreml szándékában, hogy megtizedelje, majd orosz telepésekre (vagy német kommunistákra?) cserélje

az ukránokat, s egészen odáig jutnak, hogy az utóbbi végcél mögött egy orosz–bolsevik–zsidó összeesküvés rémképét fedezik fel. Tehát ezek a dokumentumok önmagukban nem oldják meg a problémát, hiszen tartalmi elemeik különböző válaszokra vezetnek. Ráadásul alátámasztani látszanak, hogy a Moszkvában eltervezett, az ukrán nemzetet sújtó éhínség impressziója már az események közepette is tapintható volt, s nem később konstruálták. Mindent egybevetve, az olasz diplomaták jelentései értékes források, de bárminemű publikálásukhoz elengedhetetlen, hogy az olvasó számára érthető politikai és ideológiai kontextusba helyezzük őket.

Zárásként nem tudok eltekinteni annak megállapításától, hogy az ukrainai éhínség szándékos népirtásként való értelmezését bizonyára befolyásolta mindazon gyakorlat, amit manapság „emlékezetpolitikának” neveznek, azaz a múlt felhasználása (és olykor manipulálása) a jelenben elérhető eredmények érdekében. Sztálinról írt provokatív monográfiájában Domenico Losurdo megjegyzi, hogy Conquest már említett, népszerű könyve – amely nagyban hozzájárult a mesterségesen előidézett éhínségről szóló értelmezés meggyökeresedéséhez – „politikai-kulturális művelet volt, melyet végső soron Ronald Reagan amerikai elnök irányított.”⁷³ Lényegében a *holodomor* – az oroszok által az ukránok kárára elkövetett – genocídiumként való interpretációja melletti kiállás különös jelentőséggel bírt a két nép lehetetlen együttélésének, s leginkább Ukrajna függetlenséghez való jogának bizonyításában. Tágabb értelemben a *holodomor* és a holokausz – időnként leplezett, máskor nyílt – párba állítása sok vizet hajtott a totalitárius paradigma, még konkrétabban a Hitlerre és Sztálinra mint „ikerszörnyetegekre”⁷⁴ tekintő értelmezés malmára. A Szovjetunióban elkövetett összes erőszakos cselekedet és borzalom ellenére a holokausz sokak tudatában különleges és minden mással nehezen összevethető rémtettként maradt meg: de csak addig, amíg Sztálin nem vádolható egy teljesen azonos, lényegében hitleri magatartásmintával.

A *holodomor* népirtásként való elismeréséért szerveződött kampány politikai célú felhasználását a maga idejében Douglas Tottle is szótá tette. Sokat vitatott könyvében megállapította, hogy az Egyesült Államokban és Kanadában befolyásos ukrán nacionalista lobbicsoportok küzdöttek a fent említett célért. Ami rosszabb, s ezt Tottle be is bizonyította, hogy a kampányt néhány Észak-Amerikába menekült egykori német kollaboráns ukrán arra használta fel, hogy lemossa „a náci megszállás idején kifolyt vért”,⁷⁵ rájátszva a *holodomorra* mint a holokausz ellentételezésére. Egészen a nyílt holokausztagadásig ju-

tottak, és azt sugalmazták, hogy az éhínséget a zsidók szervezték, hogy így gyarmatosítsák Ukrajnát, amely szándék későbbi elkendőzésében a nyugati „zsidóbarát” sajtó kulcsszerepet vállalt. Természetesen kritikus szemmel kell olvasnunk egy, a Szovjetunióval szimpatizáló szerző (Tottle) tollából született és a Moszkvával szintén rokonszenvező kiadó által megjelentetett könyvet, de az ukrán lobbipublikációi önmagukért beszélnek.

Jennifer Boryk munkája – „Emlékezetpolitika: a holodomor mint politikai és nacionalista eszköz felhasználása Ukrajnában” (*Memory Politics: The Use of the Holodomor as a Political and Nationalistic Tool in Ukraine*. 2011) – is meglehetősen egyértelműen fogalmaz e tekintetben. Boryk meghatározása szerint a *holodomor* „leegyszerűsítő narratíváját”⁷⁶ mint politikai eszközt alkalmazták a független Ukrajnában. Boryk leszögezi, hogy az emlékezetpolitikában a tények „átértelmezhetőek vagy egyszerűen manipulálhatóak”,⁷⁷ valamint a megtörtént események kevésbé fontosak a fölējük épített emlékezetnél. Végül is Boryk megállapítja, hogy „ezt a narratívát a nemzetközi közösség nem fogadhatná el”,⁷⁸ illetve hogy 1984-ben a Nemzetközi Vizsgálóbizottság az 1932/33-as éhínséget vizsgálva „nem tudta megállapítani, hogy Ukrajnában előre eltervezett módon szítottak volna éhínséget.”⁷⁹

Legvégül, úgy vélem, hogy Timothy Snyder többször hivatkozott *Bloodlands* című munkája már bestseller státuszából fakadóan is érdemes arra, hogy alaposabban szemügyre vegyük. Továbbá nem elhanyagolható, hogy neves egyetemeken széles körben sztenderd és megbízható forrásként veszik számításba, olyannyira, hogy szerzőjéből majdnem egy új Conquest vált. Az *Eszmélet* 2017-es nyári számában Szalay Gábor már közreadta a mű alapos szakmai kritikáját,⁸⁰ ehelyütt azonban szükséges, hogy külön foglalkozzunk a résszel,⁸¹ amit Snyder az éhínségnek szentel. A szerző szavahihetőségének, szakmai megbízhatóságának egyik alappillére igen széleskörű nyelvismerete, tekintve hogy munkája során képes 11 különböző nyelven eligazodni. Ugyanakkor könyvről általános problémaként elmondható, ami az éhínségre vonatkozó fejezet konkrét hiányossága is egyben, azaz, hogy szinte kizárólag másodlagos forrásokra épül. Éppen ezért Snyder kevés újdonságot tesz hozzá mindahhoz, amit már eddig is tudtunk, így az éhínségről szóló fejezet bármennyire is megnyerő és jó érzékel összeállított, sokkal inkább tűnik egy másodlagos forrásból készített történelmi kollázsnak. De korántsem ez az egyetlen gond a könyvvel kapcsolatban, Snyder ugyanis az egyes források használatában nyilvánvalóan szelektál. Például a fasiszta olasz diplomaták

fentiekben részletesen elemzett ukrainai helyzetjelentései az éhínség sok egymásnak ellentmondó vonását tárják elénk: miközben egyes dokumentumok az események szándékos jellegét bizonygatták, mások nem tudtak eltekinteni az objektív okoktól. Sőt, amikor az előre megtervezett genocídium tézise mellett érvelnek, egyes források egy valószínűtlen orosz–bolsevik–zsidó összeesküvésre tesznek utalást, amivel jelentősen rombolják saját szavahihetőségüket. A legkevesebb, ami egy tudóstól elvárható lenne, hogy ezeket a jelentéseket mint írott forrásokat csakis szakszerűen használja fel, a megfelelő történelmi-politikai kontextusba ágyazva őket, de az effajta történész elővigyázatosság hiányzik Snyder művéből. Amikor a szerző a tárgyalt fejezetben a Graziosi által gondozott forrásokra hivatkozik⁸² (egyébként angolul, tehát nem eredeti nyelven olvasva őket, ahogy ez a bibliográfiából is kitűnik⁸³), kizárólag azt emeli ki belőlük, amit megfelelőnek talál saját elmélete alátámasztására, ugyanakkor meg sem említi azok antiszemita vonatkozásait és homályos összeesküvésekre tett utalásait, amelyek minden bizonnyal nem erősítik a megbízhatóságukba vetett hitet. A fejezetet áttanulmányozva megállapíthatjuk, hogy Snyder kísérletet sem tesz arra, hogy elméletét olyan tartalmi elemekkel szembesítse, amelyek akár utóbbi cáfolatához is vezethetnek.

Jegyzetek

- ¹ Jelen cikk két egyetemi dolgozat felhasználásából született, melyeket a szerző a *Central European University* (CEU) mesterképzésének (MA) keretében készített.
- ² Ezt az interpretációt elsősorban a hivatalos szovjet propaganda támogatta. Moshe Lewin megkerülhetetlen munkájában (*Russian Peasants and Soviet Power*. New York, Norton, 1975.) azt állítja, hogy a kollektivizálás egy válságra adott válasz volt, de nem gondolja, hogy ez volt az egyetlen lehetséges megoldás. (Ezzel kapcsolatban lásd a szerzői előszót, különösen: Lewin: 1975. 12.) Domenico Losurdo (*Losurdo, Domenico: Stalin: storia e critica di una leggenda nera*. Roma, Carocci, 2008.) úgy véli, hogy a kollektivizálás a Szovjetunió második világháborúban aratott győzelmének előfeltétele volt. Ezt a véleményt osztja Groover Furr amerikai történész is. (A témához lásd Furr Losurdóhoz írott levelét (Losurdo, Domenico: *Lo storico statunitense Grover Furr a proposito del dibattito su Stalin tra Domenico Losurdo e Nicolas Werth*. 2013. január 26. Link: <http://domicolosurdo.blogspot.hu/2013/01/lo-storico-statunitense-grover-furr.html>)
- ³ Ehhez nagyon hasonlít az az interpretáció, amely a kollektivizálást a parasztok és a városi lakosok harcaként mutatja be. A témában lásd: Viola, Lynne: *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York, Oxford, 1996.
- ⁴ Conquest, Robert: *The Harvest of Sorrow*. London, Arrow, 1988.
- ⁵ Conquest: 1988
- ⁶ Snyder, Timothy: *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. New York, Basic Books, 2010. 21–58.

- ⁷ Tauger, Mark B.: *The 1932 Harvest and the Famine of 1933*. in: *Slavic Review* 50, n. 1. (1991) 70–89.; Tauger, Mark B.: *Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931–1933*. in: *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*, n. 1506 (2001); Tauger, Mark B.: *Review of „The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933”* (by Davis, R.W. – Wheatcroft, Stephen G.) in: EH.NET, 2004. november. Link: http://eh.net/book_reviews/the-years-of-hunger-soviet-agriculture-1931-1933/
- ⁸ Davies R.W. – Wheatcroft, Stephen G.: *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*. New York, Palgrave, 2004.
- ⁹ Graziosi, Andrea: *Lettere da Kharkov: La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33*. Torino, Einaudi, 1991.
- ¹⁰ Tauger 2004
- ¹¹ Tauger 2004
- ¹² Tauger 2001, 1.
- ¹³ Tauger: 2001, 1.
- ¹⁴ Davies – Wheatcroft: 2004, 441.
- ¹⁵ Tauger 2001, 4.
- ¹⁶ Tauger 2001, 1–3.
- ¹⁷ Tauger 2001, 8.
- ¹⁸ Tauger 2001, 8–40.
- ¹⁹ Graziosi, Andrea: *The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917–1933*. Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1996, 65.
- ²⁰ Graziosi 1991
- ²¹ Graziosi 1991, 77–79.
- ²² Graziosi 1991, 80–81.
- ²³ Graziosi 1991, 82–84.
- ²⁴ Graziosi 1991, 77.
- ²⁵ Graziosi 1991, 78.
- ²⁶ Graziosi 1991, 83.
- ²⁷ Graziosi 1991, 85.
- ²⁸ Graziosi 1991, 86–91.
- ²⁹ Graziosi 1991, 92–96.
- ³⁰ Graziosi 1991, 92.
- ³¹ Graziosi 1991, 95.
- ³² Graziosi 1991, 92.
- ³³ Egy pud kb. 16 kiló.
- ³⁴ Graziosi 1991, 97–100.
- ³⁵ Érdekes összehasonlítani azzal, amit Tauger állít a vonóerőt ért veszteségekről. Lásd: Tauger 2001, 20–23.
- ³⁶ Graziosi 1991, 109–110.
- ³⁷ Graziosi 1991, 109.
- ³⁸ Graziosi 1991, 120–122.
- ³⁹ Graziosi 1991, 120.
- ⁴⁰ Graziosi 1991, 124–128.
- ⁴¹ Graziosi 1991, 126.
- ⁴² Graziosi 1991, 129–134.
- ⁴³ Graziosi 1991, 137–139.
- ⁴⁴ Graziosi 1991, 137.
- ⁴⁵ Graziosi 1991, 138.

- ⁴⁶ Graziosi 1991, 147–148.
- ⁴⁷ Graziosi 1991, 147.
- ⁴⁸ Graziosi 1991, 154–155.
- ⁴⁹ Graziosi 1991, 168–174.
- ⁵⁰ Graziosi 1991, 168.
- ⁵¹ Tottle, Douglas: *Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*. Toronto, Progress Books, 1987.
- ⁵² Graziosi 1991, 60.
- ⁵³ Graziosi 1991, 184.
- ⁵⁴ Graziosi 1991, 169.
- ⁵⁵ Graziosi 1991, 171.
- ⁵⁶ Graziosi 1991, 174.
- ⁵⁷ Graziosi 1991, 181–182.
- ⁵⁸ Graziosi 1991, 189–191.
- ⁵⁹ Graziosi 1991, 189.
- ⁶⁰ Viola, Lynne: *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. New York, Oxford University Press, 1987.
- ⁶¹ Graziosi 1991, 192–194.
- ⁶² Graziosi 1991, 193.
- ⁶³ Lásd a 45. számú dokumentumot. in: Graziosi 1991, 206–210.
- ⁶⁴ Graziosi 1991, 196.
- ⁶⁵ Lásd a 43. számú dokumentumot. in: Graziosi 1991, 202–203.
- ⁶⁶ Graziosi 1991, 206–210.
- ⁶⁷ Graziosi 1991, 218–219.
- ⁶⁸ Graziosi 1991, 218.
- ⁶⁹ A kollektivizálás idején jellemző növénybetegségekről lásd: Tauger: 2001, 12–17. Külön az anyarozssal kapcsolatban lásd: Tauger 2001, 16.
- ⁷⁰ Graziosi 1991, 229–232.
- ⁷¹ Graziosi 1991, 229.
- ⁷² Sereda, Ostop: *Nation-making and nation-unmaking under Soviet rule. Interwar 'National communism' – the Ukrainian phenomenon?* CEU, Budapest, 2016. március 23. (előadás)
- ⁷³ Losurdo: 2008, 188. (Losurdo a Conquest könyvéhez írt olasz nyelvű bevezetőt idézi.)
- ⁷⁴ Losurdo: 2008, 171–232.
- ⁷⁵ Tottle 1987, 106.
- ⁷⁶ Boryk, Jennifer: *Memory Politics: The Use of the Holodomor as a Political and Nationalistic Tool in Ukraine*. 2011. 6. (MA diplomamunka, CEU)
- ⁷⁷ Boryk 2011, 20.
- ⁷⁸ Boryk 2011, 7.
- ⁷⁹ Boryk 2011, 23.
- ⁸⁰ Szalay Gábor: Kelet-Európa a náci üllő és a szovjet kalapács között? *Eszmélet* 114. sz. (2017. nyár) 176–182.
- ⁸¹ Snyder 2010, 21–58.
- ⁸² Snyder 2010, 50., 52.
- ⁸³ Snyder 2010, 435.

(Fordította: Mezei Bálint)

Férfias játékok

Szvetlana Alekszijejics: *Fiúk cinkkoporsóban*.
(Fordította: Enyedy György, M. Nagy Miklós)
Budapest, Európa Könyvkiadó, 2017.

Írásom apropója Szvetlana Alekszijejics, Nobel-díjas író nő 2017-ben újra kiadott könyve, a *Fiúk cinkkoporsóban* c. dokumentumregény, amely először 1999-ben jelent meg magyarul az Európa Kiadónál, Enyedy György fordításában. A kötetet nemcsak az új kiadás okán érdemes elővenni és újraolvasni; hasznos tanulságokkal szolgál arra nézve, hogyan látjuk ma, a XX. század és benne a Szovjetunió történetét – nem elsősorban orosz, hanem, ahogy meg szeretném mutatni, *mainstream* nyugati szempontból. Röviden reflektálok néhány problémára, majd szembesítem a kötetet Heinrich Böll *Az angyal hallgatott* c. kisregényével; pontosabban bemutatom, hogy folyhat-e párbeszéd a két regény között.

A *Fiúk cinkkoporsóban* szerzői szándéka egyértelmű: megrázó leszámolás a Szovjetunió „Vietnámként” ismertté vált afgán háború honvédő mítoszával, és egyben a szovjet állam nagyhatalmi törekvéseivel és magával a létével is. A kötet természetesen ítélkezik, és az erkölcsi ítélet egyértelmű: ilyen gonosz birodalomnak nem is szabadna léteznie; a halott katonák természetesen nem hősök voltak, hanem áldozatok, szerencsétlen, félrevezetett, vagy inkább háborúra kényszerített fiatal férfiak, akiknek esélye sem volt felnőtté válni, vagy – a túlélők esetében – a későbbi normális élet lehetőségét is elveszték tőlük, egyszóval: feláldozott bábozók voltak egy pusztulásra ítélt „Mordor” és annak politikai elitje, a szovjet nómenklátúra ördögi játszmájában. Alekszijejics túlélőket és szovjet édesanyákat szólaltat meg, hogy érzékeltesse azt a rengeteg borzalmat, amit a véres és értelmetlen háború zúdított a szerencsétlen fiatalemberekre, akiket, ha egyáltalán hittek valaha is a hősi mítoszban, nagyon hamar kiábrándított a „kegyes” halál, vagy a sokkal szörnyűbb sors, ami a háborús

sebesülteknek és rokkantaknak „adatott”: a könyv egyik legmegrázóbb jelenete, amikor lábatlan fiatal férfiak üdülnek egy tengerparton.

Alekszijevicset nem foglalkoztatja a háború politikatörténete; az azonban igen, hogy mennyiben ásta alá a Szovjetunió egyébként is megingott legitimitását ez a szörnyű és a végeredményt tekintve valóban értelmetlen és megmagyarázhatatlan háború. A szerző a borzalmak (hangsúlyozottan a szovjet borzalmak, hiszen arról nagyon keveset vagy éppen semmit nem tudunk meg, hogy mit éreztek az afgán szembenállók vagy éppen egyszerű falusi emberek a kibontakozó háború során) kimerítő dokumentálásával egyértelmű erkölcsi ítéletet mond az elkorhadt és velejéig gonosz birodalom felett, amire egyébként az előszóban is reflektál. Az édesanyák és sokszor a túlélők sem képesek elfogadni, hogy a „hazáért” hozott áldozatuk a legjobb esetben felesleges, a legrosszabb esetben pedig maga is gonosz tett volt, hiszen értelmetlen, sőt, bűnös célokért adták életüket és egészségüket a szerencsétlen, félrevezetett katonák.

Miközben természetesen eszem ágában sincs mentegetni a Szovjetunió szörnyűséges afgán háborúját, érdemes azért rámutatni a nyugati kettős mérce alkalmazására – ezúttal is. Miközben az Egyesült Államok vietnámi háborújában 50 ezerre tehető az amerikai áldozatok száma, a vietnámi emberveszteség milliós nagyságrendű volt, ami szépen mutatja a gyarmati felszabadító háborúk szörnyű aránytalanságát és az egyenlőtlen küzdelmet. Jegyezzük meg: az elesett amerikai katonák is az amerikai értékeket és a hazát védtek – igaz, sok ezer kilométer távolságra ettől a hazától, egy olyan országban, amelynek sem a kultúráját, sem a gyarmati múlt viszszaállításait, sem pedig az általa vallott, vagy közvetített értékeket nem értették (nagyszerűen ábrázolja ezt Graham Greene klasszikusa, *A csendes amerikai*). A tények kedvéért: 14 ezer szovjet áldozat volt, és a szovjetek annyiban komolyan vették saját ideológiájukat, hogy nem gyarmati háborút vívtak, hanem a „szocialista internacionalizmus” nevében kapcsolódtak be egy megnyerhetetlen háborúba – ezt egyébként Alekszijevis is megrázóan dokumentálja, hiszen nagyon sok esetben az édesanyák sem tudtak belenyugodni fiuk értelmetlen halálába, hanem igazolást kerestek a haza védelmében, a szocializmus győzelmében stb.

Miközben a Szovjetunió elbukott – igaz, Afganisztán csak egy szög volt a birodalom koporsójában –, az Egyesült Államok sikeresen „átvészelte” a vietnámi háborút, és a szovjet összeomlás után vitathatatlan ura lett az egykor kétpólusú világnak. Ennek következményeit

most nem tárgyalom – de utalásszerűen azért megemlíthető, hogy az elmúlt évek szörnyű háborúi (mint például az iraki intervenció) éppen nem arról tanúskodnak, hogy a túlélő nagyhatalmak olyan sokat tanultak volna a múlt bűneiből, vagy Alekszije vicshoz hasonlóan, levonták volna az erkölcsi tanulságot... De talán általában is igaz, hogy a szerző nagyon is készségesen vonja meg ezt a tanulságot akkor, amikor a Szovjetunióról van szó, miközben jótékonyan a homályban maradnak a nyugati nagyhatalmak ennél sokkal borzalmasabb és napjainkra is jellemző „akciói”, ahol milliók életéről döntenek (persze, ezek általában a „lenézett” kultúrák és perifériák, vagyis jellemzően a Globális Dél országai). Ha már moralizálunk, osszunk igazságot egyenlően – de éppen ez az, ami kimarad Alekszije vicss dokumentumregényéből, amely így megmarad az újságírás színvonalán, és döntően *nem* lesz irodalom – hiába díjazták irodalmi Nobel-díjjal.

Az irodalmi Nobel-díj – sajnos – egyre inkább politikai kérdés, ami különösen erősen megmutatkozik a szovjet-orosz szerzők díjazásánál – érdekes módon általában azokat díjazták, irodalmi értéküktől függetlenül, akik anti-szovjet íróknak is eladhatók, vagy pedig egyenesen erre építik imázsukat. Szubjektív véleményem, hogy Vagram Salamov a *Kolimai történetek*ben irodalmilag lényegesen nagyobbat alkotott, mint Szolzsenyicin, s máig hitelesebb és megrázóbb képet fest a legkegyetlenebb szovjet munkatáborról, mint nála jóval ismertebb és elismertebb sorstársa. Salamov munkája Primo Leviéhez mérhető, ám ma egyiküket sem ismerik olyan sokan, mint a kortárs Nobel-díjasokat, akikre egyébként lehet, hogy száz év múlva legfeljebb csak egy lábjegyzetben emlékszik majd az irodalom.

Miközben Alekszije vicss munkája mint irodalmi mű elbukik, mert egyoldalúan moralizál, és nem mellékesen kiszolgál kortárs nyugati hatalmi érdekeket, vegyünk elő egy klasszikust, ami valóban örök irodalom. Itt azért megint ne hagyjuk ki Alekszije vicset, akkor sem, ha vitatkozom vele. A bevezetőjében említett, másik könyvének a címe: *A háborúnak nincs női arca*. A cím frappáns, és mindenképpen további gondolkodásra késztet a háború természetéről. Noha magam sem tudtam ellenállni a kísértésnek, hogy egy erre rímelő címet válasszak, gender-szempontról valószínűleg közelebb járunk az igazsághoz, ha a férfiakat és a nőket egyszerre tanulmányozzuk – a háborúban is. Hiszen még a modern hadviselés előtt sem volt háború markotányosnők nélkül (lásd: *Kurácsi mama és gyermekei*), annak meg igazán könyvtárnyi szakirodalma van, hogyan alakulnak át a nemi szerepek a háborúban, vagyis pontosabban: hogyan *brutalizálja* a háború a benne

résztvevő férfiakat és a nőket egyaránt (még akkor is, ha az utóbbiak többnyire elszenvedői a megnövekedett férfi agresszióknak).

Ennél sokkal súlyosabbak a barbarizálódás következményei, mindkét nem számára, amellyel Alekszijevice könyve is kimerítően foglalkozik. Talán az egyik első reflexió a modern háborúra az *Elfújta a szél*, amely Ashley Wilkeson keresztül már szembesíti az olvasót a háború utáni apokaliptikus világgal, amihez képest maga a háború szinte nosztalgikus emlék marad. A téma központi szerepet kap Heinrich Böll életrajzi ihletettséggű kisregényében, *Az angyal hallgatott* c. kötetben, amelynek főhőse, Hans a második világháború után tér vissza tönkrebombázott városába (véltétőn Kölnbe), és próbál meg szembenézni nemcsak a romok által jelképezett fizikai pusztulással, hanem a háború lélekromboló hatásával is. Itt már szóba sem kerül a „haza védelmének” erkölcsi igazolása, hiszen Böll számára evidencia, hogy Németország bűnös háborút vívott, és értelmetlen volt nemcsak a totális háború (amelynek a legsötétebb fejezete a holokauszt, illetve a szovjet hadifoglyok tömegeinek kíméletlen és tervszerű legyilkolása), hanem a totális pusztítás is, amely nem kímélte sem a német városokat, sem pedig a német embereket – férfiakat, nőket és gyerekeket egyaránt. Böll számos regényében keresi a választ arra, hogyan volt ez lehetséges, és hogyan nézhetnek szembe a németek az elkövetett történelmi bűnökkel. Az *angyal hallgatott* c. kisregényben is van ítéletkezés a kapzsi polgár felett, aki nemcsak a náci pártot szolgálta ki elvtelenül, hanem arra is szakított időt, hogy a porig rombolt városban magához vegye „megőrzésre” a lebombázott templom egyik értékes angyalszobrát, és aki nem mellékesen a katolikus egyházban is fontos pozíciót tölt be. Böll nem a vallás, hanem a kapzsi egyház felett ítélezik – és általában a militarizmus és a nacionalizmus felett, ami szélsőséges formában idáig juttatta Németországot. Hans a lelövéstől megmenekül ugyan, lelkiileg azonban teljesen elidegenedve, kiégve és minden kapcsolatra képtelenül vándorol céltalanul a romok között – hiszen nemcsak az emberekkel, hanem saját múltjával és önmagával is elvesztette minden kapcsolatát. (Ezt fejezi ki a névváltoztatás, hiszen életét az menti meg, hogy egy másik embert lőnek agyon helyette.) Hansot végül egy szintén hasonlóan kiégett nő menti meg, aki nemcsak fizikai keretet ad létezésének (egyáltalán, biztosítja a férfi pusztta túlélését), hanem végül újra képessé teszi a munkára, az életre, és általában *mindkettőjük* számára megjelenik egy új remény – ami akkor is így van, ha tudjuk, hogy az emberek lényegében nem változtak (sokat), és az angyalszobor tolvaja véltétően fontos pozíciót tölt majd be az új rendszerben is.

Böll kisregénye azért zseniális, mert itt – noha végig Hans alakja áll a középpontban – a férfi és a nő egyszerre jelenik meg a háborúban – vagy inkább a háború után. Ebben az értelemben a háborúnak *van* női arca – és a két, kiégett és reményvesztett ember egymásra találása egyúttal az újrakezdés lehetőségét is előrevetíti. Alekszijejecs könyvében nincs ilyen katarzis – hacsak azt nem tekintjük annak, hogy a gonosz szovjet birodalom egyszer és mindenkorra összeomlott. Az már más lapra tartozik, hogy az államszocializmus összeomlása olyan szenvedést zúdított a régióra, amit azóta sem sikerült minden részletében dokumentálni – sőt, valójában meglepően kevés az irodalmi reflexió arra, hogy mi is történt Kelet-Európában az „újkapitalizmus” égisze alatt.

Az írásnak van egy keserű aktualitása is. Miközben gender-vonalon kétségtelenül vannak fontos emancipációs törekvések és eredmények, az egész világban re-militarizálódás zajlik, s ebben az olyan kelet-európai országok, mint Ukrajna különösen szomorú példával járnak elől. Közhelynek számít, hogy a liberális világ és a liberális értékek – PC, tolerancia, nyitottság, befogadás stb. – mindenhol válságba kerültek, a liberális demokráciával együtt. Noha a történelem általában nem ismétli önmagát, annyit nagyobb kockázat nélkül megállapíthatunk, hogy a modern háborúban eléggé apokaliptikus (lesz) a világ. Talán érdemes elővenni Böll művét – „túlélő” kézikönyv helyett.

Lakatos László, Hajnal István, az IQ és az összeesküvések

Ezt a cikket nem nekem kellett volna megírnom. Nem jártam ugyanis Lakatos László tanár úr,¹ vagyis *Laci* legendás „bevezetés” (a szociológiába) órájára. Csak később néhány szemináriumára. Alig ismerem Hajnal István történeti munkásságát, azt is csak az ő könyvéből; és Lakatos László többi kutatási területén sem vagyok jártas. Ráadásul, utálom a cigifüstöt – márpedig ő órán is bagózott. A kapcsolatunk meg úgy kezdődött, hogy... vitába keveredtünk.

Tanár, barát

Történt ugyanis, hogy az 1992–93-as tanévben, Párizsból frissen hazatérve, egyből belevetettem magam a diákönkormányzatiságba, s pár társammal együtt kemény ellenzéki kampányt folytatva, bekerültünk a HAT-ba (nálunk még nem HÖK volt a neve). Aztán ebbéli minőségemben valami *Intézeti Tanács* nevezetű grémiumban is ott ücsörögtem, a Pollack Mihály téri mély, műbőr fotelban. S ekkor – hogy tanterv-véleményezési jogunkkal élve, vagy csak önszorgalomból, már nem tudom – szemére hánytam *episztemológiai lazaságát*.

Ehhez tudni kell, hogy minket kint Párizsban durkheimianusnak neveltek: azt verték a fejünkbe, hogy a szociológia a *társadalmi tények* tudománya, s mint ilyen, episztemológiai szakadék választja el egyfelől a biológiától, másfelől a pszichológiától. Az egyik professzorom épp a freudomarxisták példáján vezette le, hogy a tudományos diszciplínák „összekeverése” tévút, zsákutca. Ehhez képest Lakatos Laci csipetnyi Freudot is belecsempészt az első éves „bevezetés” tematikájába, amit, most már azt gondolom, jól tett. Sőt, már akkor meggyőződött róla, rövid úton. Ugyanis ő a diszciplináris dogmatizmus helyett a megközelítések sokféleségét vallotta. Márpedig egy 18-20

éves szociológushallgatónak erre van szüksége, nem a durkheimi ortodoxiára. Akkor még azt sem tudtam, hogy a történész-szociológus Hajnal István, akinek monográfiát is szentelt, épp' nagyon is durkehimianus volt (lásd lejjebb), így hát ez a szemlélet tőle sem állt távol. Sőt! Csupán nálam kevésbé volt dogmatikus.

Olyannyira közel állt hozzá a durkheimi szemlélet, hogy több hallgatótársam úgy emlékszik rá a mai napig, mint aki kedves örömmel sokkolta a gólyákat: hogy minden társadalmilag meghatározott, még legintimebb érzelmeink is. Márpedig ez a szociológiai gondolkodás lényege.

Sőt, ha kellett, éppenséggel durkheimi hevülettel óvta a szociológiát a biologizmustól, mint arra Fokasz Nikosz is felhívta a figyelmet: „Legutóbb a »biológiai imperializmus« kritikájának szentelt egy igen fontos tanulmányt, szembeszállva azzal a törekvéssel, hogy »redukcionista naturalizmussal megreformálják a társadalomtudományokat, vagy ha ez nem sikerül, alternatív magyarázatokkal semlegesítsék és kiiktassák őket.«”² És a biológiaiilag determinált IQ apologétiával folytatott tudományos vitában is a baloldalinak mondott, *kritikai társadalomtudomány* pozíciójából beszélt: „Az újdonságot az jelenti, hogy a Bell Curve egy költséges, nagymintás, hosszútávú követéses vizsgálat adatait használja, és hogy téziseit nyíltan és közvetlenül a politikailag elfogultnak, »balosnak« tartott szociológiai elmélet és az erre az elméletre építő, költségesnek és eredménytelennek tartott »jóléti« szociálpolitikai gyakorlat ellenében fogalmazza meg”³ Ez napjainkban, a meritokratista neokonzervativizmus ma tapasztalt, már-már hegemon ideológiai pozícióját látva, ha lehet még fontosabb, de legalábbis még aktuálisabb!

Öko-baloldali ihletésű gondolat a *helyi pénz*. Majdnem utópia; ami sokfelé már valóság. Nos, ő is egy ilyet szeretett volna elterjeszteni a gyakorlatban, méghozzá családsegítőként szerzett tapasztalatai által inspirálódva: „Ha egy közösségnek saját pénze van, megteremtheti a teljes foglalkoztatást mindazon emberek számára, akik akarnak dolgozni és van valamilyen szaktudásuk: ez lehet bármi, amire a helyi közösségen belül kereslet van. Többé már nem fordulhat elő az az eset, hogy bizonyos munkák elvégzésére lenne ugyan igény, és lennének emberek is, akik szívesen elvégeznék ezeket a munkákat, de mégsem dolgozhatnak...”⁴

Összebarátkoztunk. De lehet, hogy ez túlzás, és túl fellengzős is. Jóna' lettünk. Ha csak tehettem, felvettem az óráit (dacolva a do-

hányfűsttel): érvelés, összeesküvés-elméletek... Ha rekonstruálni próbálnám szellemi pályáivét, talán itt találnám meg a vezérmotívumot: a rációt szegezte szembe az irracionálissal; pontosabban: az irracionális hiedelmekben – mint amilyenek az összeesküvés-elméletek⁵ – is kereste a racionális struktúrákat, a szociológiai magyarázatot. Megragadt bennem egy „bon mot”-ja, Max Weber kapcsán: hogy még ha meg is cáfolták a történészek mindazt, amit a történeti protestantizmusról vagy éppen a kapitalizmus kialakulásáról írt, elmélete, ideáltípusa akkor is zseniális: mert *működik*. Tudományos célokra, épp ahogyan azt az ideális típustól elvárjuk, ahogy Weber is akarta: *alkalmas*. Megismerhető általa a világ.

Ez hajtotta: a világ megismerése, és hogy eszközöket adjon a hallgatóknak is ehhez. Honlapján ott áll ma is *ars poeticája*: „soci is fun”⁶ Ez a laza-komoly, öniróniával átítatott fanyar humor jellemezte mindig is.

Amikor hálálkodtam neki, hogy ajánlást írt egy amerikai ösztöndíjhoz (és meg is kaptam), akkor írta meg, hogy nagypapa lett..., és rákos. De közben olyan kedves természetességgel gratulált az akkor született kisfiamhoz, hogy szinte azt hittem (azt akartam hinni), hogy rosszul látok. Pedig még részletezte is a diagnózist.

Egy másik materializmus: Lakatos László, Hajnal István monográfsa

Lakatos László volt az, aki újra felfedezte, és *Az élet és formák. Hajnal István történelemszociológiája* című monográfiájában bemutatta azt a Hajnal Istvánt, akit Bibó István a XX. század „legelesebb magyar történészenek” tartott. Érdemes lehet e lap hasábjain felidézni e művét már csak azért is, mert egy olyan szellemi teljesítményről számol be, amely, ha többen ismernék, a baloldali társadalomtudományok egyik fontos hivatkozási pontja lehetne. Többféle értelemben is. Például kiemelt figyelmet fordított az elnyomott rétegeknek, különösen a parasztságnak (anélkül, hogy – mint azt Erdei Ferenc is hangsúlyozta – bármiféle népi romantika hajtotta volna). Hajnal materialista történetiszemléletet képviselt, szemben állt kora hegemon irányzatával, a szellemtörténettel. Ez a marxistákhoz közelítette. Ugyanakkor nem a marxi történeti materializmust képviselte: „Hajnal »új történelmi

* Falfirka a Szociológia Intézet régi, Pollack Mihály téri épületének egyik I. emeleti WC-jében, cca. 1995-ből.

realizmusa« a kor európai színvonalán álló irányzat volt, számos, az akkori és a későbbi *Annales*-ra emlékeztető vonással. Ilyen volt a *mindennapi élet* és »a történet háttérében élő nép« szerepének hangsúlyozása, a lassan változó, az életet hosszú távra meghatározó struktúrák jelentőségének felismerése, a *technikatörténet* felfedezése, a középkor egyfajta »rehabilitálása« és az összehasonlító módszer ki-tüntetett szerepe is. De mindenekelőtt a történettudomány közelítése a szociológiához és az ebből adódó erősen szociologikus látásmód, *szociológiai személet*.⁷

Hajnal István 1945 utáni pályájáról és recepciójáról így írt Lakatos: „1945 után Hajnal a maga nem marxista, de egyértelműen materialista történetfelfogásával természetes szövetségese lehetett volna egy okos, higgadt, józan marxizmusnak. Ilyen azonban nem volt a színen. A szellemtörténet uralkodó helyét egy szélsőségesen dogmatikus és hallatlan mértékben vulgarizált, végső soron szimpla ökonomizmussá silányított marxizmus foglalta el” (Lakatos, 1996, 34). Hajnalt pedig középkorimádatlalt (sic!) vádolták meg a dogmatikusok. Végül megúszta annyival, hogy 1950-ben nyugdíjba kényszerült, majd akadémiai tagságát is elveszítette.

Hajnal talán legeredetibb gondolata, amelyet Lakatos is kiemel monográfiájában, az, hogy „az írásbeliség felújlása a középkor második felében nem tekinthető egyszerűen a gazdasági fejlődés eredményének, hanem legalább annyira oka is annak [...]. Hajnal számára kézenfekvő volt, hogy az újkori racionalizálódás reális talaját a rohamosan táguló körű írásbeliségben kell keresni.” (Lakatos, 1996, 57). Ezen a ponton száll vitába – a szellemtörténeti iskola képviselőjeként azonosított – Max Weberrel, annak *A Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* címet viselő *magnum opus*ával, illetve annak központi tézisével, amely a kapitalizmus kialakulását egy új szellem, a *protestáns etika* megjelenésével igyekszik megmagyarázni. Hajnalt e Weber-kritikája teszi – Lakatos fent idézett jelzős szerkezetével élve újra – a *marxizmus természetes szövetségésévé*; még ha a dogmatikus marxisták erről nem is igen vesznek tudomást, csak Erdei Ferenc.

Lakatos rámutat, hogy „Hajnal a technikai fejlődést tanulmányozva jutott el ahhoz a felismeréshez, hogy az ember legsajátabb képessége [...] nem is a gondolkodás, hanem a külsővé tétel, az objektiválás képessége. [...] az ember nem csak papírra írhatja gondolatait, hanem az anyagba is beleformálhatja.” Így egyesül a Hajnal-féle írástörténet, technikatörténet, sőt, a tradicionalizmus radikális újraértelmezése egyetlen gondolatban: a szociológiai értelemben vett struktúrák

primátusának gondolatában. Lakatost is ez érdekli: *a történettudomány mint szociológia*, a múlt mint a társadalmi objektívációk és struktúrák összessége: „a szokásokban, a hagyományokban is élet- és munkatapasztalatok objektívalódnak és halmozódnak fel” (Lakatos, 79). „Hajnal éppen ezt értékeli nagyra Durkheim felfogásában, ami miatt elmarasztalni szokták: határozott, egyértelmű, következetes szociologizmusát: a legnagyobb egyetértés hangján szól a társadalom *realitas sui generisként* való felfogásáról.” (Lakatos, 97) Mindebből következőn, összegez Lakatos: „Megvan tehát a közös alap a történettudomány és a szociológia együttműködéséhez: egyiknek is, másíknak is az objektívációs technikákat kell vizsgálnia, azaz azokat a módszereket, amelyek segítségével az emberek lélettapasztalataikat tárgyias, kommunikálható, mások által is elsajátítható formában rögzítik” (Lakatos 104–105). A társadalomtudományoknak ez a közös „kutatósi programja” ma is aktuális.

És ezt a programot hajtotta végre Lakatos László is. Bár nem adatott rá elég ideje. Így megmarad mindenekelőtt annak a kiemelkedő tanáregyéniségnek, aki ezt a *szociologizmust* szitokszóából – sok humorral, érzékletesen és szuggesztíven – szociológushallgatók nemzedékei számára tette a világra való rácsodálkozás s a megismerés varázslatos eszközévé, kritikai társadalomtudománnyá.

Jegyzetek

- ¹ Lakatos László 1952-ben született, szociológus, történelem és francia szakon végzett. 1979-től 2008-ban bekövetkezett haláláig tanított szociológiát az ELTE-n.
- ² Fokasz Nikosz: Lakatos László (1952–2008) <http://tatk.elte.hu/inmemoriam?id=NW-569>
- ³ http://lakatos.free.fr/Kutatas/IQ/files/page34_2.html
- ⁴ http://lakatos.free.fr/Minden%20mas/Ingven%20cucc/LETSystem/files/page16_2.htm
- ⁵ Az összeesküvéselmélet-órai jegyzeteinket is érdemes lesz előkeresnünk! A vázlatát megőrizte a világháló: „Az összeesküvés-elméletek egyszerre visszhangozzák és ugyanakkor felerősítve újratermelik a közönségük körében élő téveszméket. Akárcsak a proféták, az összeesküvés-elméletek szerzői is azt az igazságot mondják, amit közönségük hallani akar tőlük. Mint a népmeséknél, itt is sok a vándormotívum, sok dalos ajkán formálódik a történet, hozzátesznek, elvesznek belőle, a közönség éppen aktuális elvárásai szerint. Bizonyos vonatkozásokban a népművészet egyik ágának is tekinthető ez a tevékenység, először is abban az értelemben, hogy a dalosok igen sokszor csak a nép ajkán élő mesét-meséket alakítják tovább; másodsorban abban az értelemben, hogy nem professzionális történészek és társadalomtudósok

ők, hanem dilettánsok, akik nem fogadják el az iparosok gyártotta készárút, hanem maguk termelnek maguknak a maguk igényei szerint (ahogy például az amatőr zenészek maguknak muzsikálnak, helyett, hogy koncertet látogatnának); végül népművészet abban az értelemben is, hogy itt – a tudománnyal és a hangoztatott szándékokkal ellentétben – nem a valóság rideg, objektív visszatükrözése, hanem sokkal inkább a valóságanyag morális és esztétikai szempontok szerinti megformálása a cél [...] Szociológiai szempontból az összeesküvés-elméletek mindenekelőtt mint politikai ideológiák hordozói érdekesek. Mivel az összeesküvés-elméletek mindig úgy adnak magyarázatot valamely negatív jelenségre, hogy azt valamely csoport számlájára írják, azaz a csoportot morálisan felelőssé teszik az adott jelenségért, ezért elsősorban alkalmasak a csoportközi előítéletek gerjesztésére, megerősítésére, terjesztésére, kiaknázására. Az összeesküvés-elméletek tömegfogyasztásra szánt ellenségképeket kreálnak. Olyan téveszméket, előítéleteket népszerűsíteneek kidolgozott és kifinomult, olykor a tudományosság minden látszatával felruházott formában és nagy meggyőző erővel, amelyek alapvetően hamis valóságkonstrukciók, világnézetek alapjául szolgálhatnak.” http://lakatos.free.fr/Kutatas/page33/files/page33_2.html

⁶ <http://lakatos.free.fr/>

⁷ Lakatos László: *Az élet és formák. Hajnal István történelemszociológiája*, Budapest, Új mandátum Kiadó, 1996, 11.

Az eredeti felhalmozás

[...]

1. A hatalom humanizálásának gondolata Bibónál

„A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változások értelme” című tanulmányát Bibó azzal vezeti be, hogy „a magyar társadalmi és politikai fejlődés útját a magyar történetírás két élenjáró kutatójának, az európai társadalomfejlődés belső törvényeit kutató Hajnal Istvánnak és a magyar parasztság történetét kutató Szabó Istvánnak az eredményeire támaszkodva” fogja összegezni.

Itt található a híres, sokat idézett szavak „a szabadság kis köreiről”: „...a hűbériség klasszikus berendezésében a társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kialakított kapcsolatok szabták meg, nem pedig központosított uralmak és uniformizált intézmények [...] Természetesen nem ismerte ez a rendszer a szabadságnak és egyenlőségnek nagy összefogó intézményeit sem, hanem kis körökben megvalósuló, biztosított és kölcsönös személyes szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságában élt.”

Bibónak talán legtöbbet idézett sorai ezek; különösen a rendszerváltás körüli években idézték sokat, általában a „civil társadalom” fogalmával összefüggésben. A kifejezés alighanem *Szűcs Jenő*nek az európai régiókról írt nagy hatású munkája nyomán vált széles körben ismertté; képszerű, érzékletes megjelenítése annak a hajnali gondolatnak, hogy a modern, univerzális szabadságjogok a középkori partikuláris „szabadságokból”, azaz privilégiumokból fejlődtek ki. Hajnal egyetemes történeti fő művének, *Az újkor történetének* egyik központi témája ez: miként általánosodnak az aprólékosan kidolgozott szűk, helyi szokások, eljárások, jogok állampolgári vagy éppen egyetemes emberi joggá, országos vagy nemzetközi szabályozássá.

Bibó valószínűleg már a harmincas évek derekától-végétől ismerte és olvasta Hajnal munkáit, de 1947 előtti írásain még nem érződik

Hajnal hatása. Ettől kezdve viszont folyamatosan jelen van írásaiban két-három jellegzetesen hajnali gondolat, időnként pedig kifejezetten hivatkozik is Hajnalra.

Bibó két, számára nagyon fontos ponton tudott Hajnalhoz kapcsolódni: (1) a szakszerűség mibenléte, különösen az értelmiségi szakszerűségé; (2) a középkori társadalom és az európai társadalomfejlődés sajátosságai, különösen a hatalom humanizálásának kérdése. Mindkét kérdés foglalkoztatta már korábban is: jogászként a szakszerű közigazgatás problémája, hívő keresztényként pedig az a gondolat, hogy az egyház a középkorban moralizálta, s ezzel mintegy „megszelídítette” a nyers hatalomgyakorlást. Hajnalnál mindkét témához érdekes és fontos új gondolatokat talált. Ezeket be is építette gondolkodásába, a hatalom humanizálására vonatkozó eredeti elképzeléséhez azonban mindvégig hű maradt.

Első ízben *Az európai egyensúlyról és békéről* írt könyvében említi, hogy a hatalom humanizálását az európai társadalomfejlődés legfőbb eredményének tartja, de nem fejti ki bővebben, hogy mire gondol. Beéri azzal, hogy egy katalógust ad a hatalom humanizálását lehetővé tevő európai intézményekről. Ebből kiderül, hogy egyetlen hatalmas folyamatról van szó, amely a középkori lovagi kultúra kibontakozásától a modern szakszervezetek megalakításáig terjed. „Az európai társadalomfejlődés értelme” című kései tanulmányában¹ azonban, ahol részletesen is kifejti a hatalom humanizálásának gondolatát, a döntő szerepet egyértelműen a középkori egyházi értelmiség erkölcsnemesítő tevékenységének tulajdonítja. Ezt a gondolatmenetét vizsgáljuk meg most.

Kereszténység

Bibó kiindulásként megállapítja, hogy az európai középkori társadalomnak lényeges elemei voltak a hűbériség és a jobbágság. Ezek azonban máshol is előfordultak, nem ezek adják tehát az európai középkor specifikumát, hanem az értelmiség szerepe, amely látványosan eltér a szokásos mintától. Míg máshol az értelmiség beérte a szokásos adminisztratív és legitimáló szerepekkel, a középkori papság a világi hatalommal való együttműködésben mintegy „megszelídítette”, moralizálta az uralmi formákat: „...amennyit a királyok szelídültek, annyit rontott a klerikusokon a hatalomban való részvétel, de együttvéve mégis a hatalomnak egy olyan mérvű erkölcsi

átítatódását eredményezte, ami mondhatjuk, hogy már az európai társadalomfejlődés középkori szakaszában is – különösen pedig az újkoriban – nagyobb volt annál, mint amennyit bármelyik más kísérlet a világban el tudott érni a hatalom moralizálása terén.”² Az európai klerikus értelmiség társadalmi szerepének ábrázolásában, a keleti és nyugati típusú szerzetesség összehasonlításában nagyjából Hajnalt követi és szintén Hajnal nyomán vázolja fel az európai régiókat is.³ Hajnaliánusnak mondható végül az is, hogy az európai társadalomfejlődés végső értelmét a „szabadságok” általánosulásában látja, s ezt egy, a középkorban elkezdődött hosszú fejlődés végső eredményének tekinti. Bibó a „szabadságjogok európai rendszeréről” beszél, amelyet az angol politikai gyakorlat és a francia forradalom ideológiai programja együttesen dolgozott ki. „Ennek döntő elemei a hatalmak elválasztása, az általános választás útján létrejövő népképviselői parlament, a parlamentnek felelős vagy valamilyen módon a nép által kiküldött és visszahívható vagy határidős végrehajtó hatalom, a végrehajtó hatalomtól független bíraskodás, amelynek a hatásköre kiterjed valamilyen módon annak a hatalomnak az aktusaira is; a mindeme intézmények ellenőrzését lehetővé tevő szabad sajtó, gondolat-, gyülekezési és egyéb szabadságok, kiterjedt helyi önkormányzat, amelyek mind egymással összefüggő, egymást láncszerűen kölcsönösen tartó rendszert alkotnak [...] Ez a rendszer nem szorítható olyan rövid lejárati átmeneti jelenségekre, amilyenek a kapitalizmus, hanem ennél sokkal messzebbre nyúlik vissza a múltba és remélhetőleg előre a jövőbe. Úgy minősíthető ez az egész rendszer, mint a nyugati kultúrkör egyik legvitánkvülibb, egyik legtartósabb, egyik leghitelesebb, leghumánusabb, legkevesebb veszélyt fölidéző nagy teljesítménye, amelynek végső gyökerei abban a társadalomszervező munkában gyökereznek, amelyet a kereszténység Nyugat-Európában elindított. [...] a szabadságjogoknak ez a rendszere talán az egyetlen komolyan sikeres megvalósulási formája a kereszténység erőszakmentességet hirdető programjának. A történelem nem ismer még egy ilyen rendszert, amelyik a politika világát és ezen keresztül az egész társadalom életét ilyen mértékben megszabadította a felsőség és a másik ember erőszakától való állandó félelemtől...” (Bibó: i. m. 60–62.)

Első benyomásunk feltétlenül az, hogy Bibó Hajnalt követi az európai társadalomfejlődés értelmezésében. Közelebből megnézve azonban kitűnik, hogy Bibó, bár Hajnal eredményeit valóban felhasználja, a lényegét illetően egészen más úton jár és máshová is érkezik.

Bibó magyarázata az európai fejlődés (szerinte) döntő fordulatáról az idézett szövegek alapján a következőképpen rekonstruálható:

A Római Birodalom bukása után barbár hadurak kezébe került a hatalom. Ezek mint *hadurak*, természetesen harciasak voltak, az erőszak és a megfélemlítés eszközeivel éltek; ugyanakkor azonban, mint *barbárok*, nem ismerték ki magukat a római civilizáció bonyolult maradványai között; így – mivel világi értelmiség az Alpoktól északra nem volt – rászorultak a művelt egyházi férfiak segítségére. Ezek az egyházi férfiak azonban nemcsak műveltek voltak, azaz nemcsak *technikai* értelemben használható tudással rendelkeztek, hanem sajátos, erkölcsileg átitatott *keresztény* műveltséggel, azaz az Ágostonra és végső soron Jézusra visszavezethető *erőszakmentesség* eszménye és a világi életben is érvényesítendő erkölcsi *kötelesség* eszménye vezérelte őket. A hadurak igyekeztek a saját hatalmi céljaik szolgálatába állítani az Egyházat, és ez sikerült is, ez azonban hosszabb távon azzal a paradox és nem szándékolt következménnyel járt, hogy az Egyház és a vallás jótékony hatással volt a hatalomgyakorlás módjára: ha csak töredékesen is, de mégiscsak érvényesült az erőszakmentesség és a kötelesség eszménye. Ez vezetett végül a hatalom – persze viszonylagos, de világtörténelmileg mégis szinte páratlan és a későbbi fejlődésre nézve rendkívül jelentős – „megszelídítéséhez”, humanizálásához.

Miből nyeri meggyőző erejét ez a magyarázat?

Először is *egyszerű*, jól ismert elemekkel dolgozik, nem kívánja a mindennapi gondolkodástól eltérő, bonyolultabb, „tudományos” elemek bevonását. Másodszor: *életyszerű*. El tudjuk képzelni, hogy így volt. Különösen a tanácstalan barbár figurája áll élénken előttünk. Harmadszor: *ironikus*. Ironikus először is a tanácstalan barbár figurája, illetve a kiindulási helyzet: hiába a hatalom, ha egyszer a világ túl bonyolult. Ez tetszik nekünk: szívesen látjuk, amikor a hatalom tehetetlen. Ironikus az is, hogy a legyőzött az erős: a római világ még holtában is képes megkötni a győztes kezét. Még szívderítőbb, hogy ezt nem erővel éri el, hanem pusztán létével: annyira bonyolult még maradványaiban is, hogy azt ésszel nem éri fel a barbár. Végül – és ez az, ami végképp levesz a lábunkról – ironikus a végeredmény, a visszájára fordult világ. Az úr alkalmazza a maga céljaira a szolgát, de végül mégis a szolga idomítja a maga eszményeihez az urat. Megint a gyengébb bizonyul az erősebbnek.⁴

A magyarázat kétségtelenül frappáns – de nem kielégítő. Abban egyet lehet érteni Bibóval, hogy a szabadságjogok kimunkálása az európai társadalomfejlődés nagy teljesítménye, ami nem köthető „olyan rövid lejáratú átmeneti jelenségekhez, amilyen a kapitalizmus, hanem ennél sokkal messzebbre nyúlik vissza a múltba”. Az a gondolat azonban, hogy a kereszténységnek döntő szerepe volt a szabadságjogok kimunkálásában, és így közvetve meghatározta az európai fejlődés menetét is, Max Weber protestáns-etika-tézisére emlékeztet; annak is arra a durvább értelmezésére, hogy valamiképpen a protestantizmus okozta, hozta volna létre a kapitalizmust. Ezt még Weber sem képzelte bizonyíthatónak, legtöbb értelmezője szerint csupán annyit akart mondani, hogy a protestantizmus *kedvezett* a kapitalizmus – egyébként, mint azt máshol kifejti, döntően más okokra visszavezethető – kialakulásának. Bibónál viszont minden kétséget kizáróan „a kereszténység erőszakmentességet hirdető programja”, illetve a programot megvalósító keresztény értelmiség az a nagy társadalom-átalakító erő, amely, a történelemben páratlan módon, „a politika világát és ezen keresztül az egész társadalom életét [...] megszabadította a felsőség és a másik ember erőszakától való állandó félelemtől.” Ez lenne tehát a hatalom humanizálása és ez lenne Bibó szerint az európai fejlődés végső értelme.

A hiba ezzel a magyarázattal az, hogy *szellemtörténeti* jellegű: egy ideológia hatásával magyaráz egy jelentős társadalmi változást. Ideológiákat viszonylag jól lehet a társadalomszerkezetből magyarázni, erre ismerünk néhány jó példát, fordítva viszont nem igazán működik a dolog: társadalomszerkezeteket nem lehet ideológiai hatásokkal magyarázni, legalábbis mélyszerkezeteket biztosan nem. Márpedig Bibó pontosan ezt teszi, és pedig annak ellenére, hogy Hajnalnál megvan, ki van dolgozva egy társadalomszerkezeti magyarázat. Bibó, ez a szövegéből kitűnik, tulajdonképpen ismeri is ezt a magyarázatot. Ha tehát mégsem veszi át, annak valószínűleg az az oka, hogy a sajátját jobbnak tartja, vagy legalábbis olyannak, amely jobban illeszkedik koncepciójának egészéhez. Véleményem szerint inkább ez utóbbiról van szó: ahhoz a keresztény-egzisztencialista antropológiához, amelyet Bibó több helyen is kifejt, nagyon hangsúlyos formában „Az európai társadalomfejlődés értelme” bevezetésében is, kétségkívül jobban illeszkedik. Jobb magyarázatnak azonban semmi esetre sem tekinthető.

Nézzük most Hajnal magyarázatát.

2. Az európai fejlődés termékenységének magyarázata Hajnalnál

A hatalom humanizálásának kérdését Hajnal nem veti fel külön, de az európai társadalomfejlődés értelmének kérdése természetesen nála is központi kérdés. Mi az európai fejlődés termékenységének titka? Mivel magyarázható, hogy az az Európa, amely a Római Birodalom bukása után visszazuhant a nyomor, a barbárság és az anarchia állapotába, és mintegy fél évezreden át jelét sem mutatta annak, hogy ebből az állapotból valaha is képes lesz kiveckelődni, az ezredfordulóra mégis látványosan konszolidálódott, a XIII. századra már megközelítette, talán el is érte az addig nyilvánvalóan fejlettebb kínai és arab civilizációk színvonalát, a reneszánsz idején pedig már egyértelműen készen állt arra, hogy meghódítsa az egész világot? Mivel magyarázható, hogy ez a nem is olyan régen még nyomorban, barbárságban és anarchiában élő Európa az újkor elején már versenytárs nélkül állt, készen arra, hogy létrehozza a gazdaságnak és a társadalomnak azt az elképesztően dinamikus, páratlanul hatékony szervezetét, amit később kapitalizmus néven ismert meg és tett magáévá – persze sok ellenkezés után, és sok helyütt még akkor is némiképp kényszeredetten – az egész a világ?

„...a mi mai életünk szinte valami szédítő magasságú szerkezet tetejéről néz alá mindenre, amit emberi társadalmak valaha is teremtettek. Ami soha meg nem történt eddig: egyetlen kultúra lett úrrá a Föld minden népén, ehhez kell minden más idegen társadalomfejlődésnek is sietve alkalmazkodnia, ha önállóságából, egyéni vonásaiból meg akar menteni valamit. – Miként történhetett ez?” – teszi fel a kérdést Hajnal *Az újkor története* első oldalán.⁵

A válasz, amit ad, egészen eredeti. Nemcsak hogy eltér a szokásos értelmezésektől, amelyek az újkori fejlődést, egyrészt, a kapitalizmus kialakulásával azonosítják, másrészt, éles ellentétben látják a középkorival, de homlokegyenest ellenkezik velük. Hajnal, mint azt az *Újkor* végén található programszerű „Irodalmi tájékoztató”-ban mondja, „az újkori fejlődést nem ellentétben látja a középkorival, hanem belőle magyarázza meg azt”, a kapitalizmusban pedig csak az újkori fejlődésben rejlő lehetőségek egyikének realizálódását látja.

Anarchia⁶

A kiindulópont, akár csak Bibónál, Hajnalnál is a Római Birodalom bukását követő *anarchia*. Az anarchia azonban Hajnalnál nem pusztán

zűrzavar, hanem a szó eredeti jelentésének megfelelően az uralom-nélküliség állapota. Ez a kiinduló állapot alapvetően meghatározza az egész további fejlődést. Hajnalnak ezért, Bibóval ellentétben, nem lesz szüksége arra, hogy a hatalomgyakorlás formáit mintegy még külön is megszelídítse, mert eleve a hatalom gyengeségéből és ebből adódó kényszerű humanizmusából indul ki.

Hajnal gondolatmenetét röviden az alábbiakban lehet összegezni.

A Római Birodalom bukása után olyan állapotok alakultak ki, amelyek alkalmatlanok voltak a racionális kezelésre. Eltűnt a pénz, elhalt az írásbeliség, megszűnt a kereskedelem, eljelentéktelenedtek a városok, erőtlenné vált a jog, tekintélyét veszítette a központi hatalom, összeomlott a közigazgatás. Az élet szűk helyi keretek közé szorult, és szegényessé, sőt nyomorúságossá vált; a kis helyi közösségek a pusztta életben maradásért küzdöttek.

Ebben a helyzetben a létbiztonság és a létfenntartó munka mindennél fontosabbá vált. Az alávetetteknek be kellett látniuk, hogy életben maradásuk azoktól függ, akik meg tudják védelmezni őket. Hasonlóképpen a haduraknak el kellett fogadniuk, hogy életben maradásuk – és esetleges jobb életük – azok munkájától függ, akiket meg tudnak védelmezni. Be kellett látniuk, hogy ők éppúgy rá vannak utalva az alávetettek munkájára és szolgáltatásaira, mint azok az ő viszonylagos biztonságot nyújtó védelmükre, és hogy jólétüknek az alávetettek viszonylagos jóléte az alapja. Saját jól felfogott érdekükben lemondtak hát arról, hogy embereiket a szokásos mértéken felül sanyargassák, sőt, a pusztta védelmen túl igyekeztek másként is gondoskodni róluk. Erőszak, kegyetlenkedés természetesen sűrűn előfordult, de egyrészt ezt mindkét fél a hatalommal való visszaélésnek, tehát az érvényes normák megsértésének tekintette, másrészt a legvégtetesebb formáiban sem jelentette az alávetettek szokásszerűen kialakult életformáinak felforgatását, különböző mértékű viszonylagos autonómiájuk elvi kétségbevonását.

Ugyanez a minta érvényesült a társadalom felsőbb köreiben is. A nagyobb urak, fejedelmek, királyok szintén abban voltak érdekeltek, hogy a nekik elkötelezett kisebbek önállóságukat megőrizve, saját felszerelésükkel, saját embereikkel álljanak rendelkezésre, amikor szükség van rájuk. Minél erősebbek, gazdagabbak, annál jobb. Meg kellett alkudniuk azzal a helyzettel, hogy a kisebbek túl erősek és túl önállóak voltak ahhoz, hogysem egyszerűen alá lehetett volna vetni őket. Csak támaszkodni lehetett rájuk, de ehhez meg kellett hagyni önállóságukat és az egyébként egyenlőtlen viszonyba a viszonyosság

elemeit kellett beépíteni. Be kellett látniuk, hogy hatalmuk akkora, amekkora az őket felsőségnak elfogadó kisebbeké, s hogy azok hatalmának növekedése a saját hatalmuk növekedésének alapja. Így alakult ki az évszázadok során alul a változatos kondíciójú, sokféle jogi állapotú alávetett népből a *paraszttság*, fölötté pedig a kisebb és nagyobb urak bonyolult szerveződésű, egészen a királyig, császárig húzódó hűbéri láncolata: a *nemesség*. Az úr–paraszt viszony alapvetően érdekviszony tehát, az urak közötti hűbéri viszony pedig voltaképpen nem más, mint az úr–paraszt viszony erősen megemelt, stilizált formája.

Tradicionalizmus

Eszközők hiányában a hatalomnak minden szinten le kellett mondania arról, hogy az alsóbbak életét szabályozza, abba beleszóljon. Az életformák így mintegy szabályozatlanul tenyésztek, csak az egymáshoz való igazodás kényszere korlátozta őket, és az, hogy a környezetüknek életben kellett hagynia, el kellett ismernie őket. Mivel minden teljesítményre szükség volt, minden munkát, funkciót, amelyet a tényleges gyakorlat igazolt, szokásjogilag elismertek és szentesítettek. A látszólag irracionális módon burjánzó tenyészet így valójában visszacsatolásokra épülő önszabályozó rendszer volt: a szokást csak a tényleges gyakorlat igazolhatta, a tényleges gyakorlatot viszont a szokás védte és igazolta. A nagy ázsiai civilizációkhoz hasonló, erősen tradicionális társadalom alakult így ki. Minden bevált módszerhez mereven ragaszkodtak, a fenyegető létbizonytalanságot az ismétlődés, a változatlanság, a szokások szinte vallásos tiszteletével próbálták ellensúlyozni. A társadalom életére a szent és sérthetetlen szokások uralma borult.

A kora középkornak ez a szigorú tradicionalizmusa kétségtelenül visszaesést jelentett a görög-római antikvitás elevenen pezsgő, racionális életéhez képest, de éppen ezekben a sötétnek nevezett évszázadokban teremtdőtek meg a későbbi fejlődés alapjai. A tradicionális kötöttségek ugyanis biztonságot adtak a legnyomorúságosabb helyzetűeknek is, és ezzel időt és nyugalmat az elmélyült munkára, az eszközök, módszerek egyre tökéletesebb kidolgozására. Másfelől viszont ugyanezek a kötöttségek csak a saját munkán alapuló és másokat nem károsító erőfeszítéseket engedték érvényesülni, s ezzel elősegítették a *szakszerűség* és a *jogszerűség* kifejlődését. A munkának és az együttélésnek olyan elemeit sikerült így felszínre hozni, kidolgozni

és intézményesíteni, amelyeket egy racionális társadalom eleven, célratörő, üzleties forgatagában a vagyon és a hatalmi erők akadálytalan érvényesülése kialakulni sem engedett volna.

Ez a döntő pont. A kora középkor anarchiája alapvetően pozitív szerepet játszott az európai fejlődésben, mert időt és viszonylagos nyugalmat biztosított arra, hogy mindenütt kikísérletezzék a sajátos helyi körülményeknek legmegfelelőbb technikákat, életformákat, együttélési szabályokat. A pénz és a hatalom túl gyengék voltak ahhoz, hogy ebbe a kísérletező munkába beleszólhassanak, így hosszú távon mindenütt az egyén és a közösség szempontjából legjobb megoldások alakultak ki. A szokások védtek a kísérletezőket és megoldásaikat, így azok kellőképpen megerősödhetek. Amikor aztán később a pénz és hatalom hozzáláthattak a társadalom modernizálásához, a tradicionális kötöttségek leépítéséhez, már mindenütt szakszerű hivatások, kifinomult módszerek, az egyén és a közösség szempontjából legjobb műszaki megoldások és társadalmi technikák várták őket; tehát a legjobb anyagból dolgozhattak. Ez a magyarázata az újkori fejlődés nagyszerűségének és részben a kapitalizmus bámulatra méltó sikereinek is.

Szakszerűség

A szakszerűség kialakulása és társadalmi méretű általánosulása, amit Hajnal a középkori fejlődés legnagyobb eredményének tart, nem magától értetődő fejlemény. Csak az erősen tradicionális társadalmak biztosítják a szükséges időt és nyugalmat az olyan különleges alakulások kiképződéséhez, amilyen a parasztság, illetve általában a szakszerű munkán alapuló önálló hivatások. Az ilyen társadalmaknak viszont a lényegükhöz tartozik, hogy minden rendszeresen végzett és a közösség által elismert munkát önálló hivatássá képeznek ki. Az állandó, változatlan ismétlődés folytán idővel minden munkamódszer, funkció, tisztség önállósul gyakorlójával szemben: objektív képződménnyé válik. A társadalom pedig masszív, biztosított helyzetű hivatásrétegeket fejleszt ki a módszerek, funkciók ápolására, fenntartására; az ezekkel a módszerekkel élő, ezeket a funkciókat ellátó egyén, család, közösség a szokások feltétlen védelmét élvezi. Szilárd képletté, valóságos intézménnyé válik így minden sajátos munkamódszer, s önálló hivatássá minden egész embert kívánó munka. Az így kialakuló munkamegosztás nem azonos a modern értelemben vett specializációval, a munka és az ember feldarabolásával. Csak a teljes

értelmű, egész embert kívánó munkafázisok különülnek el, melyek mindegyike szakértelmet igényel és a testi és szellemi képességek teljességét veszi igénybe.

A szigorú tradicionalizmus nem kedvez az újításoknak, de nem is teszi feltétlenül lehetetlenné őket. Mivel a szokás fennmaradása egyfajta néma, mindennap ismétlődő népszavazáson dől el, némelyik szokás alkalmasint módosulhat valamelyest. De a hagyomány lényege ekkor sem sérül, mert csak azok az új módszerek, technikák nyerhetik el a közösség szentesítő jóváhagyását, amelyek nem sértik senki érdekeit, nem rontják mások életesélyeit. Az így kialakult új módszerek azonban biztos fennmaradásra számíthatnak, és ugyanígy biztos, mindenki által elismert életre és megbecsülésre számíthat a módszereket ápoló, továbbfejlesztő egyén, család vagy csoport is. „Biztosított egzisztenciák”: nyugodtan élhetnek hivatásuknak, nyugodtan nevelhetik rá utódaikat is.

Dinamizmus

Az egzisztenciák biztosítása mellett az európai fejlődés másik sajátossága a „személyes teljesítmény” megkövetelése: a létbiztonság ahhoz a feltételhez van kötve, hogy az egyén egzisztenciája saját személyes teljesítményén alapuljon. Ez a kikötés visz dinamizmust a képletbe.

Minden tradicionális társadalomnak jellegzetessége, hogy hatalmas, szilárdan megalapozott hivatásrétegeket fejleszt ki; de csak az európai középkor tradicionalizmusa volt, hála az antikvitás örökségének, eléggé „laza” is ahhoz, hogy utat engedjen az egyéni kezdeményezésnek. A szigorú tradicionalizmus kevés a fejlődéshez, sőt önmagában a fejlődés gátja is lehet, ahogy azt a nagy ázsiai civilizációk, a kínai és az indiai társadalmak stagnálása példázza. Az európai történelemben azonban a középkort megelőzte a rendkívül eleven és áthatóan racionalis antik fejlődés, amelynek öröksége lehetetlenné tette, hogy a középkori társadalom ugyanolyan merev, mozdulatlan társadalommá váljék, mint az indiai vagy a kínai.

Hajnal szerint, lényegében két okkal magyarázható az, hogy a középkori társadalom, alapvetően konzervatív jellege ellenére, ázsiai rokonaitól eltérően nem rekedt meg a fejlődésben, hanem, ha lassan is, de folytonosan fejlődött. Az egyik ok az egyének nagyobb önállósága, a másik pedig a fejlettebb intellektuális technika. Mindkettő az antikvitás öröksége és mindkettő az antik racionalizmus dinamikus

mozzanatát „lopja be” a középkori társadalom alapvetően statikus, a szokásszerűségeen alapuló fejlődésképletébe.

„Az antik racionális fejlődéssel szemben a szokásszerűségeen alapuló megrogzítás öröknek látszik. Valójában azonban még India kaszt-rendszerében is állandó a lassú átalakulás, kasztok emelkedése és süllyedése, aszerint, hogy a nemzedékek megszokása növekvő szerepüket, teljesítményüket elismeri, vagy szerepük jelentéktelenedésével, funkciójuk gyakorlásának megszűnésével régi kiváltságait is eljelentékteleníti.

Az európai fejlődésben a mozgás sokkal általánosabb. Mindenekelőtt a családokon alapszik, s nem zárja be az egyént a nagycsalád, az atyafiság kereteibe, mert e kereteket az antik előzmények már széjjeltörték, tehát minden társadalomalakuláson belül is az egyén önálló munkája folyik, és az egyforma állapotú, foglalkozású nemzedékek keresik egymással a kapcsolatot, munkájuk és helyzetük közössége alapján. A rendiség így elejétől sokkal inkább a hivatás szerint alakul, mint Indiában. Másrészt pedig a papság már az antiktól merített eleven intellektuális eszközökkel dolgozott, nem állott meg az egyszeri megrogzítésnél, hanem a szokásszerű mozgalmakat egyre finomabban követte, a szokásokban rejlő méltányos emberi értelmeket kifejezésre juttatta. És az Egyház az antiktól örökölt egységes, összefüggő szervezet, munkája egységesebb viszonyokat teremt, nem olyan ridegen elkülönülteket, mint a kasztok Indiában.” (*Az újkor története*, 71.) A tradicionális fejlődés ezért itt nem vezetett a társadalomképletek betokozódásához, a fejlődés megállapodásához egy bizonyos fokon, hanem csupán a szilárdan megalapozott hivatásrétegek létrejöttéhez és megizmosodásához biztosította a szükséges időt és nyugalmat.

Paraszttság

Bármilyen meglepő is, az a fajta szakszerűség, amelyről Weber főként a modern bürokráciáról szólva beszél igen elismerően, Hajnal szerint eredetileg a középkori paraszttársadalom vívmánya volt. A paraszti társadalom kegyetlen individualizmusa, egyfelől és szigorú, de védelmet nyújtó kötöttségei, másfelől – ezek vezettek a szakszerűség kialakulásához. Mivel nincs mód mások kihasználására, dolgoztatására, mindenki csak a saját képességeire hagyatkozhat: helyzetén, életén csak úgy tud javítani, ha jobb, hatékonyabb módszerekkel dolgozza meg a maga parcelláját. Ez a kényszer vezet a tiszta technikai

újításhoz. Tisztán technikai, mert a hatékonyabb módszerek közül is csak azok jöhetnek számításba, amelyek nem igénylik és nem is veszik el mások munkáját. Nem igényelhetik mások munkáját, mert sem pénzzel, sem hatalommal nem szerezhettek jogot mások munkájára; és nem is vehetik el mások munkáját, mert ahhoz ők már jogot szereztek. A szokásjog tiltja egyiket is, másikat is, mert csak így tudja védeni a saját munkán alapuló teljesítményt.

A szakmunkán alapuló technikai fejlődés jelentőségét akkor tudjuk értékelni, ha összevetjük az alternatív fejlődési lehetőségekkel. Pénzzel vagy hatalommal nagy tömegeket lehet mozgatni, de a tömegmunka alkalmazása másfajta technikai megoldásokat igényel. Esetenként csodálatra méltó eredményeket is produkálhat (ma sem tudjuk pontosan, hogy hogyan építették a piramisokat), de főleg a mérnökök és az irányítók szervezési teljesítményét igényli, és nem vagy csak kevéssé a tömegek technikai tudását. Olyan társadalmat feltételez, amelyben a tudás egy szűk elit privilégiuma, és amelyben az emberi munkaerővel pazarlóan lehet bánni. Tanulatlan munkát felételez, amely fölös bőségben áll rendelkezésre, de csak egyszerű feladatok megoldására alkalmazható. A középkorban ezzel szemben szűkösen állt rendelkezésre az emberi munkaerő, rákényszerültek tehát a munkamegtakarító megoldások keresésére. Az ily módon kialakuló, egy-egy speciális földterülethez, állatfajtaához, feladathoz, anyagmegmunkálási módhoz kapcsolódó speciális technikai tudást, mivel természetéből adódóan szintén ritka volt, ugyancsak meg kellett becsülni. Ez a megbecsülés fejeződött ki az egyes hivatások, életformák feltétlen, a szokásjogban kifejezésre jutó elismerésében. Olyan társadalom alakult így ki, amelyben minden munka speciális tudást igényelt, az elismertség és a belőle származó biztonságérzet lehetővé tette, a kizárólag a saját teljesítményt elismerő korlátozások pedig szükségessé tették a speciális tudásnak előbb a családi üzemben való, majd később iskolákban történő intézményes áthagyományozását és továbbfejlesztését. Míg a tömegmunkára alapozó technika fejlődésének megvannak a korlátai, mert csak a tudományra építhet, és nem emeli, hanem inkább csökkenti a tömegek technikai tudását, addig a szakmunkára alapozódó technikai fejlődés elvileg korlátlan, mert a legszélesebb tömegek egyre növekvő tapasztalati tudásából építkeznek.⁷

A szakszerűség kialakulása és fejlődése tehát megfelelő *társadalmsszervezetet* igényel: a technika fejlődése nem választható el az együttélés társadalmi technikáinak kialakulásától és fejlődésétől.

Az újítások a középkorban nem a műszaki intelligencia, a problémamegoldó racionalitás eredményei, hanem mintegy a társadalomszervezet termeli ki őket.

A paraszttársadalomban kialakult minta érvényesült azután a felsőbb társadalmi képletek esetében is. A legszembetűnőbb módon a kézművesség esetében. A kézművestársadalom voltaképpen a paraszttársadalom folytatása, meghosszabbítása: ugyanúgy az egyéni munka kényszerén alapul ez is, de a városi önállóság és a céhes szabályozás a szakszerűség olyan hatalmas kibontakozását hozza magával, amelyhez képest jelentéktelennek tűnnek már fel a paraszti szakszerűség eredményei. A kézműves hivatások ugyanúgy ránőnek egy-egy anyagfajtára, munkafázisra, ezeket ugyanúgy kisajátítják maguknak, ahogyan a paraszt telepszik rá a természetnek arra a kis darabjára, amelyet megművel. Bonyolult, finoman tagolt munkamegosztás jön így létre; az egész társadalom egyetlen nagy munkaszervezetté differenciálódik, sokféle, változatos, egymáshoz illeszkedő hivatásmunkák hatalmas üzemévé alakul.

Jogszerűség

Mármost ha a szakszerűség kialakulása és fejlődése megfelelő *társadalomszervezetet* igényel, ha a technika fejlődése nem választható el az együttélés társadalmi technikáinak kialakulásától és fejlődésétől, akkor a szakszerűség elmélyülése szükségképpen a *jogszerűség* kibontakozásával jár együtt. Voltaképpen ugyanannak a folyamatnak a két oldaláról van szó, amennyiben a szakszerű teljesítmény védelme a hivatások és így az egyének, családok, korporációk jogi védelmét feltételezi. A tevékenység szakszerűvé válása így inkább csak a folyamat következményszerű technikai oldala, a folyamat lényege a szakszerű teljesítményt nyújtók jogi elismerése.

A jog kezdetben szokásjog, és eredetileg az írott jog sem lehetett más, mint a szokásjog írásba foglalása. A szokások uralma így lényegében a középkor végéig érvényesül, és csak lassan adja át a helyét a racionális jognak. De még ekkor sem arról van szó, hogy a racionális jog mintegy kiszorítja a szokásjogot, hanem voltaképpen a szokásjog alakul át racionális joggá: a tradíció racionalizálódik.

A sajátos életformákat elismerő, szentesítő szokások kezdetben éppen olyan helyiek, változatosak, sajátosak, mint a technikák. Privilegiumok átláthatatlan tömkelege; helyi, csak az adott vidéken érvé-

nyes szokások, speciális, csak az adott céhen belül ismert szabályozás. De mindenütt a méltányosság, egymás életének és munkájának kölcsönös tiszteletben tartása a végső szempont. Az, amit majd később európai szellemnek fognak hívni. A szűk, speciális helyi szabályozásokból idővel mind általánosabb elvek bontakoznak ki, a jogokból lassan jog, a szabadságokból szabadság lesz. Az „Emberi és polgári jogok nyilatkozata”, miközben leszámol a középkori előjogokkal és eltörli a kiváltságokat, végső soron maga is ennek a hosszú, évszázados fejlődésnek a végső terméke, tiszta, racionális alapelvekké párlódott kivonata. „A modern szabadságot nem elvek alakították ki, hanem a privilégiumok általánosodása. Mindenkinnek biztosított állapota bármi önkénnyel szemben is.” (*Az újkor története*, 423.)

Hivatalnokság

A jogok, szokások, privilégiumok kora középkori dzsungeléből, az egyházi rendből lassan kiváló világi hivatalnokság módszeres, több évszázadon át tartó elmélyült munkájának köszönhetően lesz a XVII–XVIII. századra a francia kertek racionalitását idéző rendezett, áttekinthető jogrend. Ez az a pont, ahol Hajnal gondolatmenete találkozik Bibóéval – de csak azért, hogy rögtön el is váljék tőle megint. A hivatalnokság klerikus eredetű ugyan, ám a kifejezetten vallási momentumnak Hajnal nem tulajdonít jelentőséget. Jelentősége az ő szemében inkább annak van, hogy ez a rendszerező, racionalizáló munka csak viszonylag későn kezdődhetett meg, akkor, amikor az alsó társadalom életformái a szokások védőburkában már szilárdan kiépültek, s hogy még akkor is csak lassan, keservesen, a szokások részben kényszerű, részben ésszerű tiszteletben tartásával mehetett csak végbe.

Ahogy a kézműves-társadalom a paraszttársadalom folytatása, meghosszabbítása, úgy az értelmiségi hivatások viszont az egyházi rendből válnak ki, de a kézműves-társadalomhoz hasonló képződményként. A XIII. században a kézműves céhek mintájára alakulnak meg az egyetemek. Az egyetemeken kiképzett írástudók egy jelentős része már igen korán világi célok szolgálatába áll. A kialakuló értelmiségi hivatások ugyan még sokáig őrzik bensőséges kapcsolatukat az egyházzal, a vallás dolgaival, de a specifikusan vallási momentumnak ebben csekély a szerepe. Inkább fordítva áll a dolog: az egyház fő funkciója kezdettől a társadalom ügyeinek adminisztrálása, intel-

lektuális feldolgozása és kezelése volt és maradt, és ez a tevékenység magasztosul szent, vallási értéké.

A kialakuló hivatalnoki réteg képviselői már nem is sejtik, hogy belső szerveződésük rendje és munkamódszereik olyan mintákat követnek, amelyeknek első, eredeti, kezdetleges formái a paraszti életből választódtak ki. A középkor végi–kora újkori hivatalnokság a racionalizmus valóságos megtestesülésének tűnik a parasztsághoz képest, az ókori vagy a modern racionális társadalmak hivatalnokságához hasonlítva azonban még mindig esetlen, nehézkes, a tradicionalizmusba beleragadt társadalomképlet. Érthető, hiszen egy erősen tradicionális társadalom terméke, és ezt a társadalmat kell intellektuálisan feldolgoznia, rendszereznie; tehát eredetét, módszereit és tárgyát tekintve is elszakíthatatlan szálakkal kötődik a tradicionalizmushoz. A helyi közösségekben, a szakmai testületekben és számtalan más képletben a jogoknak, szokásoknak tömérdek változata gyökerezett meg. A hivatalnokságnak ezeket aprólékos munkával mind össze kell gyűjtenie, rendszereznie, és valamilyen módon kivonni belőlük az általánosítható elemeket. Csak lassan véghez vihető, keservesen nehéz feladat. Még az újkor jó részén át is folytatódik a hivatalnoki racionalizmus küszködése az irracionális, szokásszerű társadalomszervezettel.

„...az újkor első századainak nehézkes, akadozó fejlődésmenete nem egyéb, mint a szokásszerű, primitív középkori alakulásoknak lassú intellektuális feldolgozása.” Mert „a társadalom még nem elvont szerkezetek összessége. Az élet még állandóan benyomulóban van a betűk világába.” Ezért látszik nehézkesnek, szinte együgyűnek a hivatalnokság munkája az ókori vagy a modern gördülékeny ügyvitelhez hasonlítva. Másfelől viszont „ezek azok az évszázadok, amelyek minden megelőző kultúrával szemben mérhetetlen nagy életanyagot vontak bele az intellektualizmus elvont szférájába s alakították ki az anyaggal való elbánás módszereit”.

Paradox módon, a tradicionális fejlődés eredményeit feldolgozó, racionalizáló hivatalnokságot maga ez a munka a jogok, privilégiumok leghatékonyabb őrzőjévé teszi. A hivatalnokság a fejedelem jogainak gyűjtőjeként dolgozza fel a szokások tömkelegét, de ezáltal a szokások képviselője és szószólója lesz. Maga is önálló, biztosított helyzetű hivatásréteg, szakszerű munkáját nem kell a hatalom szempontjainak kiszolgáltatottan végeznie: így a legtekintélyesebb hivatalnoki testületek, amilyen például a francia magisztrátus, az ország törvényeinek őrzőiként áthatolhatatlan akadályt jelentettek a központi hatalom

önkénye számára, a társadalomszervezet védelmében. „A társadalom szempontjából és nem a központi hatalom egyoldalú szempontjából kiindulva épül fel tehát ez az új európai állam; a hivatalnokság, mint megbízható, szakzerű közintézmény, elsősorban a társadalom szükséglete, a társadalmat nem kényszer hajtja alá, hanem saját érdeke.” (Az újkor története, 45–47.)

A racionalizálódás tehát a korporációkat (és így az egyéneket, családokat is) védő tradicionalizmus lassú feldolgozásából áll, s ez azt jelenti, hogy a hagyományokat, bár fokozatosan átfogalmazva, de mégiscsak beemelik a kialakuló racionális jogrendbe. A tradicionalizmus így megszüntetve-megőrződik az újkori fejlődésben.

Kapitalizmus

A kapitalizmus kialakulásával ez a szerves fejlődésvonal megtörik. A különbség eleinte alig látható, mert egyfelől a társadalom már a kapitalizmus kialakulása előtt is racionalizálódott, másfelől pedig a korai kapitalizmusban még igen sok a tradicionális elem. Előbb-utóbb azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a tőke érdekei szerinti racionalizálódás csak részben a korábbi folyamatok folytatódása, valójában alapvetően más természetű folyamat.

„Ami az ázsiai társadalmaknak nem sikerült, vagy csak igen tökéletlenül, azt az európai intellektualizmus finomabb módszerei és szervezete összehasonlíthatatlanul tökéletesebben elvégezték, az életnek elmélyült s nagyszerű szabályozásával. A XVIII. sz. végével azután ismét új korszak kezdődik: már minden eltűnik, amit a középkor szokásszerűsége a kicsiny társadalomalakulások védelmére alkotott, hűbériség, rendiség, céhek és más berendezések általános, kiegyenlítő szabályozásban olvadnak fel, az európai kultúra ismét teljesen racionálissá válik, mint amilyen az antik is volt; magasabb fokon, de ismét a politikai és gazdasági erők okszerű, szabad érvényesülésével.” (Az újkor története, 36.)

A társadalmat, amelyet a középkor szokásszerűsége hatalmas, finoman tagolt munkaszervezetté fejlesztett, most már „tekintet nélkül az alsó társadalom biztonságára, igényeire, sőt e társadalom fokozatos alávetésével, kizsákmányolásával is”, a profittermelés szolgálatába állítja a kapitalizmus. Óriási, a történelemben példa nélkül álló fejlődés következik, amelyhez képest szinte állni látszanak a korábbi századok; úgy tűnik, a fejlődésnek most már sosem szakad vége,

mindörökké folytatódni fog. Hajnal azonban nem jósol ilyen nagy jövőt neki, ellenkezőleg.

„A nagy, modern eredmények korszaka ez, mintegy aratása a nyugati társadalom másfélezeréves fejlődésének –, de egyúttal mutatkoznak már jelei annak, hogy minden racionális kultúra közös sorsa felé haladunk: az érdekek szabad küzdelmében védtelenül maradt társadalom mintegy megállítja saját mechanizmusát, hogy egyes, naggyá nőtt rétegek, főként gazdasági hatalmak kizsákmányolásának áldozataul ne essék.”

„Bizonyos [írja a modern technikáról, de szavait talán a kapitalizmusra is érthetjük], hogy máris felélte a társadalom termékeny talaját, amely kezdettől csak bizonyos határokig rejtette magában a fejlődés lehetőségeit.” Mert „minden fejlődésben két vonal húzódik egymás mellett, az egyik az eredményeknek, a másik a fejlődésképeségnek az ábrázolója. Az igazi talaj már mélyen hanyatló vonal lehet, amikor az eredmények még magas íveléssel kápráztatják el korszakukat.” (*Az újkor története*, 36.)

3. Az európai társadalomfejlődés értelme

Az alábbiakban Hajnal és Bibó megoldását vetem össze, és ebből igyekszem kibontani, hogy miben látom Hajnal megoldásának eredetiségét és mélységét.

Mint láttuk, Hajnal is felhasznál három olyan történetírói toposzt, amelyek Bibónál is megtalálhatók: az egyik a „különleges körülmények”, a másik „a körülmények kényszere”, a harmadik a „termékeny anarchia” toposza. Ezenkívül mindketten operálnak a „bonyolultság” fogalmával, végül pedig a hadurak mindkettőjükénél „jobb meggyőződésük ellenére” cselekszenek úgy, ahogy végül is cselekedni kénytelenek. A dolgok tehát „jóra fordulnak”, de ehhez különleges körülményekre és a körülmények kényszerítő erejére volt szükség.

A kiindulópont, a „különleges körülmények”, mindkettőjükénél a Római Birodalom bukása utáni állapotok, a „termékeny anarchia” állapota. (Hogy termékeny, az persze csak később derül ki, az eredmények felől visszanezve.) „A körülmények kényszere” Bibónál a barbár hadurakat kényszeríti a klerikus értelmiség alkalmazására, mert az uralni vágyott társadalom „túl bonyolult”. Hajnalnál viszont a permanens veszélyhelyzet (éhhálál vagy erőszakos halál) mellett a

korábban alkalmazott technikák (állam, pénz, jog stb.) eltűnése, illetve alkalmatlanná és/vagy tárgytalanná válása azok a körülmények, amelyek a szereplőket az „élni és élni hagyni” kissé fantáziátlan, de biztonságos, energiatakarékos, és ami a legfontosabb: rövid- és hosszútávon egyaránt jó eredményeket hozó filozófiájának követésére szorítják.

Nem jelentéktelen ellentét van köztük a „bonyolultság” használatában: Hajnálnál éppenséggel nem a régi, a római, hanem a kialakuló új hűbéri-szokásszerű társadalom az, amelyik, éppen az életformák spontán burjánzása miatt, igen hamar túl bonyolulttá válik ahhoz, hogy a szokásos uralmi eszközökkel még úrrá lehetne lenni fölötte. Ezt a bonyolult világot mindkettőjüknél az értelmiségnek kell feldolgoznia, és persze történeti tény, hogy ez az értelmiség klerikus eredetű. Itt azonban – túl azon, hogy Hajnal nem tulajdonít különösebb jelentőséget az értelmiség valláserkölcsei neveltetésének – van egy döntő különbség kettejük között. Itt van az a pont, amelyet Bibó, úgy látszik, nem értett, vagy talán nem teljesen értette meg. Nála az értelmiség azonnal bevethető rohamcsapat ennek a bonyolultságnak a feldolgozására; és csak isteni szerencse, hogy véletlenül éppen olyan értelmiség áll a felsőbbség rendelkezésére, amely keresztényi szeretettől és kötelességtudattól átitatott. Hajnálnál az értelmiségnek előbb ki kell még fejlődnie, és azután sem férhet hozzá *közvetlenül* magához a társadalomhoz. Az első etapban ugyanis – és ez a döntő! – a bonyolult életviszonyokat tapasztalatilag dolgozzák fel *maguk a társadalmi szereplők!* Először a szokások alakulnak ki a sérülékeny életformák, a bonyolult életviszonyok védelmére; és csak miután a szokások védelmező burkában már kellőképpen megizmosodtak az életképesnek bizonyult módszerek, hivatások, szervezeti formák, eljárások és egyebek, csak akkor kerülhet sor az így létrejött szokásrengeteg intellektuális feldolgozására. De kezdetben ez sem több, mint egyszerű leltárba vétel, jegyzékelés – és ezzel a kialakult szokások tudomásulvétele, vagyis további elismerésük, megerősítésük és szentesítésük. Csak e hosszú előkészítő folyamat után láthatnak neki az intellektuális hivatások a racionális feldolgozáshoz – de addigra a szokások védőburkában felnövekedett társadalomképletek már annyira megerősödtek, hogy a rendelkező ész már kénytelen hozzájuk igazodni, nem törheti be őket tetszése szerinti fogalmi rendekbe. Magyarán: nem követhet el erőszakot a társadalmon. Ellenkezőleg, a kialakuló világi hivatalnokság, mivel ő maga is ennek a társadalomnak a szülötte, hajlamos arra, hogy a gondjaira bízott

szokásvilág hatékony képviselőjeként lépjen fel, adott esetben a hatalommal szemben is.

A lényeges tehát az, hogy

1. kezdetben még nincs erős intellektualizmus, az életformák tehát csak szokásokban fejződhetnek ki;

2. a szokásokban maguk a társadalmi szereplők fejezik ki életviszonyaikat;

3. a szokások védelmet nyújtanak a külső erők ellen, lehetővé teszik a spontán módon kialakult-kikísérletezett formák megerősödését;

4. a szokások ellenállást képesek kifejteni, mert mindenütt másféle szokások alakultak ki, és a szokásvilágnak ez a bonyolultsága védelmet nyújt a rendelkező ésszel szemben, amennyiben a bonyolultság megköveteli a türelmes, szakszerű feldolgozást. Így egyrészt késlelteti a rendelkező ész színrelépését, másrészt, s ez még fontosabb, az intellektuális hivatásokat rászorítja a szakszerű, elmélyült munkára; vagyis a rendelkező ész, amikor végre előléphet, már fegyelmezett, szakszerű rendelkező észként lép elő.

Különös, hogy Bibó, az önkormányzat és az öngazgatás lelkes híve, a szokásvilágnak ezt az öngazgató karakterét nem vette észre. Nem vette észre, hogy az egész európai fejlődésben az a legfontosabb – és éppen ettől lesz „európai” és „humánus” –, hogy a fejlődés kezdetén, sajátos – egyébként rémisztő, de a későbbi fejlődés szempontjából éppenséggel kedvező – körülményeknek köszönhetően, egy hosszú történelmi időszakon keresztül a társadalmi szereplőknek, a legkisebbeknek is, módjuk nyílt arra, hogy maguk alakítsák ki a számukra legmegfelelőbb életformákat, technikákat, s ebbe se hatalom, se pénz, se racionális ész nem szólhatott (nagyon) bele. És csak ezt követően, amikor már a dzsungel minden növénye szilárdan meggyökerezett és megerősödött, jöhettek a – kezdetben még korántsem pengeelméjű – intellektuelek.

És itt látszik a szellemtörténeti megközelítés gyengéje. Bibó a kereszténység kívülről bevitt értékeit véli felfedezni a középkori intézményekben, szokásokban, holott azok az értékek nem kívülről, a klerikus értelmiség áldozatos munkájának köszönhetően kerültek oda be, hanem éppen hogy ott jöttek létre, sok nemzedéknyi egymáshoz igazodó, egymást tiszteletben tartó kisember tapasztalataiból. Ha eleve a kereszténység hatását keresem, akkor persze meg is fogom találni – még ott is, ahol nincs –, viszont nem fogom észrevenni azokat a szerkezeti elemeket, amelyek ténylegesen szerepet játszottak – egyebek között például a hatalom humanizálásában is. Ezzel szemben, ha, mint Hajnal mondja, a szerkezetet üzemi működésében próbáljuk

rekonstruálni, akkor jó esélyünk van arra, hogy, ha úgy adódik, a szerkezet által kitermelt ideológiát is értelmezni tudjuk.

*

Mindazonáltal Bibó mégis közelebb jár az európai fejlődés értelmének megfejtéséhez, mint a kapitalizmus kialakulásáról szóló ismert elméletek: éspedig azért, mert Hajnalhoz hasonlóan, ő is úgy véli, hogy az európai fejlődésnek nem a kapitalizmus a végső értelme, hogy az újkori fejlődés nem azonos a kapitalizmus kialakulásával, és hogy a modern társadalomfejlődés alapjait a középkori fejlődés teremtettem meg. Ha Bibó és Hajnal elképzelését a kapitalizmus kialakulását magyarázó ismert elméletek háttere előtt vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy mindketten igen eredeti módon gondolkodnak az európai társadalomfejlődés specifikumáról. Bár a kapitalizmus kialakulásáról és természetéről még ma is éles viták dűlnak, abban az egyben teljes az egyetértés, hogy az európai civilizáció világhódító fölénye a kapitalizmusnak köszönhető. Az újkori európai fejlődés magyarázata így a kapitalizmus keletkezésének és működésmódjának magyarázatára redukálódik.

Ezen a téren kétségkívül Marxnak köszönhetjük a legtöbbet. Bármiként vélekedjünk is elméletének egészéről vagy a marxizmusról, az nem vitatható, hogy Marx csakugyan feltárta a kapitalizmus működésmódjának sok fontos részletét. Egyebek között megmutatta, hogy a szédítő technikai fejlődés a bér munka alkalmazásának köszönhető; annak, hogy a közvetlen termelőket elválasztották a munkaeszközöktől, amelyekkel addig úgy össze voltak növe, mint a csiga a házával, és ezért csak lassan, tapasztalati úton tudták fejleszteni azokat. A kapitalizmusban a termelőeszköz a tőkés tulajdona, a fejlesztéséhez szükséges műszaki-tudományos bér munka tetszés szerinti mennyiségben megvásárolható, és a tőkés rá is kényszerül az állandó fejlesztésre, ha nem akar kiesni az extraprofitért folytatott versenyből. A csiga pedig rohanhat, ha tud, az elszabadult, őrült iramban száguldó csigaház után: a közvetlen termelő kénytelen állandóan újat tanulni, új technikák használati módját elsajátítani, ha nem akar kiesni a munkahelyekért folytatott versenyből. Ennek megfelelő a kapitalizmus keletkezésének magyarázata is Marxnál: ahhoz, hogy a tőke bér munkát vásárolhasson, a közvetlen termelőket előbb egy hosszú történelmi folyamatban el kellett választani a termelőeszközeiktől; ez, nem pedig a tőke valamiféle „eredeti felhalmozása”, a tőkés termelés előfeltétele és történelmi előzménye.

Max Webernek szintén elvitathatatlan érdemei vannak. Weber megmutatta, hogy... nos, hogy pontosan mit is, az nem egészen kristálytiszt, de valami olyasmit, hogy a korai kapitalistáknak erős kulturális ellenállást kellett leküzdeniük, mert a pénzszerzésre irányuló tevékenységet hagyományosan mindenütt a bizalmatlanságtól a megvetésig és a tiltásig terjedő erkölcsi fenntartások övezték. Európában szerencsés módon megkönnyítette az áttörést a kálvinizmus erkölcsi forradalma, amely a pénzszerzés etikai kifogásolhatóságát evilági aszkézissal és a munka istentiszteletté avatásával ellensúlyozta, és így, ha nem is előidézte, de talán elősegítette vagy – és ez is nagy dolog – legalábbis nem akadályozta komolyan a racionális pénzszerzésre irányuló tevékenység meggyökerezését és elfogadottá válását.

Lehetne még mások teljesítményét is méltatni itt, és talán nem is lenne fölösleges, de egyrészt helyünk sincs erre, másrészt pedig éppen nem méltatni kívánom ezeket a teljesítményeket. Ellenkezőleg, azt akarom hangsúlyozni, hogy bizonyos értelemben még a legjelentősebb hozzájárulások is csak részkérdések megoldásának tekinthetők. Abban az értelemben ugyanis, hogy mindezek a magyarázatok csak a kapitalizmus keletkezését és működésmódját magyarázzák, de nem adnak választ arra a kérdésre, hogy miért lehetett olyan sikeres ez a kapitalizmus. Hasonlással élve: azt megmondják, hogy hogyan kell tüzet gyújtani, hogy mi az égés mechanizmusa stb.; de azt nem, hogy mitől ég ez a tűz olyan hosszan, egyenletesen, hogy hogyan kellett összerakni a fát ehhez, és hogy milyen fa kellett hozzá stb. Vagyis nem foglalkoznak a tűzrakással, azzal, hogy milyen anyagú, milyen szerkezetű volt az a máglya, amely egyszerre csak lángra lobbant. Arról nagyon sok tanulmány született, hogy miből pattant ki a szikra, de a feltételeket adottnak veszik, a tűz előtörténetével nem foglalkoznak. Voltaképpen tehát kétszeres redukció történik: először az újkori fejlődés problémáját a kapitalizmus keletkezésének és működésmódjának problémájára redukálják, azután pedig ezt arra a tisztán technikai kérdésre egyszerűsítik, hogy hogyan épül ki egy önfenntartó rendszer, ha egyszer kiépülésének közvetlen előfeltételei már adva vannak.

Azt lehetne erre mondani, hogy ez legfeljebb a közgazdaságtanra és a szociológiára igaz, de nem a történettudományra, hiszen az lelkiismeretes beszámol az előfeltételek kialakulásának történetéről is. Valóban, de közelebbről megnézve, kitűnik, hogy ezek a beszámolók is redukcióval élnek. Az újkori fejlődés magyarázatát természetesen minden történész a középkori kezdetek, előzmények leírásával kezdi; de mivel a kapitalizmus kialakulását kell megmagya-

rázni, általában a középkori előzményekből is csak az „előremutató” elemek: a polgárság, a városok, a pénzgazdálkodás, a kereskedelem, a racionalizmus szerepét szokták kiemelni: azokat az előzményeket, amelyek valamennyire már „progresszívnek”, „racionálisnak”, „élénkítő hatásúnak” – értsd: polgárinak – minősíthetők, s így mintegy közvetlenül átvezetnek az újkori társadalomhoz. Így szokás például a (késő) középkori kereskedelemmel, városfejlődéssel, polgársággal, iparral stb. kezdeni; rámutatni, hogy ezek, úgymond, olyan elemei a középkori társadalomnak, amelyek már „túlmutatnak rajta”, „szét-feszítik a kereteit”, „magukban rejtik a későbbi fejlődés csíráit” stb. (Ezt az eljárást még lehet persze – és szokták is – kombinálni olyan minőségi változást, messze ható következményeket hozó fordulatok taglalásával, mint amilyen Amerika felfedezése, a reformáció, a könyvnyomtatás feltalálása és hasonlók). Könnyű észrevenni, hogy milyen előnyei vannak az ilyen eljárásnak: a középkorból kiemelik azt, ami már „újkori” benne – vagy annak tűnik –, s aztán ezeket addig „fejlesztik”, amíg el nem érik azt a kritikus mennyiséget, ahonnan kezdve már „az újkor hajnaláról”, „korai kapitalizmusról”, „lényegében modern” társadalomról lehet beszélni. Így dolgoznak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet hagyományos magyarázatai, és minden újdonságuk ellenére továbbra is ezt az eljárást követik a modern szintézisek is (Braudel, Wallerstein, Anderson) – miközben Pirenne, Weber, Sombart és Marx megoldásait elevenítik fel és kombinálják különböző variációkban. Az alapfeltevés változatlanul az, hogy a kapitalizmus a feudalizmus antitézise – és ezért a feudalizmuson belüli, a feudalizmussal valamiképpen ellentétes, azt bomlasztó stb. elemek szolgálnak kiindulópontként.

Nos, ez az alapfeltevés valószínűleg *hibás*. Az előremutató elemeknek bizonyára nagy szerepük volt abban, hogy a tűz végül is fellobbanhatott. De hátha éppen a későbbi fejlődéssel ellentétesnek látszó, a kapitalizmus kialakulását gátló, megnehezítő elemeknek köszönhető az, hogy volt minek meggyulladnia, és hogy a lángot nem fújta el az első szellő? Hátha – ahogy Hajnal gondolja – épp a középkorias, tradicionális, paraszti-kézművesi elemeknek köszönhető a máglya nagysága, szerkezete, anyagának minősége?

Hajnal az ideális társadalomfejlődésre vonatkozó elgondolásának lényegét a következő „receptben” foglalhatnánk össze:

Végy egy olyan környezetet, amelyben mindenki csak a saját egyéni munkája, teljesítménye révén boldogulhat. Hagyd az embereket békében dolgozni minél hosszabb ideig. Hagyd, hogy maguk kísér-

letezzék ki a számukra legmegfelelőbb életformákat, módszereket, technikákat.

Várd meg, amíg mindenütt megizmosodnak az így kikísérletezett formák (módszerek, szokások, eljárások, technikák). Ezt azzal segítheted, ha feltétel nélkül elismered az ezekre épülő, ezeket ápoló hivatásokat. Ismerd el és ünnepélyesen erősítsd meg a szokás által már amúgy is szentesített jogaikat, szabadságaikat.

Várd ki, amíg az erre specializálódott intellektuális hivatások összegyűjtik és leírják minden falu, minden város, minden régió, minden korporáció sajátos módszereit, szokásait, technikáit. Hagyd, hogy aprólékosan elemezzék mindegyiket. Adj időt nekik, hogy elvonatkoztassák a közös elemeket, lepárolják az általánosan használható alapelveket.

Ha idáig eljutottál, akkor ez most már olyan jó, hogy akár el is ronthatod. Lehet belőle például kapitalizmust csinálni: oldd fel a kötöttségeket, alkoss általános szabályokat, és ereszd szabadjára a hatalmat, a pénzt és a racionális ész!

A receptforma talán frivol egy kicsit, de segít észrevenni a lényeges elemeket. Ezek:

1. az egyéni teljesítmény kényszere,
2. a spontán módon kialakult életformák feltétlen elismerése,
3. idő.

Hajnal a kapitalizmus kialakulását nem tartotta sem szükségszerűnek, sem feltétlenül pozitív fejleménynek. Kétségtelenül a legfontosabb fejleménye az újkori fejlődésnek, de nem azonos magával a modern európai fejlődéssel, amely már a kapitalizmus kialakulása előtt is nagyszerű eredményeket ért el, és valószínűleg a kapitalizmus kialakulása nélkül is további, korábban nem látott magasságokba emelte volna az európai társadalmat. Ezért aztán a kapitalizmus sikereit sem egyedül a kapitalizmusnak, hanem főként a megelőző fejlődés előkészítő munkájának tulajdonítja. A kapitalizmusban túl korai és túl gyors racionalizálódást látott, amely nem engedte a végsőig kibontakozni az európai társadalomfejlődésben még benne rejlő pozitív tendenciákat. Egy nem-kapitalista fejlődés kétségtelenül lassabb lett volna, de kevesebb áldozatot is kívánt volna a társadalom többségétől. Hajnal felfogásában a kapitalizmus nem tesz mást, mint felhasználja, elégeti azt az életanyagot, amelyet a középkori társadalom felszínre hozott és kidolgozott. A látványos eredményeket ugyan a kapitalizmus produkálja, de nem szabad elfelejteni, hogy az előkészítő munkát a középkori társadalom végezte el.

Ez az az „eredeti felhalmozás”, amire a tanulmányom címében utaltam. Bizonyos értelemben tehát folytathatjuk Hajnal gondolatát: mégiscsak volt valamiféle eredeti felhalmozás azon kívül is, amiről Marx beszél, és ez a középkorban ment végbe. Nagyon egyszerűen szólva, Hajnal arra figyelmeztet, hogy nem egészen mindegy az, hogy milyen fejlettségi szintű munkaerőt és milyen fejlettségi szintű technikát választanak el egymástól. Adott esetben a bumerángot is el lehet választani az ausztrál bennszülöttől, de nem biztos, hogy ezzel európai típusú kapitalista fejlődést sikerült megalapoznunk. Természetesen ezzel Adam Smithtől kezdve a téma legújabb taglalóiig mindenki tökéletesen tisztában van. Érdekes módon azonban mégsem szentelnek elegendő figyelmet annak a középkorban végbement eredeti felhalmozási folyamatnak, amelyet a fentiekben, Hajnal nyomán, vázoltam.

Ezek után már csak az van hátra, hogy ünnepélyesen visszavonjam vagy legalábbis az őket ténylegesen megillető értékükre szállítsam le azokat az óvatos és körmönfont megfogalmazásokat, amelyekkel könyvemben Hajnal „középkorimádatát” egyfajta különutas népieséggel próbáltam igazolni. A részleteket illetően, azt hiszem, nem tévedtem, de a lényeget illetően igen. Hajnalnak talán csakugyan voltak bizonyos népies szimpátiái, de a középkort nem ezért szerette. Hanem azért, mert úgy vélte, hogy sikerült felfedeznie az európai fejlődés titkát. A marxista kritika által felhánytorgatott „középkorimádata” nem ideologikus elfogultság következménye tehát: valóban nagyra értékelte az európai középkort, de erre, ha az európai társadalomfejlődésről adott magyarázata igaz, minden oka meg is volt.

*

Befejezésül két naiv kérdést szeretnék még felvetni. Megválaszolni nem tudom őket, de azt hiszem, naivitásuk ellenére is fontos kérdések.

Az egyik az, hogy vajon igaza van-e Hajnalnak, amikor azt sugallja, hogy a legjobb eredmények akkor születnek, ha rábizzuk a dolgokat az emberekre? Igaz-e, hogy ha magukra hagyjuk az embereket, akkor emberhez méltó világot teremtenek maguknak? Minden esetben? Nem kellenek-e ehhez különleges feltételek, netán még különleges szerencse is? Hányféle módon fejlődhetnek a magukra hagyott rendszerek? Erről keveset tudok, de azt gyanítom, hogy a történelem a magukra hagyott rendszerek nagy temetője. (Közismert példa a kopár görög szigeteké: a kecsketartás, ez az egyébként ártatlan foglalkozás, rövid úton a termőtalaj pusztulásához vezetett.) Ha viszont így van,

azaz, ha a korai középkor társadalomfejlődését egyszeri, kivételes, és kivételesen szerencsés fejlődésnek kell tartanunk, akkor mik voltak ennek a fejlődésnek a specifikus feltételei? Hajnal feltárt e feltételek közül néhányat, de vajon feltárta-e mindet?

A másik naiv kérdésem közvetlenül az előzőhöz kapcsolódik: érdemes-e feltárni mindet? Mi lenne ennek a haszna? A kérdés teljes naiv pompájában úgy szól, hogy vajon lehet-e a történelemből tanulni? És ha lehet, akkor mit kezdhetünk a tudásunkkal? Hajnal, még egyszer, azt sugallja, hogy a legjobb eredmények akkor születnek, ha rábízunk a dolgokat az emberekre. De vajon megismételhető-e még egyszer valaha is a korai középkor eredeti felhalmozása a kapitalizmus kialakulása után? Valószínűleg nem. Az internet példája legalábbis mintha azt mutatná, hogy ha már egyszer a hatalom és a pénz jelen vannak, akkor előbb-utóbb a leghatalmasabb spontán szerveződést is maguk alá tudják gyűrti.

Jegyzetek

- ¹ *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* Budapest, Új Mandátum, 1996.
- ² Bibó István: *Válogatott Tanulmányok. Harmadik kötet, 1971–1979.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986, 7–123.
- ³ „Ebben az atmoszférában alakulnak ki a nyugat-európai szerzetesrendek, amelyek a keleti kereszténység területén lévő zárt, életszentségre, szeretetgyakorlatra, misztikus gyakorlatokra vagy pedig remeteségre beállított szerzetesrendekkel szemben, szinte akaratuk ellenére, a környező világ tanácsatlansága által fölkeltett részvétből és szeretetből kezdenek el foglalkozni olyan funkciókkal, mint földművelési technikák terjesztése, földművelési tanácsadás, kórházak felállítása, gyógyító tevékenység, szociális tevékenység, szegények istápolása és így tovább. Ez a fajta papság és szerzetesség szerzi meg azt a különleges tiszteletet, amely Európában a mai napig még mindig körülveszi a papságot, mint ma már vékonyodó, de a közérzet szerint még mindig nem haszontalan, nem merőben élősködő funkciót ellátó tömeget, szemben a Dél-Európában és a bizánci Európában kialakuló helyzettel [...] A papságnak ez a megbecsülése mind a mai napig él azon a területen, amely Észak-Olaszország, Észak-Spanyolországtól fölfelé, egészen a Brit-szigetekig, Skandináviáig, keleten pedig Lengyelország, Finnorszáig, a Balti-vidékig és Magyarorszáig terjed, valamint Jugoszlávia nyugati részéig.” (Bibó: i. m. 29–30.) „Európa déli részén – Olaszországban és Spanyolországban – nagyon sok eleme megmaradt az ókori társadalom laikus, civil társadalomszervező értelmiségének. A római civitasok megőrizték a maguk nótáriusait és civil írástudóit [...] úgyhogy sok vonatkozásban közel álltak ahhoz a bizánci világhoz, ahol a papság mindig zárt csoportokban, részben a világtól elvonult, részben csak a legmagasabb hatalmi gócékban ható csoportokban létezett, és a társadalom szervezését egy civil

értelmiségnek, császári bürokráciának, városi bürokráciának engedte át. Nyugat-Európában azonban, a Római Birodalmat követő teljes anarchiában, ahol a civil értelmiség Európa nagyobb részében [...] úgyszólván nem létezett, a papság fokozatosan belecsúszott abba, hogy ezeknek a tanácstalan germán királyoknak a környezetében ellássa a másutt világi értelmiségiek által eljátszott közigazgatási írástudó szerepet.” (Bibó: i. m. 29.)

- ⁴ Az ironia nagyon hatásos és a szociológiában is szívesen használt retorikai eszköz, lásd erről: H. Brown: *A Poetics for Sociology, Toward a Logic of Discovery for the Human Sciences*. Cambridge, Cambridge University Press, 1977. 172–220.
- ⁵ Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988 (Az 1936-os első kiadás reprintje.)
- ⁶ Itt erősen követem könyvem „Az európai társadalomfejlődés értelme” c. fejezetét.
- ⁷ Valószínűleg jelentősége van annak is, hogy a technikák sokfélesége nagyobb kombinálódási lehetőséget biztosít.

Eredeti megjelenés: *Szociológiai Figyelő*, 1998/1-2.

<http://www.c3.hu/~szf/Szofi98/Sz98-01/Sz98-01-Area-3.htm>

Az előfizetési címen, 950 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon, a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Anti-globalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világtrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyezet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolívari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korruptió. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgizia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világtrendszer-elmélete I. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világtrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fűlkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdzizmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalom. Kritikai közgazdaságtan; **Melléklet:** Nemnövekedés; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalom; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás; **103:** Ruanda. Neomarxisták. Posztkoloniális elmélet. Félperiféria; **104:** Egyiptom, Törökország, Irán. Maffiaállam. Budapest-blokk; **Melléklet:** József Attila; **105:** Szélsőjobboldal, neofasizmus, Latin-Amerika, perifériák; **106:** Jalta. Marxizmus Japánban, Nigériában. Kosztolányi; **107:** Chávez és a kommunállam. Spiró-Diavolina; **108:** Migráció és történelem. „Arab tavasz”, Görögország; **109:** Új Selyemút. Krausz és Ungváry; **110:** Lukács Archivum. Dzsihádistá merénylet; **111:** Sport és globalizáció. Mau-mau felkelés; **112:** Értelmiség és hatalom. Indonézia, 1965–66; **113:** KGST, Abu Ghraib, Condor-hadművelet; **114:** „Trumpizmus”. Heteroszexualizmus és gyarmatiság. Perintfalvi Rita-interjú; **115:** NOSZF – 100. Liberalizmus és rabszolgaság. **Melléklet:** Szigeti P.: Kapitalizmusfogalmak.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámainak megjelölésével.

Szigeti Péter: Hommage to the philosopher. István Mészáros (1930–2017)	6
--	---

List of works by István Mészáros published in Hungarian	28
--	----

Documents

Joel Kovel: István Mészáros: Beyond Capital (Book review published in <i>Monthly Review</i> , March 1997)	30
--	----

Around the table

The editorial board of *Eszmélet* organized a round table on the 10th of July 2017 on the new book by József Böröcz (*Hasított fa. A vilárendszer-elmélettől a globális struktúraváltásig* [Split wood. From world systems-analysis to global structural change], *Eszmélet Könyvtár*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017). The roundtable was chaired by Attila Meleg, with the participation of Annamária Artner, József Böröcz, György Földes and Tamás Geröcs. Below we republish the edited and expanded version of the contributions of Annamária Artner and Tamás Geröcs. In our next issue the contribution of György Földes will also be published

Annamária Artner: Eastern Europe's place in the world-system before 1989	42
--	----

Tamás Geröcs: The global constraints of Eastern Europe's transition	51
--	----

Analysis

Mahua Sarkar: Un-freedom of Bangladeshi transnational circular migrants as an instituted process . The article discusses the phenomenon of so-called <i>circular migration</i> through the example of male workers who left Bangladesh. Under this system workers from the poorest countries of the world are lured and employed abroad under different contracts and are subsequently forced to migrate again, irrespective of their needs or preferences, usually back to their home country when their labour is not needed anymore.....	60
--	----

Eleonore Kofman: **Rethinking care through social reproduction: Articulating circuits of migration**

This essay – published here in an abridged version – analyzes the concept of *global householding*, that is key to understand the gendered nature and role of social reproduction within institutions and individual households. The author argues that we can gain a better understanding of the role of caretaking within social reproduction (be it on the individual, household or collective level), if we consider the different forms of economic migration..... 88

Göran Thorborn: **The dynamics of inequality**

The renowned author discusses different forms of inequality from a historical standpoint: those of income, wealth and in terms of Human Development Index (HDI), reviewing the literature of the question. The method developed by the macroeconomist Milanović is well-suited to study these inequalities both within and between countries in the period of 1988–2011. Thorborn also reviews possible strategies against to confront inequality. Exploitation can be addressed by redistribution, nationalization and expropriation, whereas hierarchies of power can be confronted by political democratization and systemic subversion of the existing political structures..... 101

Susan Zimmermann: **Gender, feminism, antifeminism and imperialism**

Gender has played a very significant role in the asymmetric relationships between white and non-white nations ever since the nineteenth century. This essay explores how modern feminism can rid itself of imperialist and racist legacies 125

Associations

Rod Tweedy: **A mad world: capitalism and mental disease**

Considering the epidemic of neuroses and even more severe mental disorders in modern societies, the question arises: is the structure of capitalist society itself pathological or pathology-inducing? Starting from the concept of alienation, the author shows how the very structure of a society based on wage labour and commodity production is in contradiction with our needs as social beings..... 143

From one fact to another

Chris Hann: **Eurasia Today: Chinese Bicycles, German Cars and Provincial Hungarian Communities**

The author carried out anthropological field work in and around the village of Tázlár (Bács-Kiskun county, Hungary) spanning decades. Based on his research he analyzes the historical and current forms of industrial employment in the region. He reviews the development and later collapse of state socialist industries, and the experiments that followed up to the arrival of the Mercedes factory, local companies that work as suppliers to China and the workfare system introduced by the current government. These various forms of alienated labour are integrated into the world economy in different ways. Recent reactions to the anti-migrant government campaigns and the workfare schemes are also reviewed..... 151

History

Marco Gabbas: **Collectivization, famine and the politics of memory**

The famine in Soviet-Ukraine in the the 1930s, the *Holodomor*, is one of the most painful moments of Ukrainian history, and today it is a defining feature of national identity. Was it really Stalin's conscious plan to carry out a genocide by mass starvation? This essay situates this question in the general context of ongoing collectivization in the Soviet Union, using primary sources left by Italian diplomats working in the Ukraine at the time. The post-1990 politics of memory in independent Ukraine built around the Holodomor is also discussed as an integral part of the national question as it exists in the country..... 167

Bookmark

Eszter Bartha: **Games that men play**. A review of Aleksiyevich Svetlana: Boys in zinc coffins. Budapest, Európa Könyvkiadó 185

Faces

Gábor Erőss: **László Lakatos, István Hajnal, IQ scores and conspiracies ...** 190

László Lakatos: **Primitive accumulation**

The author was an outstanding sociologist who died very young. In this essay he compares theories of two important Hungarian social theorists – István Bibó and István Hajnal – on the origins of European modernity. While Bibó expounded a theory that was more an intellectual reconstruction, emphasizing the role of Christianity and the church in European history, that of Hajnal was a structural and materialist one. According to the latter, medieval decentralization, widespread autonomy of local communities, technological knowledge and innovation were the factors that led to the economic take-off of Europe 196

Szerkesztőbizottság: Marco Gabbas, György László (olvasószerkesztő), Matthias István Köhler, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Melegh Attila, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter.

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Vareg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000